

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

5322

5323

9(17.925

U-93

Վ՛ ՇԱՐ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ ։

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ

ՕՐԲԷԼԵԱՆ

ՄԵՏՐԱՊՕԼԻՏ ՍԻՒՆԵԱՑ ։

Հատոր Բ ։

1959 ՓԱՐԻԶ ՌՅԸ ։

13019

2

6059

41

8

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՍԻՍԱԿԱՆ

ԱՐԱՐԵԱԼ

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՕՐԲԷԼԵԱՆ ԱՐՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՍԻՒՆԵԱՅ

Ի յոյս ընթացեաց հանդերձ խանօրութեանք

Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց՝ միաբան
սրբոյ Էջմիածնի :

Ի կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց Տեառն և
Տեառն ՄԱՏԹԷՈՍԻ Ա.

Ի ԳՈՐԾԱՏԱՆ Կ. Վ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ :

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՅ ԳՐՈՅՍ

Ստեփաննոսի Օրբէլեան :

երես :

ԾԱ. Վասն ժառանգութեանցն որ տուաւ
ի սուրբ եկեղեցին Տաթևոյ ի ձեռն Տեառն
Յակորայ եպիսկոպոսի. 9

ԾԲ. Ապստամբութիւնն Յակորայ. եւ
կատարած կենաց նորա. և զալն Անանիայի՝
Հայոց կաթողիկոսին, երիցս անգամ ի Սիւ-
նիս. և ձեռնադրել զՎահան եպիսկոպոս. և
հնազանդել ընդ նմին և զԱղվանս. 17

ԾԳ. Վասն Տեառն Վահանայ. և կատա-
րածի կենաց նորա. 30

ԾԴ. Եպիսկոպոսք Սիւնեաց որ կարգե-
ցան զկնի Տեառն Վահանայ. 33

ԾԵ. Համառօտ զրոյցք. և կարգ իշխանացն
Սիւնեաց. եւ թաղաւորել նոցին ի վերջին
ժամանակս. 39

ԾԶ. Վասն եպիսկոպոսութեան Տեառն
Յովհաննիսի եւ գործոց նորին. 46

Հատ. Բ :

1.*

ԾԻ. Երջարեւրական Տեառն Սարգսի՝ Հա- յոց կաթողիկոսի, Սիւնեաց բոլոր վիճակին. .	երես :	52
ԾԸ. Գալն Իսմայէլացւոյ. եւ կործանելն զեկեղեցին եւ այրելն զվանսն Տաթևոյ. եւ նորոգ շինութիւն եկեղեցեացն և վանացն ի Տէր Յովհաննիսէ.		55
ԾԹ. Վասն Թադաւորացն Սիւնեաց. .		61
Կ. Վասն եպիսկոպոսին Սիւնեաց Տեառն Գրիգորի որ զինի Տեառն Յովհաննիսի. եւ գործոց նորին.		65
ԿԱ. Պատճառ աւերման Կապանին եւ առման բերդիցն. եւ բնաջինջ սպառումն Թադաւորութեանն Բաղաց. եւ վախճան կատարածի Սիսական ազգին.		76
ԿԲ. Վանորայք և ուխտք եկեղեցեաց թէ- քանի էին յայսմ աշխարհի.		82
ԿԳ. Եպիսկոպոսք որք կարգեցան զինի Տեառն Գրիգորի.		85
ԿԴ. Սկիզբն եւ պատճառ շինութեան եւ նախապատիւ գահերիցութեան սուրբ և զե- րահոյշակ և փառաւոր ուխտին և աշխարհա- դէտ խմբարանին Նորավանից.		91
ԿԵ. Վասն շինութեան եկեղեցւոյն Նո- րավանից և հոգեցատուր ժառանգութեանց նորա. և այլ շինութեանց և արդեանց որ եղև ի Լիպարտէն և յիշխանացն Օրբէլեանց. .		99
ԿԶ. Վասն մեծի նախարարութեանն Օրբէլեանց եթէ ուստի էին և ո՛րպէս. և վասն		

երես :

գալոյ նոցա յաշխարհս յայս. և վասն բազում
բանից եւ դործոց զրոյցք յոլովք. 113

ԿԷ. Վասն յիշատակի եւ միաբանութեան
աստուածապսակ թագաւորին Հայոց Լեոնի
ի սուրբ, երկնահանգէտ աթոռն Սիւնեաց ի
Տաթև որ ի ձեռն Տեառն Հայրապետին՝
Սիւնեաց եպիսկոպոսի. 180

ԿԸ. Վասն կաթողիկոսութեան Հայոց
որ զինի Տեառն Յակոբայ. եւ ազգի ազգի
պատահմանց նոցա եւ գերութեանց. եւ
Հռոմիլային եւ մայրաքաղաքացն Փռանկաց
որ ի ծովեզերին. 183

ԿԹ. Թուղթ վասն հաւատոյ եւ կարգաց
եկեղեցւոյ յարեւելեան աշխարհէս առ կաթո-
ղիկոսն Հայոց Տէր Գրիգոր, գրեալ ձեռամբ
Տեառն Ստեփաննոսի՝ Սիւնեաց եպիսկո-
պոսի. ընդ նմին և դաւանութիւն ուղղափառ
հաւատոյ սրբոցն Գրիգորի Սբանչեւագործի
եւ Աթանասի Աղեքսանդրացւոյ. 197

Հ. Վասն աշխարհակալ արքայիցն որ եղեն
զինի զան Արղունին. եւ վասն ամենայն
անցից նոցա. 215

ՀԱ. Վասն յետին վերջակալութեան մե-
րոյ նուաաստութեանս որ կարգեցաք յեպիս-
կոպոսութիւն Սիւնեաց. եւ որ ինչ զրոյցք
առ մեօք. 226

ՀԲ. Եպիսկոպոսք Սիւնեաց. ամբ եւ

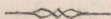
Թիւք նոցին, առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ի սրբոյն Գրիգորէ.	Երես 246
ՀԳ. Յիշատակարան մատենիս նորին Ստեփաննոսի.	253
ՀԴ. Սիւնեաց երկոտասան գաւառաց հարկ եկեղեցւոյ ըստ հին սահմանին.	260
ՀԵ. Շարակարգութիւն եպիսկոպոսաց Սիւնեաց արարեալ ի միաբանից Տաթևոյ վանաց.	274
Փանօթութիւնք.	295

ՄՏԵՓԱՆՆՈՍԻ

ՕՐԲԷԼԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ս Ի Ի Ն Ե Ա Ց :

ԾԱ. — Վասն ժառանգութեանցն որ տուաւ ի սուրբ եկեղեցին Տարեւոյ ի ձեռն Տեսուն Յակոբայ եպիսկոպոսի :

Ըստ ժամանակի ինչ հանգիարման հասին աստուածապա՛հ եւ բարեպաշտօն իշխանն Սմբատ՝ որդի Աշոտոյ, թոռն Վասակայ, ի սուրբ աթոռն, և աղօթեալ առաջի սուրբ խաչին՝ կամեցան յիշատակ անմահ եւ անջինջ հաստատել իւրեանց հոգեացն. եւ ետուն ի սուրբ եկեղեցին հոգեցատուր ժառանգութիւն զիւրեանց հայրենի եւ սեպհական գիւղն ըջկտկոյս որ ի Գեղարունոյ գաւառին, եւ անխախտ

վճռաւ աւանդեցին ի ձեռն Տեառն Յակոբայ, որ ունէր օրինակ զայս :

« Յանուն Աստուծոյ կամ եղև ինձ Սմբատայ իշխանի՝ որդւոյ Աշոտի, թոռին վասակայ, աստուածապահ տէրանց Սիւնի, տալ զԿտկոյս գիւղ ի Գեղամայ գաւառին, զիմ հայրենի բաժինն իւր ամէն սահմանօքն շրջակայ, ի Սիւնեաց եպիսկոպոսն ի Տէր Յակոբ, ի մեր սուրբ խաչն եւ ի լուսաճեմ եւ յաստուածաբնակ սուրբ եկեղեցիսն վասն հոգեաց մերոց : Արդ՝ չկայ այլ ուրուք իշխանութիւն, ոչ մեր եւ ոչ զաւակաց մերոց եւ այլ ումեր իշխել ի վերայ գեղոյս այս, եւ կամ հանել զտեղիս զայս ի սուրբ խաչէս եւ ի սուրբ աթոռոյս . ապա թէ ոք ընդ հակառակն ելանիցէ՝ այնպիսին դատաւարտեալ լիցի յԱստուծոյ ամենակալէն . եւ բաժին նորա ընդ Յուդայի եւ ընդ այլ խաչահանուացն, եւ դատին մի յաղթեսցէ, զիւրն մի ժառանգեսցէ, այլ որդւովք իւրովք ելցէ ի խաւարն արտաքին : Եւ արդ զուր եք իշխան Տէր Յակոբ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, եւ այլ հայրապետք որ զկնի ձեր յաջորդին ի սուրբ յաթոռոյ յայսմհետէ մինչև յաւիտեանս ժամանակաց : Եւ մեր մեղուցեալ հոգիք ձեզ յանձն եղիցին եւ սուրբ խաչիդ, հաստատ է կամաւն Աստուծոյ » :

Գրեցի զայս վճիռ ես Սմբատ իմով ձեռամբս, եւ կնքեցի իմով սովորական մատանեաւս, եղի ի վերայ

եւ զտիրական մատանիս Տեառն Յակորայ ի թուա-
կանիս Հայոց 369 : Ես Տէր Յակոր հաստատեցի
իմով ձեռամբս զվճիռս զայս . եւ վկայ եմ հոգեցա-
տուր պարզեացս տեառն Սմբատայ՝ որդւոյ Աշոտի
Սիւնեաց տեառն, որ երեստ զիւր սեպհական գիւղն
զԿտկոյս ի սուրբ եկեղեցիս . եւ մի որ իշխեսցայ հա-
կառակ կալ այսմ այժմ եւ կամ յետ ժամանակաց .
ապա թէ յանդգնի՝ նզովեալ լիցի յԱստուծոյ եւ յա-
մենայն սրբոց եւ ի սուրբ հայրապետացն եւ ի մէնջ . եւ
դատապարտեալ զտոցի առաջի ահեղ ատենին Քրիս-
տոսի . եւ բաժին նորա ընդ անհաւատս լիցի յանշէջ
գեհենին : Եւ որ զկնի մեր կարգիք յաթոռդ պարտա-
կան էք անմոռաց կատարել զյիշատակ տեառն Սմբ-
ատայ եւ հայցել թողութիւն մեղաց նորա . եւ ամ
յամէ մին քառասունս առնել նմա : Գրեցաւ այս
վճիռ իմով ձեռամբս եւ կնքեցաւ իմով սովորական
մատանեաւ ի կամս Աստուծոյ :

Դարձեալ յետ ժամանակաց ինչ եկն Փիլիպպէ
իշխանն ի սուրբ յաթոռն առ Տէր Յակոր : Այս
Փիլիպպէ որդի էր Վասակայ՝ թոռն մեծ Փիլիպպէի,
որ զջուրն վաճառեաց Տեառն Յակորայ : Եւ յիշեալ
նորա զունայնութիւն վայրկենի կենացս՝ կարգէ ին-
քեան յիշատակ եւ քառասունս, եւ ընծայէ երկու
գիւղ ի սուրբ Գրիգորն զոր մեծ Փիլիպպէին էր շի-
նեալ ի Համբանդ գաւառի, զԱղուերծ եւ զՅուրա-

կանխող . և գրէ ինքեան արձան անջինջ և անմահ
յիշատակի յ392 թուականին . եւ էր այսպէս :

« Անուամբն Աստուծոյ , ի ժամանակս աստուծոյ
ծապատիւ եւ հոգևոր Տեառն Յակոբայ՝ Սիւնեաց
Եպիսկոպոսի , ես տէր Փիլիպպէ՝ որդի Վասակայ ,
որդւոյ աստուածապահ տեառն Փիլիպպէի՝ Սիւնեաց
տեառն , իմացայ եւ ծանեաց զի վաղն թառամելոյ է
ամենայն մարդ իբրեւ զխոտ , եւ թօթաիելոյ է ամե-
նայն փառք մարդոյ իբրեւ զծաղիկ խոտոյ . եւ սար-
սափամբ սասանեալ դողաց անձն իմ եթէ իբր
փրկեցայց : Ապա յոյս եղեալ յայս աստուածաբնակ
ուխտս . ստացայ զսուրբ խաչս յիշատակ հոգւոյ
իմոյ , եւ ընծայեցի լիապտուղ հաւատով յիմ հարաւ
հայրենեացն զՅուբականխող , զոր գնեալ էի ի յԱր-
տաւազդայ՝ Սալոի որդւոյ , և զմիւս շէնն զԱղուերծ
զոր գնեալ էի ի Խոտանանեցեացն ի յԱբլաշարայ
որդեացն և ի Վահանկայ որդւոյն և յեղբօրորդւոյն .
յաղագս իմ սուրբ եկեղեցւոյդ ապապարեցի ի Տէր
Յակոբ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս , և ի սուրբ մայրաքա-
ղաք եկեղեցիդ Տաթևոյ , ի սուրբ Գրիգորդ զոր իմ
պապուն տէր Փիլիպպէի շինեալդ է , եւ ի մեր սուրբ
նշանդ ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ եւ ի թողութիւն
մեղաց իմոյ : Եւ ետու իւր սահմանօրդ բոլոր՝ լերամբ
եւ դաշտովք , հողով եւ ջրով , այգօք եւ ընկուղօք ,
ջրաղացովք եւ ամենայն մտիւք : Եւ արդ՝ յայսքմ

հետէ իշխանութիւն ունիք դուք ուտել եւ վաշելել
զայդ տեղերդ, վաճառել եւ գրառական տալ մինչեւ
յաւիտեանս ժամանակաց, եւ ազատ են դոքա յա-
մենայն արքունի հարկաց : Եւ եթէ այլ ոք հակա-
ռակի այսմ եւ կամ խանգարել եւ խախտանել ջա-
նայ՝ եթէ ի մերոց եւ կամ յայլ աւագաց, ի սուրբ
Երրորդութենէն եւ յամենայն սրբոց նշովեալ եղիցի,
ընդ Յուդայի եւ Արիոսի դատեացի, եւ յերկոյ սուրբ
Ժողովոցն ընդ կապանօք լիցի. եւ թէ ի տաճիկ աւա-
գութիւն հասանի եւ յափշտակել ջանայ՝ յԱստու-
տոյ եւ յիւր փեղաւրարէն ասիգար եղիցի, եւ բիւր
1,000 նարճր եղիցի. եւ ի վերջին աւուր դատաս-
տանին յիւր դադողէն սեւերե՛ս լինի : Եւ արդ՝ հայ-
ցեմ ի ձէնջ սուրբ հարբ՝ զիմ Փիլիպպէի գլխա-
տակա կատարել ամ յամէ. եւ յիմ եկեղեցիդ ի
սուրբ Գրիգորդ ի Վարդէվառի աւուրսն մի քառա-
սունք առնեն անխափան. զրեցաք եւ կնքեցաք մե-
րով մատանեաւս ի կամս Աստուծոյ յ392 թուա-
կանիս Հայոց » :

Էր եւ հանգէպ վանիցն տեղի մի աստտամբանոց,
որ Տամալէկա կոչէին. եւ բազում եւ մեծամեծ վիշտս
եւ նեղութիւնս հասուցեալ էին վանիցն, զոր Տէր
Յովհաննէս, թէ եւ բազում անգամ ջանաց, ոչ կա-
րաց հալածել զբնակիչսն եւ սեպհականել զտեղին :
Ապա ի ժամանակս աստուածապատիւ եւ հոգեւոր
Հատ. Բ :

Տեառն Յակորայ եկն մեծ տիկինն Սուրիա՝ կին Սըմ-
բատայ, յերկրապագութիւն սուրբ խաչին . եւ լուեալ
զվշտալից դառնութիւն եղբարցն ի նոցանէ՝ գուն
գործեալ ի վերայ եւ հազիւ ուրեմն ամեալ ընդ
բռամբ զտեղին ընդ գնոյ հազար դահեկանի . և տայ
ի ձեռն Տեառն Յակորայ և բառնայ զայն խոչ ի նո-
ցանէ . և այնուհետեւ լինէին յապահով : Եւ հրամայէ
եպիսկոպոսին շինել ի նմա եկեղեցի և բնակեցուցա-
նել անապատաւորս . եւ գրել արձան անիծից զի մի
եւս բնակեցուցեն ի նմա աշխարհական ոք, զոր եւ
փոյթ ընդ փոյթ կատարեալ երջանիկ եպիսկոպոսին,
զրէ արձան վճռի զայս օրինակ . « Այս իմ ձեռին գիր
է Տէր Յակորայ՝ Սիւնեայ եպիսկոպոսի . բազում ջա-
նիւ եւ աշխատութեամբ թափեցի զՏամալեկս որ
բազում նեղութիւն էին հասուցեալ տանս . և Տեառն
Յովհաննիսի ջանացեալ էր և չէր կարացեալ թափել :
Արդ՝ հնազանդեալ մեր հրամանացս տէր Սմբատ եւ
Սուրիա տիկին՝ առին ընդ գնոյ 1000 դահեկանի, եւ
ետուն ի սուրբ նշանս . եւ հոգւով եւ մարմնով զին-
քեանս մեզ յանձնեցին : Եւ մեր առաք եւ եկեղեցի
շինեցաք , եւ միայնարան հաստատեցաք : Արդ՝
զայս տեղս որ մեր մեծ ջանիւ թափեալս եմք եւ
զհայրենատէրսն հանեալ, և անապատ հաստատեալ,
եւ մտածէ ոք զսա ի հայրենատէրսն սոսլ կամ կա-
նամբի մարդ ի սմա բնակեցուցանել կամ մին ծառոյ

և մին թիոյ տէր առնել, նզովեալ եղիցի ի միասնա-
կան սուրբ Երրորդութենէն եւ ի սրբոց հրեշտակաց
և յ318 հայրապետացն, ի սուրբ նշանէս եւ ի մէնջ ի
մահ և ի կեանս, և բաժին նորա ընդ Յուդայի եղի-
ցի, եւ չարաչար ցաւօք զիւր աւուրսն մի հասարա-
կեսցէ, ճարակ լիցի անշէջ հրոյ գեհենոյն, և մի գտցէ
ողորմութիւն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ » :

Գարձեալ էր գիւղ մի ի Գեղամ գաւառի ի Սո-
ղից սահմանին, Վաղաւեր անուն, զոր տուեալ էր
վաղ ժամանակօք Տիգրան՝ մեծ նահապետ ի Սիսա-
կան տոհմէ, ի սուրբ եկեղեցին Տաթևոյ : Աստանօր
վաճառէ և փոխանակէ Տէր Յակոբ տեառն Զազկայ՝
իշխանի Սիւնեաց՝ որդւոյն Զեանչերի վառն հեռա-
ւորութեան, և առնու զՏաշտակերտ գիւղ հաստա-
տուն եւ անխախտ վճռաւ որ ունէր օրինակ զայս .
« կամաւն Աստուծոյ ես Տէր Յակոբ՝ Սիւնեաց եպիս-
կոպոս, արարի փոխանակս ընդ աստուածապահ
տեառն Զազկայ՝ Սիւնեաց իշխանի, տուաք զՎա-
ղաւեր գիւղ, զոր յիշեալ տեառն Տիգրանայ իւր
հոգւոյն ընծայեալ էր ի սուրբ նշանս, և առաք զՏաշ-
տակերտ գիւղ իւր ամենայն սահմանօքն բոլորովին :
Եւ հաստատեցաք յամէն տարի քսան օր պատարագ
անխափան մինչ ի գալուստն Քրիստոսի, և զԵրանի
ում թողութիւն սաղմոսն երգել ի նմին աւուրսն :
Եւ թէ ոք յետ մեր՝ յիշխանաց կամ յառաջնորդաց

Հախառակ կայ այսմ, եւ զայս տեղիս յախշտակել
խորհի, նզովս չարաչար ընկալցի յԱստուծոյ եւ յա-
մենայն սրբոց, եւ յայսմ աթոռոյս եւ յամենայն առա-
քելական եկեղեցեաց եւ ի սուրբ հայրապետաց որո-
շեալ եւ անիծեալ լիցի, եւ Տիգրանայ մեղացն պար-
տապանն եղիցի. ի թուիս Հայոց 374 հաստատ է կա-
մաւն Աստուծոյ » :

Եւ ես Չազիկ իշխան իմ կամօք արարի զայս
վաճառս, եւ փոխեցի զՏաշտակերտ ընդ Վաղաւերոյ,
եւ իմ ձեռօքս հաստատեցի զվերագրեալ վճիռդ :
Եթէ ոք խափանէ՝ զնոյն նզովսդ ժառանգեսցէ՝ որ
կայ ի դմս : Եւ մեք Չեանչէր եւ Վասակ՝ որդիք
տեառն Չազկայ վկայ եմք այս արարուածիս . եւ ես
Կորիճ իշխան վկայ եմ այս վերագրելոյս : Գրեցաւ
զիրս եւ կնքեցաւ հայրապետական մատանեաւս
Տեառն Յակոբայ . եղաք եւ մեք ի վերայ զմեր կնիքս :
Ահա զայս ամենայն հոգացեալ եւ պայծառապէս
չքեղացուցեալ զանազան գոյիւք եւ ստացուածովք .
այլ եւս յոլովս ստանայ ընդ զնոց արծաթոյ ազարակս
եւ անդս, հողս եւ մարգս եւ այգիս . նա եւ բազում
սուրս յիշխանաց եւ յազատաց, զոր թէ ընդ գրով
էաք արկեալ՝ բազում տաղտկութիւն լինէր լսողաց
եւ ծախումն անհուն հիւթոյ : Բայց մեք ընտրեալ եւ
փոքր ի շատէ կարգեցաք աստ զյոյժ պիտանին :
Բայց աւանդ խմում բանիս, որ այժմ ոչ կարեմ

բարեբոյս բանիւք բովանդակել զլրումն կենաց այս-
պիսւոյ անհամեմատ և աստուածալայելուչ, քաղցր
և արբայաշուք առնս երջանկի և բարեբաստի : Այլ
հարկիմ զգնանազան և զվայրենաբարոյ բանից բուռն
հարկանել :

ԾԲ. — Ապառաժոտրիւն Յակոբայ . և կատարաժ
կենաց նորա . և գալն Անանիայի՝ Հայոց կարողի-
կոսին, երիցս անգամ ի Սիւնիս . և ձեռնադրել զՎա-
հան եպիսկոպոս . և հնազանդել ընդ նմին և զԱղ-
վանս :

Էր կաթողիկոս յԱղվանս Սահակ անուն, որ հո-
գևորական սիրոյ կապակցութեամբ յարակցեալ էր
Տեառն Յակոբայ . և էին միմեանց համախոհ և յոյժ
մերձաւոր : Եւ յետ Սահակայ առաջնորդէր Գաղիկ՝
եղբայր նորին . եւ սա առաւել համարձակեալ էր ի
սէր միաբանութեան ընդ Յակոբայ՝ Սիւնեաց եպիս-
կոպոսի : Եւ զի կաթողիկոսքն Հայոց հեռացեալ
էին յայնմ ժամանակի զի վասն հանապազորդեան
հինահարութեանցն Խանդեղացւոյ թողեալ էին զա-
թոռն որ ի Գլին և չրՅէին այսր և անդր ընդ թագա-
ւորացն Հայոց : Երբեքն բնակէին որ Գաղիկայ թա-
Հատ. Բ.

65059
1541

գաւորին ի ՎՍտապուրական աշխարհի, ի վանա Չորոյ,
ուր կայր սեղանն եւ ակթոռն եւ գաւազան սրբոյն
Գրիգորի . երբեմն բնակէին ի Շիրակ գաւառի առ
Շիրակլանին ի վանան Արդինայի . և այսպէս տարա-
բերեալք լինէին (1) : Եւ զի վախճանեալ էր կաթո-
ղիկոսն Հայոց Տէր Թէոդորոս . եւ յաջորդեալ էր ի
տեղին Անանիա մակային յ390 թուականին : Եւ այս
Յակոբ վասն հեռաւորութեան ոչ կարէր ամ յամէ
երթալ առ կաթողիկոսն Հայոց եւ առնուլ մեռոն .
սալա հարկ եղև խնդրել զմեռոն ի կաթողիկոսէն
Աղվանից : Եւ այս լինէր նմա մեծ գայթակղութիւն
և անկանգնելի գլորումն զի սխալեաց ըստ զիւրախար
բնութեանս մարդկային, ըստ ասիցն Սաղօմոնի թէ
գոյ և քուն խմաստնոյն :

Եւ զայս արար անձնահաճ կամօք . քանզի էր այր
անձնեայ եւ սէգ, բարձրայօն եւ մեծաբարոյ, բնու-
թեամբ ազատ և բանիւ ճոխ, հանճարով պայծառ և
չրթամբր յոյժ քաղցր . սակս որոյ ինքեան հաւանեալ
հպարտացաւ սակաւիկ մի : Իսկ կաթողիկոսն Անա-
նիա կոչէր նուիրակօք զՅակոբ և զՍահակ . և նոքա
յիւրաքանչիւր յաթուոցն ոչ շարժեցան . այլ բաղ-
րաղեցին զգնալն : Եւ զի լուեալ էր կաթողիկոսին
զընտանի մերձաւորութիւն նոցա առ միմեանս եւ
զխնդիր մեռոնին յԱղվանից և զայն ևս թէ բազում
ամբ են Յակոբայ զի ոչ եկն ի սուրբ Գրիգորի յա-

Թոռն . ապա այնուհետև ի նախանձ ահագին դրդը ուեալ , եւ սաստիկ ցասմամբ շարժեալ եկն ի խնդիր Յակորայ զի կամ հնազանդեսցէ և ըստ կամի արասցէ , եւ կամ մեծագոյն պատիժս ընկալցի : Եւ անտի դէմ եղեալ երթիցէ յԱղվանս եւ զայն ևս հնազանդել . քանզի արքեպիսկոպոսքն Աղվանից ի Հայոց կաթողիկոսացն առնուին ձեռնադրութիւն . եւ սակաւ մի ամօք յառաջ քան զայս յետս էին կացեալ ի վախճանէն Պէորգեայ կաթողիկոսին մինչ ի ժամանակս այս Անանիայի , յաւութս հինգ կաթողիկոսաց՝ Մաշտոցի և Յովհաննիսի , Ստեփաննոսի և Եղիսէի եւ Թէոդորոսի :

Ապա եկեալ , հասեալ յաշխարհս Սիսական , ընդ առաջ ելանեն նմա իշխանքն Սիւնեայ աստուածապահ տէր Սմբատ եւ Զեանչէր որ ի Բաղս . եւ բերեալ յեպիսկոպոսարանն Տաթև հանգուցին մեծաշուք պատուով . եկն ապա եպիսկոպոսն Յակոր . եւ անկաւ առաջի նորա եւ զմեղայ խոստովանէր « ո՞վ մեծապատիւ Տէր կաթողիկոս՝ որովհետև աստուածաբար ի մեզ խոնարհեցար եւ զմեր յանդրդնութիւնս անտես արարեր . հնազանդիմք ձեզ և սուրբ աթոռոյն Գրիգորի լուսաւորչին իբրև Աստուծոյ , մեղաք յերկինս եւ առաջի քո . եւ դու ներելով թո՛ղ մեզ զյանցանս մեր » : Տեսեալ զայն կաթողիկոսին եւ մեծապէս օրհնէր զնա եւ շնորհակալէր եւ

կամէր երթալ յԱղվանս . ապա գութկան հասանէր
ի թագաւորէն Աբասայ վասն փոխման թաղուհւոյն .
եւ դարձուցանէր զնա յայնմ յառաջարկութեանց :
Վասն որոյ մեծամեծ պարգևօք եւ առատաձեռն
ընծայիւր յուղարկեցաւ յաթոռն իւր ի Սմբատ իշ-
խանէ եւ ի Յակոբայ եպիսկոպոսէ :

Իսկ ամենաչարն, որ հանապազ խանդայ ընդ
բարին եւ զրգոէ զմարդիկ ի խռովարար չարութիւն,
ոչ ետ թոյլ այսմ արարուածոյ . այլ մտեալ ի սիրտ
չար եւ նախանձոտ արանց, սկսան քսել վերստին
զՅակոբ առ կաթողիկոսն, եթէ կրկին ապստամբեաց
ի ձէնջ . եւ նա չտայ թոյլ հնազանդել Աղվանից ընդ
ձեռամբ քով . եւ զխօսարով՝ Անձևացեաց եպիսկո-
պոսն նա շեղեաց թղթով ի ձէնջ . նաեւ հերձուածս
եւս յօղէին եթէ քողարորբեալ ունի եւ զՔաղկեդո-
նին . եւ այնպէս խռովութիւն եւ պատերազմ մեծ
զարթուցին ի մէջ եկեղեցւոյ : Զոր եւ ես իսկ զրպար-
տանք համարիմ զայսպիսի բանս եւ ոչ ճշմարտու-
թիւն զրադատ եպիսկոպոսին Յակոբայ, զի զի՛նչ
փառք էր եւ պարծանք նմա թողուլ զմեծ աթոռն
սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին եւ ծառայել իւրում
ծառայակցին որք եւ անկատար եւ թերի ունէին
զօծումն շնորհին : բայց թողցուք զայս քննել արդա-
րադատին Ատուծոյ :

Ապա կաթողիկոսն Աղվանից Սահակ մեռանի,

և յաջորդի ի տեղին հարազատ նորին Գաղիկ նովին անկատար օժմամբ, զոր և լուեալ Տեառն Անանիայի՝ զրէ թուղթ առ իշխանն Սղվանից ըստ իւրում իմաստայեղց բանից, և հրամայէ ի բայ կալ յանուանեալ և ի նանրափառ կաթողիկոսէն Գաղկայ : Որք եւ արարին իսկ . եւ ոչ որ հաւանեցաւ նմա, բայց միայն մի յիշխանայն Սենեքերիմ՝ անուն : Իսկ այլքն միաբան առաքեն զոմն մի Յօնան անուն առ կաթողիկոսն Հայոց զի ձեռնադրեսցէ նոցա արք եպիսկոպոս, զոր եւ ընկալեալ սիրով եւ պատուով Տեառն Անանիայի՝ ձեռնադրեալ առաքէ յՍղվանս : Իսկ ապա մինչ այս լինէր, ըստ նախանձու հակառակութեան ոմանց, սկսան բարդել բանս բամբասանայ ի վերայ Յօնանու ունայն . եւ ոչ սակաւ լինէր խռովութիւն ի մէջ երկոցունցն Գաղկայ եւ Յօնանու, եւ երկոքինքն խոտեալք լինէին :

Լուեալ զայս ամենայն Անանիայի՝ վարանեալ տարակուսէր ի մտի իւրում վասն գունակ գունակ բաժանմանց եւ ասպստամբութեանց եկեղեցւոյ . եւ ժողովեալ բազմութիւն եպիսկոպոսաց եւ գլխաւոր հարց՝ իոչընդոս նահատակութեամբ զայ ի խնդիր օծտեալ եւ պառակտեալ անդամոց եկեղեցւոյ, եւ դէմ եղեալ երթայր յՍղվանս : Եւ հասեալ ի գաւառն Խաչենոյ՝ ընդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գրիգոր . եւ տարեալ իջուցանէ ի տան իւրում : Եւ

Ժողովէ զամենայն իշխանս աշխարհիս եւ զեպիսկոպոսոսնս եւ զվանականս ի տեղին որ Արդախն կոչի. զան եւ Գազիկն եւ Յօնանն : Խնդրէր ապա կաթողիկոսն Անանիա զպատմութիւնն Աղվանից զի գիտասցեն զորպիսութիւնն Աղվանից աթոռակալացն. եւ նորա Թաքուցեալ ամենեւին ոչ ցուցանէին : Ապա ըստ վերին խնամոցն, ի գիշերի պաշտամանն դնէ եկեղեցապանն Գանձասարու գիրք մի որպէս թէ Յովհաննու Ոսկերեբանի է. եւ մեծարեն զկաթողիկոսն յընթեռնուլ. զոր եւ բացեալ եգիտ զոր խնդրէրն, զի էր պատմութիւնն Աղվանից. եւ էր ի նմա գրեալ ամենայն ճշդիւ զի առաջին եպիսկոպոս Սղվանս ի սրբոյն Գրիգորոյ՝ Հայոց լուսաւորչէն, լինէր ձեռնադրեալ ի խնդրոյ Ուռնայրի՝ Սրբային Աղվանից. եւ կացեալ ի Հնազանդութեան Հայոց աթոռակալացն զամս 440, ի Հայոց առին ձեռնադրութիւն Աղվանից կաթողիկոսքն, զի Հայոցն պատրիարք էր. եւ Աղվանիցն՝ արք եպիսկոպոս. եւ այս ի Ժամանակս քսան եւ հինգ կաթողիկոսաց Հայոց մինչ ի Տէր Սրբահամ : Ապա մինչ աղմուկ լինէր ի մէջ աշխարհիս. եւ Յովհան ոմն ի բաժնին Յունաց հակառակաթոռ էր նստեալ, եւ վասն ինն դասուցն ի Յունաց խնդիր լինէր առ Հայս. եւ Կիւրիոն՝ Վրաց կաթողիկոս, վասն փառամու ախտի ի բաց եկաց ի Հայոց եւ քաղկեդոնիկ եղեւ : Այնուհետեւ բաժանեալ ի

բայ եկաց Աղվանիցն պատճառելով եւ նա պատ-
ճառս ինչ :

Իսկ ի վախճանէն Արրահամու եւ Յովհաննու
նստի պատրիարք Հայոց Կոմիտաս . վախճանի եւ
Աղվանիցն . ապա դարձեալ հնազանդին Աղվանք
Հայոց եւ խնդրեն կաթողիկոս ի Կոմիտասայ զոր եւ
ձեռնադրեացն իսկ յերկրորդ ամի հայրապետու-
թեան իւրոյ : Եւ այսպէս կացեալ ի հնազանդու-
թեան զամս 85, ի Ժամանակս եօթն կաթողիկոսաց
Հայոց մինչ ի Տէր Եղիա : Ապա յաւուրս սորա էր
կին մի ի տիկնութենէ Աղվանից Սպրամ անուն,
առնէ իւր մերձաւոր և սիրող մի՝ Բակուր անուն, և
խոստանայ նմա տալ պատիւ կաթողիկոսութեան .
եւ ոչ իշխեսաց առաքել ի Հայս զի մի խոտեսցեն .
առնէ ժողով ի Պարտաւ եւ տայ ձեռնադրել զնա
կաթողիկոս . որ եւ անուանեցաւ Ներսէս, եւ ունէր
ի ծածուկ զԲազկեղդոնին : Վասն որոյ երթեալ
Եղիայի կաթողիկոսի յԱղվանս արքունի հրամանաւ,
եւ կալեալ զտիկինն եւ զԲակուրն, մերկացուցանէ
եւ կապէ ընդ միմեանս եւ հեծուցեալ յէջ չրջեցու-
ցանէ ընդ փողոցս Պարտաւայ . վասն որոյ անսուաղ
լեալ Բակուր աւուրս ութ մեռանի :

Իսկ կաթողիկոսն Եղիա ձեռնադրէ նոցա արքե-
պիսկոպոս, եւ առնու երդումն եւ դաշինս եւ ձեռ-
նարկ գրոյ մեծամեծ նզովիւք յիշխանաց եւ յեպիս-

կոպոսաց և ի գլխաւոր վանականաց և յաւագ տանու
տէրաց աշխարհին Աղվանից զի մի այլ ևս հետտեսցեն
և յետս կացցեն յաթոռակալաց սրբոյն Գրիգորի . և
ինքն գնաց յաշխարհն Հայոց : Եւ այս այսպէս եկաց
միաբանութեամբ զամս 137 յաւուրս չորեքտասան
կաթողիկոսաց Հայոց մինչ ի Տէր Գէորգ Գառնե-
ցին : Ապա ի դաշն Բուղայի ամիրայի ի Հայս, եւ ի
գերեւն զՏէր Գէորգ կաթողիկոս եղև դառն և ազգի
ազգի պղտորումն յաշխարհիս Հայոց եւ Աղվանից .
եւ փախեսս և դրան եպիսկոպոսն Տեառն Գէորգեայ
եւ եկն յԱղվանս Յօնան անուն : Եւ եղև վախճա-
նել արքեպիսկոպոսին Աղվանից . եւ կաթողիկոսն
էր ի գերութեան : Ապա միամտութիւն համարելով
նմա՝ ժողովեալ ձեռնադրեն զդրան եպիսկոպոսն
զՅօնան կաթողիկոս Աղվանից : Իսկ ի դարձին
Գէորգեայ ի գերութենէ ի ձեռն Համամայ՝ թագա-
ւորի Աղվանից, տեսանէ զՅօնան՝ նոցին արքեպիս-
կոպոս, և հրամայէ կողոպտել ի բաց զգգեստ և զձև
կաթողիկոսութեանն . վասն որոյ առաջի անկեալ
Համամայ հայցէր զներումն :

Լուեալ ապա նմա վասն մեծի երախտեացն, և կըր-
կին ձեռնադրէ զՅօնանն արքեպիսկոպոս Աղվանից .
և թողեալ անդէն գնաց յիւր սեպհական աթոռն : Իսկ
ի վախճանելն Գէորգեայ, վասն դառն և ազգի ազգի
անցից աշխարհիս յիմայելականացն, ոչ կարացին

հասանել առ հայրապետքն Հայոց ՍՂՂԼանից . նմա-
նապէս եւ անխոյթ լինէր ի Հայոց կաթողիկոսացն .
զի ամենայն ոք միայն զանձին հնարս հայթայթէր
զերծման յիմացելական սրոյն : Ձեռնադրեն ապա
կաթողիկոս Աղլանից յետ Յօնանու զնորին հարա-
դատն Սիմէոն անուն, ապա զԳաւիթ, ապա զՍա-
հակ, ապա զԳազիկս զայս, որ լինէր ամբ 69 ինքնա-
ձեռն և անձնիչխան թերակատար օծման նոցա : Ահա
զայս ամենայն ընթերցեալ եւ իմացեալ եւ ծանու-
ցեալ կաթողիկոսին Անանիայի, և այսու բանիւր սա-
լոցուցեալ զգրաբան բերանս խոտորախօս արանց, և
սլապանձեցուցեալ զլեզու փառորսակ և անձնահաճ
մարդկան՝ յամօթ արար զամենեսեան : Եւ ծանեան
իչխանքն զհաստատութիւն իրին, եւ ամենայնիւ հա-
ւանեալ հնազանդեցան նմա : Իսկ նորա քննեալ
զարժանն, նախ՝ ելոյծ ի պատուոյն զՅօնան իւր
ձեռնադրեալն վասն բամբասանացն զոր յօղեալ էին,
եւ ապա զԳազիկն : Բայց Գրիգոր իչխանն մեծաւ
մաղթանօք հայցէր զԳազիկ կրկին ձեռնադրել, զոր
ոչ պատշաճ համարեալ ուղղադատ և ճշմարտաբըն-
նին հայրապետին . զի կրկին ծնեալն վիժեալ լինի . և
կրկին պսակեալն՝ անվաւեր կոչեսցի :

Ապա հայցեցին դառնալ անդրէն ի Հայս . եւ մեք
(ասեն) աստէն ընտրեսցուր պատշաճագոյն այր եւ
առաքեսցուր առ ձեզ զի ի քէն ձեռնադրեսցի առաջ-

Հատ. Բ :

3.

նորդ մեզ : Հաւատացեալ ապա հայրապետին՝ եւ ի տանէն Աղլանից եւ եկն ի տունն Միսական ի բնակութիւնս սուրբ հայրապետանոցին ի Տաթև : Զոր եւ լուեալ եպիսկոպոսին Յակոբայ՝ գնաց յամուրն Բաղայ թաքուցանելով զերեսս իւր, ըստ այնմ թէ փախիր եւ թաքիր առ ժամանակ մի մինչև անցանէ բարկութիւն Տեառն : Քանզի գիտէր զանիրաւաբարձ բարդունքն պէսպէս բասրանացն որ զօղեալ էին ի վերայ ինքեան, իբր զերկաթ ընդ փայտի, կամ զանդիկ ընդ ոսկոյ : Իսկ իբրեւ ետես զայն Տէրն Անանիա՝ բազում աւուրս օթեալ անդր . եւ յղով թղթովք եւ պատգամաւորօք հայցէր ի դուրս զՅակոբ ի ձեռացն Զեանչիրի . եւ ոչ տայր ի դուրս : Ապա ոչ կարացեալ տեւել ի տեղւոջն զի ձմեռնային էր ժամանակն . սաստիկ ցասմամբ բարկացեալ սուրբ կաթողիկոսին աւերեաց զտեղին եւ քանդեաց եւ չարաչար նզովիւր կապեալ կաշկանդեալ խառնեաց ի տոռունս կապանաց զիշխանն եւ զեպիսկոպոսն . եւ անց, գնաց յիւր աթոռն :

Եւ ապա անդէն կալով՝ միշտ թղթազնայութեամբ ոչ կարաց հաւանեցուցանել զալ ի ծառայութիւն ինքեան Քաղկայ Աղլանեցոյ . վասն որոյ միայն աղօթիւք խնդրէր յԱստուծոյ զեւս իրին : Եւ այս լինէր ի թուականին Հայոց 398 . իսկ ի 407 թուականին Հայոց, իբր վերին ակնարկմամբն, վախճա-

նեալ լինին երկոքինքն՝ Յակոր՝ Սիւնեաց մետրապո-
 լիտ եւ գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայոց, եւ
 Քաղիկ՝ Աղվանից արքեպիսկոպոս, որ եւ յետ դառ-
 նալոյն Անանիայի եւ սա ապստամբեաց անդգամա-
 րար եւ ստեաց յիւր ուխտէն : Ասան որոյ գուժկան
 հասեալ առ կաթողիկոսն ազդէր նմա . զոր եւ համա-
 րեալ նորա զայն ի սաղրեւոյ աղօթիցն իւրոց լեալ՝
 գոհանայր մեծապէս զՏեառնէ . եւ ոչ սլատշաճ հա-
 մարեցաւ զառ ի յիւրմէ աւերեալ աթոռան առաքե-
 լական խափանել ի հայրապետական գլխոցն : Այլ
 յուղի անկեալ գայր ի Սիսական աշխարհս յանբնակ
 տեղի եպիսկոպոսարանին Սիւնեաց . եւ հրաման
 տայր ժողովիլ կրօնաւորացն եւ չինել զտեղին, եւ
 ինքն գնայր ի Կապան քաղաք : Ընդ որում առաջ
 ելեալ բանադրեալ իշխանն Զեանչէր՝ մեծաւ զղջ-
 մամբ զմեղաց խոստովանէր . նմանապէս եւ եկեալ
 գահերէց իշխանն Սիւնեաց Ասասկ՝ որդի Սմբատայ՝
 որդւոյ Աշոտոյ . եւ նա գեղեցիկ խոստովանութեամբ
 զմեղաց կարդացեալ ի միասին զթողութիւն յանցա-
 նացն (գտին) . եւ տարեալ մեծապէս շքով հանգուցին
 յարքունական գահոյս ի Կապան քաղաքի :

Եւ ժողովեալ զամենայն արս խաչակրօն եւ ճգնա-
 զգեաց վանականաց՝ խնդրէին վերստին առաջնորդ
 ինքեանց, որոց լուեալ կացոյց յեպիսկոպոսութեանն
 Սիւնեաց զԱսհան՝ որդի Զեանչիւրի, որ էր առաջնորդ

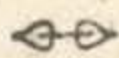
մեծի ուխտին Վահանու վանից : Առնու ձեռնարկ
 եւ վճիռ սրայմանի ի Վահանայ եւ յիշխանացն զի
 այլ ոչ եւս շեղեալ հետեացեն ի սուրբ Գրիգորի
 աթոռոյն եւ ոչ արասցեն ընտանութիւն ընդ Աղվա-
 նից արքեպիսկոպոսացն . զի մի ծնանիցի սոյնգու-
 նակ դայթակզութիւն . եւ զյետկար մեծապայման
 վճռին փակեցին ահագին եւ սոսկալի նզովիւք զի մի
 ոք իշխեսցէ յեպիսկոպոսաց Յակոբայն գործել կամ
 խոկալ կամ խորհիլ ոճիրս . եւ յիշխանաց զի մի ոք
 իշխեսցէ այնպիսոյն թեկն ածել եւ օգնական կամ
 ջատագով լինել . եւ թէ յանդգնի ոք յեպիսկոպոսաց
 փութապէս ի ձեռս տայցեն կաթողիկոսին Հայոց .
 եւ մի լիցին դարան եւ ասպնջական նմա : Եւ կնքեալ
 զայս վճիռ իւրեանց մատանեալ՝ ետուն ի ձեռս կա-
 թողիկոսին զորս աւելորդ համարեցաք դրել . զի կան
 լիով դրեալքն ի գիրս թղթոցն, զոր ժողովեալ է սոյն
 Անանիա, որ Հաւատոյ նամակ անուանի : Բայց էառ
 առ ժամայն զսլատիւն ի տանէն Սիւնեաց, այսինքն
 զխաչն որ զառաջեաւ տանէին, եւ զգաւազանն բազ-
 մածախ եւ մեծագին եւ զբազմականն ոսկեթել զորս
 ընդ ինքեանց չրջեցուցանէին, զսահմանեալսն առա-
 ջին թագաւորացն եւ հայրապետացն Հայոց : Եւ բար-
 ձեալ լինէր այս եւ սրակասեալ մինչ ի Տէր Յովհաննէս՝
 Սիւնեաց եպիսկոպոս, եւ ի Տէր Սարգիս՝ Հայոց կա-
 թողիկոս :

Իսկ ի ձեռնադրութեանն Տէր Յովհաննիսի վերջապահին եղև նորոգեալ ամենայն պատիւ և իշխանութիւն Սիւնեաց աթոռակալացն ի Տէր Սարգսէ՝ Հայոց կաթողիկոսէ, զոր յիւրում տեղւոջ ասացից : Իսկ ասպա յետ այսր իրագործութեան զնայ կաթողիկոսն յԱղվանս ի հաստատել զնոցայն աթոռակալութիւն. զկնի որոյ և գութկան հասանի ի Թադաւորէն Վասպուրականի և Արծրունի Գրիգոր կոչեցեալ եթէ վախճանեալ մնայ զին նորա քեզ . եւ դարձուցանեն անդրէն :

Լուեալ ասպա զայն տէրանցն Աղվանից՝ Իշխանկայ և Սենեքերիմայ և միւս Սենեքերիմայ՝ որդւոյ Գրիգորոյ, զոր կանխաւ յիշեցաք, և Զեանչիրի և Գուրգենայ . եւ մեծաւ զղջմամբ զմեղայ կարդացեալ՝ առաքեն առ նա զՊաւլոս կրօնաւոր որ ի Խոտակերաց վանից, ձեռնադրել ինքեանց առաջնորդ . զոր և ընկալեալ Տեառն Անանիայի մեծաշուք պատուով ձեռնադրէ, և յարթամ ընծայիւք և առատատուր պարգևօք յուղարկէ անդրէն յաշխարհն Աղվանից : Վասն որոյ գոհութիւնս եւ փառս վերառաքեցաւ յամենայն լեզուաց բարերարին Աստուծոյ որ այսպէս խափանեաց զմեծ պատերազմն եկեղեցւոյ, և արար խաղաղութիւն կեղեքեալ եւ տառապեալ ազգիս Հայոց . եւ զպատուական անդամսն եկեղեցւոյ որ օձտեալ էին՝ վերստին միացոյց ի գլուխն գովելի ի

մեծ պատրիարքան Հայոց, որ սրբոյն Գրիգորի են
աթոռակալք :

Եւ արդ՝ յետ այսց պատերազմաց եթէ ոք խորհի
կամ մտաբերէ ընդ այն կորստական շաւիղս ընթա-
նալ եւ ի բաց կալ ի Հայոց կաթողիկոսացն, կամ
Սիւնեաց եպիսկոպոս կամ Աղվանից արքեպիսկո-
պոս, զինչ եւ իցէ պատճառաւ բաց ի հոգեւոր մնա-
սուց, եթէ հերձուած ինչ կամ անպատշաճ նորա-
ձեռնութիւն երևեսցի, այնպիսին ի սուրբ Երրորդու-
թենէն նզովեալ լիցի, մասն եւ բաժին նորա ընդ
հերձուածողսն եւ ընդ ուրացողս եղիցի. եւ ընդ
սատանայի դատաւարտեսցի: Ապա եթէ մնաս ինչ
իմացեն ի հաւատս կամ յեկեղեցի. եւ ճշմարտիւ
ստուգեսցեն ի վերայ կաթողիկոսացն Հայոց. եւ
կամ այլ արատ ինչ մեծագոյն և մատակարութիւն,
որ բազմաց խմորման եւ կորստեան պատճառ լինին,
ինքեանք գիտասցեն զարժանն մինչև ուղղեսցի թիւ-
րութիւնն և մաքրեսցի ամենեին :

ԾԳ. — Վասն Տեառն Վահանայ. և կատարաժի
կենաց նորա :

Չեռնադրեալ Տեառն Անանիայի զԱհա՛ն ի
վանսն Յովհաննու եպիսկոպոս Սիւնեաց, էր եւ ի

հրամանա նորա մեծ եպիսկոպոսարանն Տաթև, որ և սակաւ մի անդ բնակէր և զայլ աւուրսն յիւր սեպհական տանն : Եւ վասն աւերման տեղոյն բազում պայծառութիւնք շիջեալ լինէին եւ բազում բարեկարգութիւնք խախտեալ ի բազում աւուրս, եւ յորով ժառանգութիւնք պակասեալ և յախշտակեալ յեկեղեցւոյն՝ ի մեծ մայրաքաղաքէն Տաթևոյ, զոր և առ սակաւ սակաւ անդրէն դարձուցանէին իշխանքն ի ժամանակս (ժամանակս) : Որպէս և աստուածասէր տէր Սմբատ՝ Սիւնեաց իշխան, որդի Սահակայ՝ որդւոյ Աշոտոյ եւ եղբայր մեծ Սմբատայ, դարձոյց անդրէն զգիւղսն Ծածարդ և զՀաթիս ի սուրբ եկեղեցիսն ի ձեռն Տեառն Վահանայ, եւ գրէ զվճիռ պայմանին իւրով ձեռամբն այսպէս :

« Յանուն Աստուծոյ վասն արարեալ Հաստատութեան առաւել առաջին գրոյն որ մեր հարցն տուեալ էին աստուածապատիւ եւ հոգևոր եպիսկոպոսացս Սիւնեաց, ես Սմբատ՝ որդի տեառն Սահակայ, ետու զՀաթիս եւ զԾածարդ որ սակաւ մի յախշտակեալ էին ի տանէս, յաստուածապատիւ եւ հոգևոր Տէրս Վահան և յաստուածաբնակ, ի լուսաճեմ՝ եկեղեցիս Տաթևոյ յայս պայմանիս որ զառաջնոցն յիշատակն նորոգեն, եւ զիս ևս յիշեն ի սուրբ եւ ի մաքրախայլ յաղօթս իւրեանց և մեր մեղացն թողութիւն խնդրեն : Եւ յետ մեր մի ոք այլ յանդգնեսցէ յախշտակել

զսոսա ի տանէն, մի ի մերոց եւ մի յօտարաց. եւ թէ
յանդգնին՝ յԱստուծոյ ամենակալ բերանէն ընդ
սատանայի եւ ընդ օձին նզովեալ եղիցին. եւ մասն եւ
բաժին ընդ Յուդայի եւ Կայենի եւ Արիոսի եղիցի » :
Գրեցաք եւ կնքեցաք մերով մատանեաւ ի թուա-
կանիս 412 : Իսկ Վահան կեցեալ յեպիսկոպոսու-
թեանն ամս 6 . ապա հասանէ վախճան կաթողի-
կոսին Հայոց Տեառն Անանիայի . փոխեն զնա ի
հանգիստ ի վանան Արգինայի . եւ թագաւորն Աշոտ՝
որդին Սմբատայ, առնէ ժողով եպիսկոպոսաց եւ
հարց սրբոց ի թագաւորանիստն Շիրակ վան . կոչէ
եւ զՎահան ի Սիւնեաց . եւ հրամայէ ընտրել զմի ոք
յեպիսկոպոսացն եւ կացոյցանել յաթոռ հայրա-
պետութեան Հայոց :

Ապա ամենայն ժողովոյն ընտրեալ զՎահան վասն
առաւել սրբութեանն եւ իմաստութեանն՝ դնեն ձեռն
ի վերայ բազմութիւն եպիսկոպոսացն եւ օծանեն
զնա կաթողիկոս Հայոց . որ եւ կեցեալ ամ մի՝ սկսաւ
պատկերս բերել ի Վրաց եւ դնէր ի վերայ սեղանոյն .
եւ հրամայէր յամենայն եկեղեցիս զնոյն առնել, ըստ
Հռոմոց սահմանին կառնիւք (2) զարդարել եւ առանց
կառնի ոչ առնել պատարագ : Վասն որոյ կարծիս
իմն առեալ ամենեցունց եթէ դաշնադիր է ընդ Յոյնս,
եւ կամի սպրդել յեկեղեցի զաղանդ նոցին, բողոք
բարձին առ թագաւորն . եւ նա հրաման տայր ժողո-

վոյ յԱնի քաղաքի զի քննեսցեն զարժանն : Իմացեալ զայն Վահանայ ոչ եկաց ի ժողովն . այլ եւ, զնաց յաշխարհն Վասսուրական, առ Համազասպ որդի Գաղկաց թագաւորի . եւ հաւանեցոյց զնա ինքեան, եւ զըսպարտեալ ասէ զինքն ի նախանձաւոր արանց . և բնակեցաւ ի վանսն որ կոչի Զորոյ վանք :

Իսկ նորա որ յԱնի ժողովեցան, իբրեւ գիտացին զերթն նորա . ապա հրամանաւ Աշոտոյ թագաւորի կարգեցին ի տեղի նորա զայլ ոմն կաթողիկոս եւ լուծին զՎահան : Եւ այսպէս կեցեալ քաւրէշ ի տեղի քաւրէշի՝ Ստեփաննոս յԱնի, եւ Վահան ի Վասսուրական զամս երկու . և լցին նզովիւք զմիջոյ աշխարհիս մինչեւ վերին ակնարկմամբն ի միում աւուր երկոքինքն բարձան ի միասին . եւ Վահան եղաւ անդէն ի վանսն Զորոյ, առ դրան եկեղեցւոյն ընդ այլ կաթողիկոսունքն որք կային անդ : Իսկ յաթոռն Հայոց զարժանաժառանգ այրն զՏէր Խաչիկ՝ հարազատ արեան տէառն Անանիայի, նստուցին հայրապետ :

ԾԴ. — Եպիսկոպոսք Սիւնեաց որ կարգեցան զկնի Տեառն Վահանայ :

Յետ Վահանայ նստուցանեն ի տեղին Եպիսկոպոս զայրի երէց մի Աշոտ անուն վասն առաւել ճգնու-

Թեանն եւ խոհեմութեանն . զի էր սիրեցեալ յաչս
 իշխանայն եւ երեւելի ամենայն գաւառին, զոր եւ
 ձեռնադրեաց նոյն Վահան կաթողիկոս : Եւ ունէր
 այս Աշոտ եպիսկոպոս որդի մի Յովհաննէս անուն
 զոր սնուցանէր մեծաւ զգուշութեամբ : Եւ հասու-
 ցեալ յարբունս այրութեան հասակին, պարկեշտ եւ
 սրբակրօն, պատշաճագեղ եւ հանճարեղ . զոր եւ
 ետուն ձեռնադրել եպիսկոպոս Սիւնեաց : Եւ հայրն
 նորին Տէր Աշոտ կալեալ զաթոռն ամս 17՝ յանձն
 արար որդւոյն իւրոյ Տեառն Յովհաննիսի . եւ ինքն
 աղօթից պարապեաց : Իսկ Յովհաննիսի կացեալ
 ամս վեց եւ կէս՝ վախճանի, եւ բռնադատեալ զհայրն
 նորին զԱշոտ կացուցանեն ի նոյն աթոռ, որ եւ կե-
 ցեալ ամս հինգ եւ կէս՝ վախճանի : Զկնի սորա զՏէր
 Սամուէլ՝ այր հեզ եւ բարի որ եւ եկաց ամս հինգ եւ
 փոխեցաւ մահուամբ :

Ապա ընտրեն զայր մի լաւ եւ յոյժ պիտանի սնեալ
 արբութեամբ եւ կուսութեամբ Յակոբ անուն, եւ կա-
 ցուցանեն զնա յաստիճան եպիսկոպոսութեան Սիւ-
 նեաց : Յաւուրս սորա վախճանի Սմբատ՝ Սիւնեաց
 տէր, որդի Սահակայ, եւ դնի ի հանգիստ յեպիսկո-
 պոսարանին Տաթև : Այս Սմբատ թագ կապեալ
 ինքեան թագաւորեաց . եւ բարեպաշտ կին սորա
 սուրբ թագուհին Շահանդուխտ եւ որդիք իւր Վասակ
 եւ Սեադայ ետուն ի սուրբ եկեղեցին 6000 դրամ եւ

զգիւղն Տեղ որ ի Համբանդ գաւառի, զոր իւր իսկ
Շահանդխտոյ ի կորդոյ շինեալ էր, վասն հոգեաց
բարեպաշտ եւ աստուածասէր թագաւորին Սմբա-
տայ : Եւ մեծամեծ նշովիւք գրեցին զվճիռն զի մի
իշխեսցէ որ խախտել, որ է այսպէս :

« Յանուն Աստուծոյ կամ եղև ինձ Շահանդխտոյ՝
դատեր Սևադայի, տալ ի Համբանդ գաւառի զան-
ուանեալ շէնդ զՏեղ իւր ամենայն բոլոր սահմա-
նովն, լերամբ եւ դաշտիւ եւ այլ մօիւք, զոր իմ թա-
գաւորին Սմբատայ ինձ տուեալ էր, եւ իմ ի կորդոյ
շէն գրեալ . եւ ես յետ ելից երանելի թագաւորին
իմոյ յաստեացս՝ իւր հոգւոյն ի Տաթև ի սուրբ մայ-
րաքաղաքն եւ ի սուրբ նշանն ետու ի ձեռն Տեառն
Յակորայ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի . եւ յայսմհետէ
անիշխան եմք ես եւ իմ որդիքս Վասակ եւ Սևադայ,
զի ի ձեռն Աստուծոյ եմ տուեալ եւ ի սուրբ նշանս .
եւ սլարտական են յամենայն տարի իմ թագաւորի
հոգւոյն զՎարդապետին քառասունն սլատարադ-
առնել եւ յամենայն օր զԵրանի ում թողութիւն
սաղմոսն ասել ի նոյն քառասունն : Արդ՝ սուրբ
հայրապետք՝ որ յաթոռդ յաջորդիք, սլարտական էք
զայդ անխափան կատարել, եւ զշէնդ ազատ յամե-
նայն հարկաց ուտել : Աստուած ընդունելի արասցէ :
Արդ՝ թէ որ ի մեր զաւակաց կամ յայլ օտարաց
կամ յաւտդաց, ինչ եւ իցէ սլատառաւ, զկնի մեր

անցման վայր շէնդ զՏեղ հանել խորհի ի Տաթևոյ և
կամ հակառակ կալ մեր հոգւոյս և կամ չար և կամ
այլ ինչ արքունի հարկ ի վերայ դնել, այնպիսին
զիւրն մի վայելեսցէ, եւ ամենայն չարագործաց մե-
ղացն պարտական եղիցի, ընդ Յուդայի եւ ընդ Պի-
ղատոսի դատեսցի. ընդ նեոին անիծեսցի, յանշէջ
հուրն տանջեսցի, եւ յ318 հայրապետացն նշովեալ
եղիցի : Եւ (եթէ) տաճիկ աւագութիւն լինի. եւ
յախշտակել ջանայ, յիւր հաւատէն եւ յիւր փեղաւ,
բարէն, որ յառաջին մարդէն մինչ ի յետինն լեալ են
և լինին, նարար եղիցին. երկինքն նմա հուր ցօղեսցէ,
և երկիրս նմա փուշ և տատասկ բուսուցէ, և անուն
նորա և որդւոց և սիրողաց իւրոց կորիցէ և ջնջեսցի
յերկրէ. եւ յիշատակ նորա այլ մի ևս երևեսցի :

Եւ վասն առաւել հաստատութեան գրեցի իմ
ձեռօքս զայս վճիռս ես Վասակ՝ որդի Սմբատայ
թագաւորի, հրամանաւ իմ մօրս ». Աստուած չնոր-
հաւոր արասցէ. ի թուիս Հայոց 447. եւ կնքեցաւ
մերով մատանեաւ : Այս պատուէր հրամանի է իմ
Յակոբայ իտունդ Սիւնեաց առ նախագահ աթոռըդ
և լուսաճեմ տաճարդ Տաթևոյ յոր յոյս եդ երանելի
թագաւորն մեր՝ զի պարտիք անխափան կատարել
զեղեալ յիշատակս եւ քառասունս նորա որ վասն
չինոյն Տեղայ. որում և մեր վկայեալ մերով ձեռա-
գրովս՝ կապեցաք անլուծանելի կապանօք զհակա-

ռակողան այսմ, եւ կնքեցաք մերով մատանեալս ի
կամս Աստուծոյ : Ենորհին Աստուծոյ եւ ես Գրի-
գոր՝ Սինեայ եպիսկոպոս, հաստատեցի զայս վճիռ
որ վասն Տեղոյ չինոյն էր տուեալ սուրբ Թագուհւոյն
Շահանդիստոյ ի սուրբ եկեղեցիս եւ որդւոց իւրոց
յաղագս խաղաղարար եւ վայելուչ Թագաւորին իւր-
եանց Սմբատայ . զի մի ոք իշխեսցէ խախտել ի սուրբ
աթոռոյս . եւ որ հակառակի, ընդ Սիմոնի կախարդին
գիշամահ սատակեսցի . եւ յԱստուծոյ եւ յամենայն
սրբոց նզովեալ եղիցի . եւ զյիշատակ նորա որ կար-
գեալ են ի տօնս անխափան կատարեսցեն :

Եւ արդ այս Յակոբ կեցեալ ամս սակաւ վախ-
ճանի . զսա կարծեմ սպանեալ դաւաճանութեամբ
Յուրացեացն ի վերայ խոռոյն Յուրայ . ուր կայ գե-
րեզման նորին, յորում բժշկութիւնք լինին : Յետ
Յակոբայ յաջորդի ի տեղին Գրիգոր որ էր ամե-
նայնիւ պայծառացեալ ըստ ներքին մարդոյն եւ ըստ
արտաքին . սա եւ բազում արար գործ երևելի ի տան
հայրապետանոցին, եւ քակեաց զանիծարնակ քարն
Յուրայ եւ բնաջինջ յատակեաց . սա էառ հոգեցա-
տուր ի Փարաջոյ՝ Չագիկ իշխանի որդւոյ, զԲողորա-
քարն իւր ամեն սահմանովն բաց ի Նորեաց վանից
բաժնոյն, զոր յետոյ էառ միւս Տէր Գրիգորն ի
Դլենէ՝ Խաղբակայ որդւոյն . եւ է վճիռն Փարաջոյ
այսպէս :

« Յանուն Աստուծոյ այս իմ ձեռին գիր է Փարա-
 ջոյ՝ որդւոյ Չագկայ իշխանի, որ կարգացաք զառաջ-
 նոց գիրն եւ վերստին հաստատեցաք զԲոլորաբարն
 իւր սահմանօքն որ էր իմ սեպհական ժառանգու-
 թիւն, ի Տաթևոյ սուրբ եկեղեցիքս և ի Տէր Գրիգոր .
 զի յառաջն նոցա հաստատած հայրենիք էր . և սակաւ
 ժամանակօք հեռացեալ էր վասն խանգարման եպիս-
 կոսոսացն . մեք վերստին հաստատեցաք զնոյն այ-
 դուլ և ծառուլ և տնկով, հողով և ջրով ի Տաթևոյ
 սուրբ մայրաքաղաքս, ի սուրբ նշանս եւ ի սուրբ
 առաքեալս ի ձեռն Տեառն Գրիգորի՝ Սիւնեաց
 եպիսկոպոսի : Եւ ետու զայս իմ կամաւորութեամբ,
 ոչ ի հարկէ, ոչ յաւազաց բռնութենէ, ոչ յարբելու-
 թենէ . այլ երկուցեալ յառաջին հայրապետացն եւ
 իշխանացն ի սոսկալի նզովիցն՝ ետու իմ սրտի սիրով
 վասն իմ հոգւոյս փրկութեան . և դուք աստուածա-
 բեալ տեսաք եւ սուրբ ժողովք՝ զիմ անտէր եւ զմե-
 ղուցեալ ոգիս մի՛ մոռանայք, այլ յիշման և աղօթից
 արժանի արարէք : Եւ թէ որ այս տրոցս խափանման
 կամ խանգարման պատճառ լինի և զիմ հոգիս զրկէ,
 եւ ոչ սրատկաւի յառաջնոցն նզովից եւ ի մեր՝ նզո-
 վեալ լիցի նա յամենասուրբ Երրորդութենէն եւ
 ամօթալից ելցէ՛ յիւրում դատաստանէն . եւ մասն
 զՅուդային առցէ » : Եւ վասն հաստատութեան սորա
 եղաք ի վերայ զմատանի աստուածապսակ թագաւ .

ւորին Վասակայ և զսուրբ Հայրապետիս մերոյ զՏէր
Պրիգորի :

Յետ այսր եւ կեցեալ Տեառն Պրիգորոյ սակաւ
ժամանակս՝ փոխի յաստեացս . եւ յաջորդի ի տեղին
բազմերջանիկ եւ յոգներանեանս այրն Աստուծոյ,
կրկին լուսաւորիչն եւ երկրորդ նորոգողն նուազեալ
տանն այնմ եւ բոլոր աշխարհիս Սիսական Տէր
Յովհաննէս, որ եկաց բազում աշխատութեամբ եւ
երևելի փառօք ի սուրբ աթոռն աւելի քան զ50 ամ,
յարենառու ազգակցութենէ անտի Տեառն Սարգսի՝
Հայոց կաթողիկոսի . զորոյ զգործս և զբանս յիւրում
տեղւոջ ասացից . բայց այժմ պարտ վարկանիմ
դառնալ անդրէն եւ սակաւ մի ցուցանել եւ զիշխա-
նացն հանգամանս :

ԾԵ. — Համառօտ գրոյցք . և կարգ իշխանացն Սի-
նեաց . և քաղաւորեկ նոցին ի վերջին ժամանակս :

Առաջին սկիզբն Սիւնեաց իշխանացն, զորս ըստ
կարգի ծանեաք եւ եղաք ի մատենիս, յԱնդոկայ
սկսաք մինչ ի վերջինն Քուրդոյ, և ապա անծանօթ
մնացաք երկուց կամ երկից իշխանաց . իսկ դարձեալ
եղեն զահաւալ իշխանք Սիւնի, առաջին՝ Վասակ

որ էր մեծ նահապետ Սիւնեաց, եւ ապա երկու որդիք նորա Փիլիպպէ եւ Սահակ եւ միւս իշխանն Գրիգոր ի նոյն ցեղէ, որ ունէր մասնաւոր ժառանգութիւն ի սեպհական հայրենեացն : Եւ զի ի ցեղէ հայկական յոլովք էին զարմբ եւ աղինք . բայց մեզ փոյթ զգլխաւոր գահակալ իշխանացն միայն էր . վասն որոյ եւ տարժանեալ զտաք եւ կարգեցար աստէն :

Յետ վասակայ բաժանեն զհայրենի ժառանգութիւն իւրեանց երկու որդիքն՝ Փիլիպպէ եւ Սահակ . եւ լինի Փիլիպպէ գահերէց իշխան Սիւնեաց, եւ առնու Սահակ բաժին զգաւառն Գեղամայ բոլոր : Մեռանի Փիլիպպէ և թողու երիւ որդիս՝ զԲարգէն, զվասակ եւ զԱշոտ : Յետ սակաւուց մեռանի եւ Սահակ ի պատերազմի Հաւլ ամիրային յեղր Հուրազդան գետոյն մերձ Կաւակերտոյ աւանին . և թողու ժառանգ ինքեան զԳրիգոր՝ որդի իւր Սուրիան կոչեալ : Իսկ յետ աւուրց վասն դոյզն պատճառի ի վերայ հայրենեացն՝ պատերազմին ընդ իրեարս Բարգէն՝ երէց որդի Փիլիպպէի, եւ Գրիգոր՝ որդին Սահակայ . և հարստեալ Բարգէնի զԳրիգոր դիւթաւալ կացուցանէ . վասն որոյ եւ զԿայենին ժառանգելով բաժին, եւ նա փութապէս ջնջի ի կենաց թողլով որդի մի վահան անուն : Եւ Փիլիպպէ պայազատէ զտէրութիւնն . իսկ Գրիգոր թողեալ

երկուս որդիս զՎասակ, որ Գարուռ կոչիւր, և զՀրահատ : Բայց էին և նորա երկու եղբարք՝ Հրահատ և Գազիկ : Պայազատէ զտէրութիւն նորա Վասակ Գարուռ, որ և փեսայացաւ Աշոտոյ Բագրատունւոյ որ առաջ և թաղաւորեաց Հայոց, և առ կին զգուստր նորա զՄարիամ : Իսկ Փիլիպպէի վախճանեալ՝ թողու ժառանգ զԲարգէն որ և մեռաւ, և զՎասակ որ և Իշխանիկ կոչիւր, և Աշոտ : Մեռանի և Վասակ, և սրայազատէ զտէրութիւն նորա Աշատ՝ եղբայր իւր : Սա կեցեալ բազում աւուրս՝ մեռանի և թողու չորս որդիս՝ զՍմբատ, զՍահակ, զԲարգէն, զՎասակ, և բարժանեալ զժառանգութիւնս իւրեանց՝ առնու Սմբատ զՎայոց ձոր բոլոր և զՇահապաւնսն որ է Ճահուկ գաւառ : Իսկ Սահակ և այլքն՝ զՍիւնիս և զԲաղս և զայլն : Եւ ապա էր մեծ Վասակայ որդի մի Փիլիպպէ անուն, որ ունէր զԵնէր և զՀամբանդ :

Մեռանի եւ Վասակ Գարուռ՝ որդի Գրիգոր Սուխանայ և թողու երիս որդիս՝ զԳրիգոր որ և Սուփան կոչեցաւ, և զՍահակ և զՎասակ, և սրայազատէ զտէրութիւն նորա Գրիգոր Սուփան որ և աստուածային իմն տեսչութեամբ սարապէր շինութեան եկեղեցեաց և հոգեւոր գործոց : Իսկ Սմբատայ եղբայրն կրսեր Վասակ մեռանի ի պատերազմին Քողթան ամիրային առ ամրոցին Երնջակայ, և Հատ. Բ :

ինքն Սմբատ առեալ զգահերէց իշխանութիւնն՝ բազում ցուցեալ գործ գովելի հոգեւոր և մարմնական վախճանի և թողու ժառանգ իւրոյ պայազատ տէրութեան զորդի իւր Վասակ : Իսկ Սահակայ՝ եղբոր Սմբատայ, էր որդի Սմբատ անուն, մեռանի Սահակ և առնու զիշխանութիւնն իւր Սմբատ՝ որդի իւր : Էր և ի Բաղս իշխան մի ի սոյն ցեղէ Զեւան, չէր անուն՝ որդի Զազկայ իշխանին : Իսկ Գրիգոր Սուփանյետ բազում քաջութեանց և երեսելի գործոց մեռանի դեղակուր ի Նսրայ, և պայազատէ զտէրութիւն նորա Վասակ՝ եղբայր իւր : Մեռանէր և Սահակն, և դնէր ի դրան Նորատուայ եկեղեցւոյն : Իսկ Վասակ՝ որդի Սմբատայ, յետ բազում իշխանութեանց և գովելի գործոց մեռանի, և տիրէր համազունդ աշխարհիս Սիսական Սմբատ՝ որդին Սահակայ, գահերէց իշխանութեամբ :

Այժմ լուր ինձ եւ պատմեցից քեզ ո՞վ պատուական ընթերցող՝ զպանծալի բանից լուրս, զի սեռա Սիսակայ որ ի Հայկայ, երբեմն խառնեալ էր ընդ թագաւորական ցեղն Արշակունի եւ Պահլավկայ, և երբեմն ընդ Խազրայ թագաւորութեանն, եւ հուսկ յետոյ՝ ընդ Բագրատունիան, բայց երբէք ոչ ըմբոստացան ի հայրենի տէրութեանցն : Իսկ յետ յորով ժամանակաց մինչ դուռն բացին նախ՝ Արծրունիքն, եւ թագ կապեցին ընդդէմ Սմբատայ՝ Հայոց թա-

գաւորի, թագ կապեաց եւ Ատր-Ներսէ՛հ՝ Վրաց
բղեաշխն . թագ կապեաց եւ Աղվանին Համամ :
Մեծարէ Աւիշինն զՎասակ Սիւնի թագ կապեալ . և
նա ոչ կամեցաւ ապստամբական անուն ժառանգել :
Ապա ի նուազել տէրութեանն Բագրատունեաց, և
ի զօրանալ ձեռինն իմայելականի՝ հատեալ, բար-
ժանեալ եղեն ամենայն դահք զլխաւոր նախարա-
րայն Վասպուրականին եւ Վրացին եւ Աղվանին
եւ Զորոյգետացիքն որ Ախրիկեանքն կոչին, նաեւ
Աարուցն եւ Վանանդայն որ Բասեանք կոչի :

Ապա Մմբատ՝ որդի Սահակայ՝ որդւոյ Աշոտոյ,
որ ունէր կին զգլուստր Սեւադայի՝ մեծ եւ փառա-
ւորեալ իշխանին Աղվանից, Շահանդուխտ անուն .
եւ տուեալ էր զթոռն իւր՝ զգլուստր Վասակայ, որ-
դւոյ իւրոյ որ զկնի իւր թագաւորեաց, զԱտրա-
միդէ կին Գագկայ թագաւորի՝ որդւոյ Աշոտոյ, որ
եւ շինեաց զսխրատեսիլն եւ զհրաշածեւ եկեղեցին
ի յԱնի զմեծ կաթողիկէն, յարեալ իմեծ Աթաբակն
որ էր ի Թաւրէժ յԱտրպատական աշխարհի, նաեւ
յՈ՛նայ ամիրայն, որ իշխէր և դրանն Գարբանդու,
եւս եւ Աղվանից տէրանցն, որք վասն առաւել սի-
րոյ ծանուցանեն մեծի սուրբանին Խորասանու, եւ
հրաման առեալ ի նմանէ թագ կապեն զեղեցկահա-
սակ եւ վայելչադիտակ առնն հայկազնոյ Մմբա-
տայ՝ (3) Սիւնեաց տեառն : Եւ զի յայնմ ժամանակի

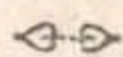
Բազրատունիքն իշխէին միայն Շիրակոյ եւ Այրարատու մինչ ի Գեղամ եւ մինչ ի յՈւխտիան եւ մինչ ի Կարին եւ մինչ ի Վասպուրականի սահմանն եւ մինչ ի Զորոյ գետն եւ մինչ ի Գարդման. եւ Սիւնիք կտրեալ էր ի նոցանէ. վասն որոյ ոչ ինչ բրէական մեղս համարեցաւ Սմբատ. զի թէ Բազրատունիքն (որք) գերութեամբ իմն ածեալ էին ի Հրաչէէ՝ այնմ արժանի գտան, ապա բանի՞ եւս առաւել սոցա անկ էր որ ի Հայկայ երեւելի հարադատութեամբ որդիք զհարս փոխանակելով՝ բնիկ տէրութեամբ եկեալ, հասեալ էին մինչեւ ցայժմ : Աւդ՝ թագ կապեալ Սմբատայ ճոխ եւ երեւելի փառօք յարդարէր զարքայութիւնն ըստ օրինի ինքնակալ թագաւորաց : Եւ յետ բազում ճոխութեանց եւ երեւելի արքունական գործոց վախճանի, եւ զնի դին նորա ի մեծ սրբարանին եւ յաստուածաբնակ աթոռին Տաթևոյ, բազում եւ աշխարհագումար հանդիսիւ :

Եւ պայազատէ զտէրութիւն նորա մանուկ որդին իւր Վասակ, որ եւ սա մեծահանդէս ժողովով եւ ազատակոյտ բազմութեամբ օծանի թագաւոր Սիւնեաց եւ Բաղաց ձեռամբ Տեառն Գրիգորի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի : Եւ զեղբայր իւր զԱւետաղայ կացուցանէ իշխան իշխանաց ազատակոյտ զօրաց իւրոց : Բայց մայր սոցին երանելի թագուհին Շահանդուխտ կայր կենդանի : Ապա սա շարժեալ աստուածոյին իմն աղ-

Նորկիմամբ շինէ զգեղեցկայարմար եւ զվայելչադի-
տակ վանան Վաղատնոյ որ էր ի վաղուց հետէ տեղի
ուխտական արանց, զի եկեղեցի մի էր անդ ի հին
ժամանակաց յանուն սրբոյն Պրիգորի լուսաւորչին,
զոր եւ կարծեմք նորին հիմնարկեալ, եւ յետոյ շի-
նեալ ի Ստեփաննոսէ հօրէ և ի սուրբ ճգնաւորէ, և
առնէր բժշկութիւն խածեղոյ ի թիւնաւոր օծից,
որպէս Փարբւոյն (4) որ զկատաղի ցաւն անբժշկելի
բուժէ ի մարդոց եւ յանամոց : Զսորայս եւ ոյժմ
իսկ տեսանեմք անպատմելի հրաշս. զի զհարեալսն ի
թիւնաւորաց եւ զսեւացեալսն եւ զուռուցիկսն մերձ
ի պայթել, հանեն ի բարձրաւանդակ լերինսն և ցու-
ցանեն զվանան, և կամ սակաւ մի հող յեկեղեցւոյն
հասուցանեն, առ ժամայն լուծումն առնէ մակար-
դեալ թիւնիցն, և վթութապէս բժշկէ :

Վասն որոյ շինեալ մեծ բարեպաշտուհոյն Շա-
հանդխտոյ կոմածոյ քարամբք եկեղեցի յանուն սրբ-
ոյ նախավկային Ստեփաննոսի ի 449 թուականին
Հայոց. և կարգէ ի նմա տուն կրօնաւորաց. և բաղ-
մամբոյս պաշտօնէից : Շինէ և տուն աղօթից կրաշա-
ղախ վիմօք ի դրան եկեղեցւոյն, և համբարանոցս
և գործատունս, և շուրջ պարսպէ զվանքն. և որոշէ
նմա անդաստանս ի Վաղատնոյ և տայ զԳումեր աղա-
րակ ի վանան. և պայծառապէս զարդարէ զեկեղեցին
զանազան զարդուք : Եւ ինքն վախճանեալ զնի ի
Հատ. Բ :

դրան այնր սրբարանի : Ապա յետ ամաց ինչ ի 455
 թուականին Սեւադայ՝ որդի նորին Շահանդխտոյ՝
 եղբայր Ասասկայ թագաւորի, շինէ և մեծածախ
 աշխատութեամբ եկեղեցի մի յոյժ պայծառ և գե-
 ղեցկայարմար, գմբէթայարկ յանուն սրբոյ Աբրա-
 պետին, և գաւիթ ի դրան նորին. որք և կան հան-
 գուցեալ ի դրան նորին. որոց յիշատակն օրհնու-
 թեամբ եղիցի. և վարձս բիւրապատիկ ի Քրիստոսէ
 Աստուծոյն մերոյ :

ԾԶ. — Վասն եպիսկոպոսութեան Տեառն Յովհան-
 նիսի և գործոց նորին :

Յետ վախճանին Տեառն Քրիգորոյ՝ Սիւնեաց
 եպիսկոպոսի, ընտրեն զերջանիկ և զփառաւորեալ
 այրն Աստուծոյ զՅովհաննէս, զոր կարծեմք իզարմից
 գոլ Տեառն Սարգսի՝ Հայոց կաթողիկոսի : Եւ բա-
 րեպաշտ եւ աստուածասէր թագաւորն Սիւնեաց
 եւ Բաղայ աշխարհիս Ասասկ առաքէ զնա ազատ
 արամբք եւ մեծամեծ պատարագօք յԱնի առ սուրբ
 հայրապետն Հայոց Տէր Սարգիս զի ձեռնադրեսցէ
 եպիսկոպոս Սիւնեաց. եւ հայցէ ի նմանէ շնորհել
 վերստին զաստիճան մետրապօլիտութեան և զպա-
 տիւն զոր ունէին՝ զխաչն որ առաջի ընթանայր եւ

զգաւազանն եւ զբազմականն զոր բարձեալ էր Տէր Անանիա վասն գայթակղելոյն Յակորայ : Եւ թաւաւորն Քազիկ փեսայացեալ էր ամին Վասակայ թագաւորի . եւ էր թագուհին Կատրամիդէ դուստրը սորա, որ և հանդիսանայր շինութեամբ երկնաձեմ առաքատին սրբոյ կաթողիկէին : Յուզարկեալ էր եւ նոցա արքունի ընծայս, և գրով ծանուցեալ զխնդիրն ի կաթողիկոսէն . վասն որոյ եւ թախանձեալ Քազիկայ եւ սուրբ թագուհին Կատրամիդէ զհայրապետն՝ տան ձեռնադրել մեծազանդէս չքեղութեամբ զՏէր Յովհաննէս մետրապօլիտ Սիւնեայ : Եւ ընձեռէ նմա հայրապետն զսեպհական խաչն Սիւնեայ և զոսկէտոտուն վառն եւ զմեծագին զաւազանն եւ զպատուական գահոյս բազմականին, զորս պահեալ էին ի սենեկին սրբարանի հայրապետանոցին : Եւ նորոգեն զաստիճան եւ զպատիւ մեծի եւ առաքելական աթոռոյն Սիւնեայ ըստ առաջնոյն օրինի :

Եւ ապա արձակեն զնա մեծապատիւ ճոխութեամբ եւ երեւելի փառօք յիւր աթոռն՝ ընկալեալ եւ բազում պարգեւս ի թագաւորէն եւ ի թագուհւոյն, նաեւ մասն ի փրկական փայտէն պնդեալ յոսկում զոր առաքեալ էր նոցա ինքնակալ կայսրն Յունաց Վասիլ ծիրանածին, որ ունէր յինքն նիշ ներկուածի արեանն Յիսուսի, յորմէ ահագին զօրութիւնք եւ

մեծամեծ հրաշք երեւէին : Եւ այնպէս եկեալ անկը-
շիւ սլարգեւօրն ի սեպհական ավթոռն Սիւնեայ :
Ընդ որում ընդ առաջ ելեալ թաղաւորն Վասակ իշ-
խանակոյտ բազմութեամբ եւ մեծարգոյ չբեղու-
թեամբ ընդունէր . եւ ոչ սակաւ լինէր խնդութիւն
ի մէջ նոցա : Իսկ սուրբ մետրապօլիտն առատ վար-
դապետութեամբ եւ քաղցր բանիւ լուսաւորէր եւ
մխիթարէր զիւր հաւատացեալ հօտն : Ապա այնու-
հետեւ սկսաւ փարթամանալ եւ պոյծառանալ տունն
այն (առաւել) քան զառաջինն . եւ զամենայն յափըջ-
տակեալ ժառանգութիւնսն անդրէն դարձուցանէին .
քանզի Մաքենոցացիքն զԳեղաքունի էին յափշտա-
կեալ , և ոմն մի զՎայոյ ձոր , և եպիսկոպոս նստեալ .
և ոմն մի՝ զԵրնջակայ գաւառն , և անդ նստեալ եպիս-
կոպոս Երնջակայ վանքն . և Գողթնացիքն՝ զԲոտե-
ձորն եւ զԲուստ եւ զՕրդուատ : Նմանապէս եւ իշ-
խանքն զգեղանն էին բաշխեալ ազատաց իւրեանց ,
զորս չրջաբերական թղթովք Տեառն Սարգսի , որ
ահագին նզովիւք փակեալ էր զի մի ոք իշխեսցէ յան-
դըզնիլ ի հերքումն յայտ վիճակիս . այլ զբովանդակն
ի սեպհական ավթոռն դարձուցեն ի սուրբ նշանն և
ի Տէր Յովհաննէս , դարձոյց անդրէն եւ հնազան-
դեցոյց ինքեան եւ հերքեալ հալածեաց զօտար եւ
զգայլացեալ հովիւսն :

Որում աջակցեալ բունն զօրութեամբ բարեպաշտ

Թագաւորն Վասակ դարձուցանելով անդրէն գյաւ
փըշտակեալ հոգեցատուրան զգեօղն Յաւղունի եւ
զԳողեվանն, նոաւ զբոլոր վիճակն իւրոյ տէրութեանն.
եւ զրէ իւրով ձեռամբն նամակ վիճակիս այսպէս.
« յանուն Աստուծոյ այս իմ հրամանքէ Վասակայ թա-
գաւորիս որ գրեցի ի 468 թուականիս. եւ ետու իմ
Աստուծոյ փոխանիս Տեառն Յովհաննիսի զի յոր-
ժամ ընտրեաց Աստուած զճայրովայնէ որպէս զմեծ
Կարապետն. եւ շնորհեաց մեզ այցելու որ եւ լու-
սաւորեաց զամենեւեան անբան զի երանեցաք ամե-
նայն վիճակեալքս սորա յամենայն աշխարհաց. ապա
դարձուցաք զՅաւղունի զի զն եւ զԳողեվան ի սուրբ
քաղաքն Տաթեւ զոր յառաջ յետո էաք առեալ վասն
խանդարման եւ խաւիանման հայրապետանոցին. եւ
այժմ վերստին հաստատեցաք. ընդ նմին եւ զբոլոր
վիճակս որ ըստ երկոտասան գաւաղանայն անդրէն
դարձուցաք եւ հաստատեցաք զՎայոց ձոր, զՎե-
ղաբունի, զՓորակն, զՀամբանդ, զՋուղայ, զԵրբն-
ջակ :

Յայսմհետէ մինչև յաւիտեան չունի որ հրաման
յԱստուծոյ ամենակալէն եւ յամենայն սրբոց հակա-
ռակ կալ այսմ աթոռոյ կամ յափշտակել ջանալ զայս
չէներս եւ զգաւառքս. եւ թէ յանդգնին՝ յԱստու-
ծոյ եւ ի սուրբ հայրապետացն հոգւով եւ մարմնով
նգովեալ եղիցին » : Քրեցաք եւ կնքեցաք մերով ար-

քունական հրամանաւ եւ մատանեալ ի կամս Աստուծոյ : Ես Սմբատ իշխան վկայ եմ իմ քեռւոյս աստուածապաւկ թագաւորիս հրամանացս զոր չը կարէ ոք խախտել . եւ ես Պրիգոր՝ որդի Աշոտի իշխանաց իշխանի, վկայ եմ իմ քեռւոյս աստուածապահ թագաւորիս հրամանացս . Աստուած շնորհաւոր (արասցէ) սուրբ աթոռոյն : Դարձեալ տայ թագաւորն Վասակ զգիւղն Քրուակս . եւ գրէ վճիռ այսպէս : « Կամաւն Աստուծոյ ես Վասակ՝ որդի Սմբատայ թագաւորի, զՔրուակ գիւղ որ յառաջ տըռեալ տէրանցն ի սուրբ նշանն, ես վերստին հաստատեցի իւր բոլոր սահմանովն ի Տաթև իձեռն աստուածապատիւ եպիսկոպոսին Սիւնեաց Տեառն Յովհաննիսի, ազատ յամենայն չարէ եւ հարկաց զի կատարեացեն զառաջնոցն յիշատակն եւ զմերս : Եւ արդ թէ ոք խախտանել ջանայ՝ յամենակալէն յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոյ նշովեալ եղիցի, եւ մասն ըզկայենին առցէ . եւ թէ տաճիկ իշխանութիւն փոխի . եւ յափշտակել ջանայ՝ յԱստուծոյ եւ յիւր փեղամբարէն ապիգար լինի, և հազար հազար նաշաք եղիցի » . ի թուիս 465 : Հաստատ է կամաւն Աստուծոյ :

Տեսեալ զայս ամենայն նախանձին եւ իշխանք ոմանք զնախանձ բարի . եւ տան զգիւղն Շոռոթն ի Տաթև . եւ գրեն կտակ պայմանի այսպէս : « Յանուն Աստուծոյ այս գիր վճռի է մեր Խարբի, Արտաւա-

զայ, Սուրհանայ, Սակոի որդեացս, որ կամ եղև
մեզ տալ զմեր հօր արեան գին գիւղն զՇոռոթն ի
Տաթևոյ սուրբ մայրաքաղաքս ի ձեռն Տեառն Յով-
հաննիսի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի, ի ժամանակս թա-
գաւորիս մերոյ Վասակայ, մեր հօրն հոգւոյն . եւ
կարգեցին մեզ յիշատակ զսուրբ Սարգսին օրն ամեն
եկեղեցիք վանիցս սլաւաստող Սակոի . ի թուականիս
Հայոց 475 : Արդ՝ թէ ոք խախտեւ եւ խախտել
ջանայ զայս տուրս՝ յԱստուծոյ ամենակալէ եղիցի
որոշեալ . եւ ի սուրբ առաքելոցն եւ մարգարէիցն եւ
յ318 Հայրապետացն եւ յամենայն սրբոց նշովեալ
լիցի . եւ մեր մեղացն սլաւտական եղիցի . ամէն » : Եւ
ես Վասակ թագաւոր իմով ձեռամբս Հաստատեցի
եւ եղի զիմ կնիքս արքունական . եւ ես Յովհաննէս
եպիսկոպոս Հաստատեցի իմ ձեռին գրովս եւ կնքե-
ցի իմ սովորական մատանեաւ . մի ոք իշխեսցէ
խախտել զայս վճիռս . եւ թէ տաճիկ աւագ լինի եւ
յափշտակէ՝ յԱստուծոյ եւ յիւր փեսայարքէն որոշած
լինի եւ յամենայն սրբոց նշովեալ եւ 100,000 ռարս :

ԾԷ. — Շրջաբերական Տեսակ Սարգսի՝ Հայոց Կա-
րողիկոսի, Սիւնեաց բոլոր վիճակին :

Շնորհօք ամենակալին Աստուծոյ Հօր, եւ գթու-
թեամբ միածնի Որդւոյ նորա, եւ նախախնամու-
թեամբ ազատիչ սուրբ Հոգւոյն, այս գիր հրամանի
և օրհնութեան է իմ նուաստ ծառայի Աստուծոյ Տէր
Սարգսի, և ողորմութեամբ նորին կաթողիկոսի ամե-
նայն Հայոց, զոր գրեցաք նամակ շրջագայական առ
նախադահ և յաստուածամեծար տունդ Սիւնեաց,
յաստուածապառկ թագաւորդ Վասակ և յաստուա-
ծապահ իշխանսդ Սեադայ եւ Աշոտ եւ առ այլ
ազատոսդ եւ յընդհանուր ժողովրդականսդ ըստ եր-
կոտասան կարգեալ գաւազանացդ : Որոց նախ օրհ-
նութիւն եւ սրահպանութիւն ժամանեցէ ի սուրբ
Գրիգորի աթոռոյս, եւ յաստուածաներկ եւ յայլ
աստուածագումար որբոցս և ի մէնջ. որովք փրկեալք
լիջիք յամենայն պատահարաց և ի տարածամ գիւ-
ռածոց :

Գիտութիւն ձեզ հոգւոր որդիք մեր՝ որ թէպէտ յա-
ռաջ քան զմեզ ի կաթողիկոսացն՝ ի Տէր Թէոփրոսէ
և ի Տէր Անանիայէ վասն իրիք ինչ պատճառի խախ-
տեալ էր առաքելադիր աթոռդ Սիւնեաց. և օճոեալ
եւ բաժանեալ վիճակ գաւազանիդ այդորիկ. այլ մեք

ի գալ ընտրեալ առնս Աստուծոյ Յովհաննիսի՝ ձեռնադրեցաք զսա ըստ առաջին ամօրոսկալացն մետրապօլիտ Սիւնեայ . և հաստատեցաք վերստին զնոյն վիճակ երկոտատան գաւազանին յամօրոսկ նախագահ եւ ի տունդ Սիսական ի Տաթև ի ձեռն աստուածարեալ եւ բազմերջանիկ սուրբ եպիսկոպոսիս եւ ընտրեալ մետրապօլիտ ձեր Տէր Յովհաննիսի . եւ վերստին աւանդեցաք զմա զնախնական պատիւն իւրեանց՝ զիսչն եւ զբազմականն : Եւ այս ոչ եթէ մերով ձեռներէց իշխանութեամբ . այլ զի երբ ասմեզ զմեծախառ նամակս եւ զվճիռ պայմանի դրեալ ձեռամբ նախնի հայրապետացն Հայոց, սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ և յորդուց և ի թոռանց իւրոց որոց նամակն մինչ ի սուրբն Սահակ յունարէն գրով էր գրեալ . եւ իւրաքանչիւր մատանի կապարեայ կնքով եղեալ ի վերայ . և անտի հայերէն գրով մինչ յԱնանիա . եւ յետ Անանիայի գրեալ մինչեւ ի մեզ բայց միայն յԱնանիայէ :

Եւ սա էր գրեալ վասն Վահանայ եպիսկոպոսի . բայց ոչ ըստ այլոյն կարգի . եւ էր բովանդակն ՏՏ նամակ չրջագսցական թղթի իւրաքանչիւր հայրապետի կնքով . եւ այն երկար բանիւք եւ հրահոսան նզովիւք գրեալ զի՝ մի՛ որ իշխեսցէ պատիասեցուցանել ի սահմանադրեալ վիճակէ սոցա եւ կամ նուաստացուցանել եւ բառնալ ի պատուոյ եւ յատուծանէ սո՜ւ
Հատ . Բ :

ցա : Վասն որոյ և մեր երկուցեալ յայնպիսի առա-
քելական հարցն հրամանէ . և պատկառեալ ի ծերա-
ցեալ, բազմաթամանակեաց ակթողոյն Սիւնեաց՝ անդ-
րէն դարձուցաք զբոլոր սահման վիճակի նոցա . եւ
վերստին հաստատեցաք զեղեալ պատիւ նոցա՝ զխա-
չըն, զբազմականն եւ զգաւազանն : Եւ այս իսկ են
գաւառք վիճակեալք հօտի նոցա . Սիւնիք, Բաղք,
Արևեաց տունն, Որդուատ, Արքուլիք (5), Վա-
նանդ, Երնջակ, Նախիջաւան, Զուղայ որքան
Երասխայ գետն հաստանէ, Ճահուի, Վայոց ձոր խա-
չերոյ խողովն, Գեղաբունի Կոզայ բակովն, Երի-
շատ, Զաղացաձորն, եւ Փորակն իսկ բոլորովին,
յորում բազում հակառակութիւնք լեալ էին . եւ
մեծամեծ նշովիւք ամրացուցեալ էին կաթողիկոսքն
Հայոց :

Հատանէ եւ զսահման Աղվանից Ընտրի խողն,
Ծար գաւառ, Աղահէճ, Ընդ որ Աղունոյ գետն հա-
տանէ մինչ ի քարավաղին կամուրջն, եւ Հաբանդ
գաւառ . եւ յԵրնջակայ սահմանին Բոտի ձոր զոր
Գողթնացիքն էին առեալ, նաև Վանանդ և Գողթն
բոլորովին . որոց թէպէտ եպիսկոպոս լեալ էր եւ
կայր սակաւ վայրացն, այլ ի ներքոյ Սիւնեաց նուա-
ճեալ էր : Եւ արդ զուր գաւառքդ Սիսական՝ ամե-
նայն մտերմութեամբ հնազանդ լերուք Սիւնեաց
ակթողոյն, և ընկալարո՛ւք զառաքեալդ ի մէնջ զեպիս-

կոպտող ձեր զՏէր Յովհաննէս որպէս զհրեշտակ Աստուծոյ և զառաքելականն այր . և ամենայն հալա-
տակութեամբ ծառայեցէ՛ք զմա որպէս Աստուծոյ .
եւ թէ որ հակառակել կամի այդմ՝ աթոռոյ եւ կամ
խանգարման պատճառ լինի այդմ հայրապետադիր
սահմանի պատուոյ եւ վիճակի եւ ժառանգութեանց
եկեղեցւոյն՝ զանբաւ հրահոսան անէծան ժառանգես-
ցէ՛ որ յառաջին սուրբ հայրապետացն կարգեալ էր
եւ կրկնապատիկ ի մէնջ իսկ : Իսկ կատարիչք հրա-
մանիս օրհնին յԱստուծոյ ամենակալէ եւ ի սուրբ
հայրապետացն եւ ի մէնջ եւ ի սրբոյն Գրիգորոյ
աթոռոյս : Եւ արդ գրեցաւ գիր հրամանիս մերոյ
մերով ձեռամբ ի թուականիս Հայոց 455 . եւ վասն
պաւել հաստատութեան կնքեցաք մերով սովորա-
կան մատանեաւս ի փառս Աստուծոյ, որ է օրհնեալ
յաւիտեանս . ամէն :

30

ԾԸ. — Գարն Խանայէրացոց . և կորժանելն զեկեղե-
ցին և այրելն զվանսն Տարևոյ . և նորոգ շինութիւն
եկեղեցեացն և վանացն ի Տէր Յովնանեիս :

Այս բազմերջանիկ եպիսկոպոսս զարդարեաց զե-
պիսկոպոսարանն՝ զմեծ նախագահ տունն Սիւնեաց

դՏաթ եւ զանազան զարդուք եւ մեծամեծ սպասուք
 և գեղեցիկ կարգօք աստուածայնօք . և ելից բազմու-
 թեամբ կրօնաւորօք , անյաղթ փիլիսոփայիւք եւ
 աննման երաժշտօք եւ բանիրուն վարդապետօք եւ
 աստուածազգեաց ճգնաւորօք , նաւ յազնասպատիկ
 արհեստաւորօք : Եւ էր այնուհետեւ տեսանել զտունն
 զայն իբր զմայրաքաղաք բազմաժողով . քանզի եւ
 շինեալ կայր բազմութիւն երգոց եւ ամբոխութիւն
 իբրեւ հազար արանց , որոց մշտաջան աղօթքն բարձ-
 րացեալ էր առաջի Աստուծոյ . եւ կայր կանգուն
 յերկրէ յերկինս իբրեւ սիւն հրեղէն : Յորոց աղօթից
 խաղաղացեալ էր աշխարհս Սիսական յամենայն հի-
 նից թշնամեաց զամս 50 . և ի վերուստ անսլատուհաս
 լինէր յամենայն պատժոց և ի պատահարաց և ի տա-
 րածամ գիպուածոց :

Ապա խանդացեալ ընդ այս չարին ոչ կարաց
 տանել . այլ մտեալ ի սիրտ իմայելական զօրա-
 գլխացն որ ի Մովկան եւ ի Թալիշ , յԱհր եւ յԱր-
 տաւէլ եւ յԱտրաքատական . եւ գրգռեալ չարժեաց
 վասն համբաւոյ երևելի տանն : Որք ծայն տուեալ
 միմեանց ժողովեցան ի միասին բազում զօրօք , եւ
 խորհուրդ արարին զալ գաղտագողի ի վերայ վա-
 նայն , եւ յաւարի առնուլ զանհուն կարասիս նորա ,
 այսինքն զկահ սպասուց և սրբութեանց եկեղեցւոյն :
 Եւ յարուցեալ անցին ընդ Երասխ , եւ զանխլարար

եկեալ Հասին յանկարծակի ի վերայ սրբոյ ուխտին, եւ իբր զհօւր սաստիկ հեղան ի մէջ վանիցն . եւ որք կարացինն թափեցան ի վայր ի խրամն, եւ զերծեալ փախեան . եւ եպիսկոպոսն Տէր Յովհաննէս ոչ պատահէր ի տեղին : Իսկ զայլն ամենայն սրոյ ճարակ տային, եւ զեկեղեցին որ յանուն սրբոյն Գրիգորի Ղուսաւորչին էր՝ լցին փայտիւ, և հօւր հարեալ հրդեհեցին զգեղեցկայարմար շինուածն, և քանդեալ կործանեցին . կամեցան եւ զսքանչելի սիւնն կործանել զմեծ Տէր Յովհաննիսին որ երկու ամաւ յառաջ քան զմեծ եկեղեցին էր կանգնեալ . և տեսեալ հրաչս ինչ ոչ իշխեցին հալլ . նմանապէս եւ ոչ ի մեծ եկեղեցին . այլ զամենայն շինուած վանացն այրեցին եւ քակեալ յատակեցին զգործատներն եւ զտրապէզն մարմնաւոր սեղանոյն եւ զամենայն յարկս կրօնաւորացն եւ այլ բնակչացն . եւ զոր ինչ գտին՝ յաւարի առեալ գնացին ուստի եկին :

Ապա լուեալ զայն եպիսկոպոսին եկն ի տեղին, և տեսանէր զայնքան մեծամեծ վնասն եւ անհնարին աղէտն, անտանելի սգով և անչափելի ողբովբ լայր եւ կոծէր դառնապէս, եւս առաւել, վասն կործանման եկեղեցւոյն . և յանմխիթար տրտմութեան վարանէր . տայր հրաման եւ զսպանեալն խնկել եւ պատուել մարտիրոսական օրինօք եւ փոխել ի հանդիստ : Ժողովեալ ժամանեցին եւ ամենայն ազատօք

և գաւառակալք Սիսական աշխարհիս, և տէր Սմբատ
եւ տէր Գրիգոր, եւ բազում մխիթարանօք ափովե-
ցին զեպիսկոպոսն, և յորդորեցին ի վերստին շինու-
թիւն տանն ինքեանք օժանդակելով ամենայն պի-
տոյիւք : Իսկ ապա երանելի եպիսկոպոսն ըստ խո-
հեմ իմաստութեանն իւրոյ պնդեալ իբրեւ այր զմէջ
իւր՝ ձեռն ի գործ ածեալ սկսանի ի շինութիւն կոր-
ծանեալ տաճարին սրբոյն Գրիգորի զոր յառաջ Փի-
լիպպէ իշխանն էր շինեալ . եւ կանգնէ զնա զեղեց-
կայարմար շինուածով, և դնէ ի նմա զդանձն հոգևոր
զանհամեմատն ի յէիցս զսուրբ Լուսաւորչին զպատ-
ուական եւ զերջանիկ նշխարն միակողմն գլխոյն եւ
զմիւս բազուկն յաջակողման աւագ կամարին ի գլուխ
սեանն ամփոփեալ անյայտ ի մարդկանէ, զոր յետ
ժամանակաց գտեալ եղեւ ի նմին տեղւոջ մերոյ
նուաստութեանս նորին կասլարեայ կնքովն :

Կանգնէ եւ սա կամարս ի վերայ աւագ դրան վա-
նացն որ հայէր ընդ արեւմուտս, և շինէ ի վերայ նորա
երկու խորան յանուն սրբոյ Արապետին ի քերեալ
քուաքատակեայ քարանց . շինէ եւ զամենայն տունս
հասարակաց եւ զյարկս կրօնաւորացն յոյժ վայելուչ
քան զառաջինն զայրեալն եւ զքանդեալն յայլազ-
դեացն . շինէ եւ յետոյ գաւիթս սրբաքարով ի հա-
րաւոյ դրան մեծ եկեղեցւոյն սրահս յոյժ յարմարս ի
հանգիստ եղբայրութեանն, եւ ժողովեալ զցրուեալ

եղբարսն պայծառացոյց քան զառաջինն . շինէ եւ խորան մի ի վերայ փոքր դրանն ընդ որ մտանեն ի գաւիթ եկեղեցւոյն : Իշխան մի Ղլեն անուն՝ որդի Խաղբակայ, տայ յիւր հայրենի ժառանգութեանցն զՍոտ գիւղն եւ զՍոտաղետոյ մեծ այգին, եւ ի վ ժանիս զԾաղկիկ որ է տեղի բազում անդաստանաց, վասն իւր հոգւոյն ի Տէր Յովնաննէս եւ ի սուրբ նշանն . եւ գրէ ինքեան կտակ վճռի . եւ խնդրէ ամ յամէ հինգ օր պատարագ յԵղիսական պահոց շարաթօրն . եւ չարաչար եւ մեծամեծ նշովիւք փակէ ոչ ումք յափշտակել զայն հոգեցատուր ի սուրբ եկեղեցւոյն . եւ դնէ զՏէր Յովնաննիսի կնիքն վաւերական ի վերայ :

Եւ արդ՝ մի որ իշխեսցէ այսմ հակառակել եւ կամ զնորա յիշատակն խափանել . ապա թէ ոչ՝ նշովս առցէ յԱստուծոյ եւ ի սուրբ հայրապետաց, ի թուիս Հայոց 495 : Ղարծեալ եւ երջանիկ եպիսկոպոս Տէր Յովնաննէս կազմէ ի համակ ոսկւոյ զսխրային բնաւից զահարկու եւ զմեծապանչ սուրբ նշանն զտիեզերահրաշ եւ զաստուածաներկ սուրբ խաչն որ էր իբր արեգակն ջահաւորեալ յաշխարհիս Սիսական . եւ հրահոսան ճառադայթիւքն հիացուցանէր զամենայն մարդիկ : Եւ խորհրդապէս յօրինուածովք զարդարեաց զնա եղեալ ի վերայ պատուական քարանց թուով 24 . եւ ընդելուզեալ մարգարտայեռ գեղեց

կութեամբ . եւ եղեալ ի նմա զկենսարաշխն արա-
րածոյ, զփրկականն եւ զաստուածընկալ սուրբ փայտն
յորոյ վերայ պնդեալ էր բեւեռք Բանն Աստուած .
եւ ունէր յինքն յայտնի տեսողաց զկաթուած արեանն
Յիսուսի Քրիստոսի . յորմէ ելանէին զօրութիւնք եւ
նշանք ահաւորք : Եւ էր այս փայտ խաչանիչ ձեւեալ .
եւ կայր ի ներքոյ միջի ականն որ էր ի սպիտակափայլ
բիւրեղանման յակնդաց . ընդ որով թափանց երեւէր
փրկաւէտ սուրբ նշանն :

Եւ ետ գրել լիորուածով ի թիկանց կուսէ յիշատակ
բանի զայս « Տեառն Յովհաննիսի՝ Սիւնեաց եպիս-
կոպոսի, է սուրբ նշանս . ի թուականիս 466 կազմեալ
զսա կանգնէ ի տանն Սիսական առ ի յոյս հաւատա-
ցելոց եւ ի փրկութիւն բոլոր վիճակելոցս » : Եւ արդ՝
այսպիսի մեծահանդէս բանիւք եւ երևելի գործով
պայծառացոյցեալ զտունն զայն բազմերջանիկ եւ
յողներանեան եպիսկոպոսս այս Տէր Յովհաննէս . եւ
յետ 50 ամի մետրապօլիտութեան իւրոյ, ի թուակա-
նին 507 գնաց զինի կոչողին ի քաղաքն անդրանկաց
Պերուսաղէմն վերին, ուր ժողովք սրբոցն են եւ քա-
ղաքապետ Քրիստոս . զի ըստ մեծաւաստակ իւրոյ
արդեանցն եւ ճգանցն առնու զվարձն հազարաւորս
եւ բիւրապատիկս : Եւ դուք աստուածարեալ հայրա-
պետք եւ սրբազան եղբարք՝ որք յաջորդիք ի սուրբ
յաթոռս, եւ լինիք ժառանգաւորք տանս, անմոռա-

նալի եւ անխափան պարտիք կատարել զյիշատակ
բազմերախտ սուրբ հօրս հանապաղ աղօթիւք եւ
կենդանարար խորհրդեամբն : Եւ աղօթիւք եւ խնդրու
ածովք սորա եւ ամենայն սուրբ հայրապետացս
դուք եւ մեք ի միասին փրկեալ լիցուք յամենայն
վտանգաւոր կրից հոգւոյ եւ մարմնոյ, եւ անխախտելի
մնացէ սուրբ տունս եւ ամենայն վիճակեալք սորա,
զորոյ զամէնն սուրբքն եւ սիրելիքն Աստուծոյ
ասացեն :

ԾԹ. — Վասն քաղաւորացն Սիւնեաց :

Արդ սուսն թագաւորեաց ի Սիսական աշխար
հըս արին եւ քաջն, հզօր եւ բարեպաշտ արքայն Սըմ
բատ՝ որդի Սահակայ՝ եղբօրն Սմբատայ, որք էին
որդիք բարեպաշտին Աշոտոյ՝ եղբօր մեծին Վասա
կայ որ իշխանիկ կոչիւր, եւ սորա որդիք երանելոյն
Փիլիպպէի՝ եղբօր Սահակայ որ ի Դավին ստանաւ ի
պատերազմին Հաւլայ ամիրային, որդիք Վասակայ՝
մեծ նահապետին Սիւնեաց : Իսկ յետ Սմբատայ
թագաւորէ որդի նորուն Վասակ՝ այր քաղցր եւ
աստուածասէր եւ յաջողած յամենայն գործս : Որ
տուեալ էր զբոյրն կին Աշոտոյ ի նոյն Սիսական
տոհմէ որ էր իշխանայ իշխան ամենայն թագաւո
Հատ, Բ :

րութեանս . և ունէր երկուս որդիս՝ Սմբատ և Գրիգոր : Ապա վախճանի Վասակ թագաւոր և դնի ընդ (հօր) իւրում Սմբատայ . եւ ոչ ունէր ժառանգ տէրութեանն . վասն որոյ թագաւորեցուցանեն զԱլմբատ՝ որդի Աշոտոյ . եւ կարգեն ի տեղի հօր իւրոյ զԳրիգոր՝ եղբայր սորա, իշխան իշխանաց Սխական աշխարհիս : Բայց Սմբատ առաւել էր քաղցր եւ հեզահամբոյր և ահարկու յամենայն շրջակայ ազգսն . որ և կալեալ զթագաւորութիւնն ամս ինչ՝ վախճանի, եւ դնի ի Յովհաննու վանս առ դրան տաճարին : Եւ առնու զթագաւորութիւն նորա եղբայր իւր Գրիգոր . եւ սորա երկոքեան որդիք մեծին Աշոտոյ որ աւագ Աշոտեանք կոչին :

Իսկ Գրիգոր առեալ էր իւր կին զամենօրհնեալ եւ մեծահաւատ բարեպաշտուհին Շահանդուխտ ի տանէն Աղվանից՝ դուստր նոցին թագաւորազինն մեծին Սեադայի . եւ էին անզաւակ . եւ կամէր մնալ թագաւորութիւն նոցա անժառանգ . ապա խորհեալ ի միասին ընդ իշխանսն՝ ածեն յԱղվանից զՍենեքերիմ՝ եղբայր նորին Շահանդխտոյ թագաւորազն մանուկ, յոյժ գեղեցիկ տեսլեամբ եւ առոյգ հասակաւ՝ հանճարեղ եւ իմաստուն, նաև երկիւղած յԱստուծոյ : Եւ ստանայ զսա ժառանգ իւրեանց թագաւորութեանն ամս ինչ . եւ վախճանի եւ սա :

Եւ յայնմ ժամանակի էր բարձրացեալ եւ զօրա-

ցեալ տէրութիւնն Տաճկաց (6), և ամենայն աշխարհ
ի ներքոյ հարկի նոցա նուաճեալ կայր, վասն որոյ
եւ յորով գաւառս շորթեալ հանին ի Սիսական աշ-
խարհէս իճեռաց բնիկ տէրանցն, եւ էր յաթու
սուլտանութեանն Մէլիք շահն՝ այր բարեբարոյ եւ
խաղաղարար, յորմէ մեծարեալ լինէր Սենեքերիմ
ի պատիւ թագաւորութեան, և յոյժ երևելի փառօք
թագաւորեաց ի տանա Բաղայ, և ընդարձակեաց
զամենայն սահմանս տէրութեան իւրոյ, եւ բազում
ամօք վարեալ զթագաւորութիւնն քաղցր եւ խա-
խաղական կենօք մինչ ի մահ Մէլիք սուլտանին որ
մեռաւ ի 541 թուականին: Եւ ապա սկսաւ բայքայիլ
խաղաղութիւնն եւ ապականիլ ամենայն շինու-
թիւնք աշխարհիս զոր յիւրում տեղւոջ ասացից:
Եւ էին Սենեքերիմայ երեք որդիք՝ Գրիգոր,
Սմբատ, Սեադայ եւ դուստր մի: Բայց մահ Սե-
նեքերիմայ եղեւ այսպիսի պատճառաւ, զի յետ
Մէլիք շահին ամենայն ոք գլուխ ի վեր առեալ՝ եղև
անձնիշխան եւ զմիմեամբք ելեալ ո՛ր որ կարողա-
նայր, աւերէր զերկիր գերմամբք եւ յափշտակու-
թեամբ:

Սակս որոյ խանդացեալ անիծեալ Խամայէլակա-
նայն ընդ գեղեցիկ և ամուր թագաւորութիւնս Բա-
ղայ զոր խոչ մեծ համարէին ինքեանց, եւ ելեալ
ամիրայն Պարտաւայ եւ Ռանայ եւ Գանձակայ բա-

զում զօրօք դայ ի պատերազմ ընդ Սենեքերիմայ,
 ընդ որում էր Շիրակայ իշխանն Գրիգոր Ապիրա-
 տեան : Իմացեալ զայն Սենեքերիմայ և ամրացու-
 ցեալ զամենայն աշխարհն յանառիկ ամուրսն. եկեալ
 ապա անիծեալ ամիրային, և տեսաւ զի անհնարին էր
 ի մարդկանէ, յուզարկէր զԳրիգոր իշխանն Սնեցի,
 որ պատճառաւ ինչ կայր առ նմա, առ Սենեքերիմ
 արքայն եւ ասէ . երդմամբ հաւանեցո՛ղնա գալ
 առ իա եւ առնեմք ընդ միմեանս սէր . եւ մեծամեծ
 պարգևօք արձակեմ զնա . ապա թէ ոչ հաւանեցու-
 ցանես, եւ զքոյդ գլուխ աստէն հատանեմ : Գնա-
 ցեալ ապա Գրիգորին այն զչար ճանապարհն, եւ
 մտեալ առ Սենեքերիմ, եւ մեծամեծ երդմամբ
 հաւանեցուցանէ զնա գալ առ ամիրայն. որք և եկինն
 ի միասին :

Իսկ տեսեալ զնա չարաթոյն գաղանին եւ ստեաց
 ուխտին, և յարձակեալ մամուանօք ի վերայ՝ եսպան
 զթագաւորն . եւ ինքն անց, դնաց յաշխարհ իւր :
 Ահա այսպէս չիջաւ ճրագն բրիտոնէից որ կայր
 մնացեալ յամուրսն Բաղայ : Զոր եւ եկեալ մեծա-
 մեծայն եւ որդեացն իւր՝ կոծ մեծ արարին ի վե-
 րոյ եւ բարձեալ տարան ի սուրբ ուխտն Վահանու.
 եւ անդ եղին ի շիրմի ընդ այլ թագաւորսն : Եւ յետ
 նորա էառ զտէրութիւն նորա որդի իւր Գրիգոր՝
 նուազ եւ ընդազօտ թագաւորեալ : Բայց այս Սե-

ներերիմ եւ քոյրն իւր Շահանդուխտ բազումս արա-
րին արդիւնս եւ շինուածս երևելիս ի վանան Յով-
հաննու, նաեւ բազում սլարգես և ժառանգութիւնս
ընծայեցին ի սուրբ մայրաքաղաքն աթոռ ի Տաթեւ,
զոր եւ կարգեցից աստ :

Կ. — Վասն եպիսկոպոսին Սիւնեաց Տեառն Գրիգորի
որ զկնի Տեառն Յովհաննիսի . և գործոց նորին :

Իբրեւ կատարեցաւ երանելի մետրապօլիտն Սիւ-
նեաց Տէր Յովհաննէս . ապա աստուածապսակ թա-
գաւորն Սմբատ ընտրէ այր մի պատշաճաւոր, վկայեալ
յամենեցունց, զարդարեալ ամենայն առաքինու-
թեամբ և լի գիտութեամբ Գրիգոր անուն, յուղարկէ
առ կաթողիկոսն Հայոց Ս. Նի, և տայ ձեռնադրել զնա
եպիսկոպոս Սիւնեաց : Որ եկեալ բազում ջանիւ,
մեծաւաստակ առաքինութեամբ քաղաքավարէր ի
մարմնի, տուեալ զանձն օրինակ ամենայն բարեաց,
տեւեալ ձիգ ժամանակօք մինչեւ ամս 58 : Սա
արարեալ զարմանալի շինուածս յեպիսկոպոսարա-
նին Տաթեւ, զի կանգնեաց կամարս ի վերայ դրան
վանայն որ հայէր ընդ յարեւելս . և մերձ նմին տուն
սրբաշէն . և ի վերայ սոցա եկեղեցի մի գմբէթաւոր

գեղեցկայարմար յանուն սրբուհւոյ Աստուածած-
նին : Եւ էր նա իբր զխտանոց բարձր որ հայէր ի վե-
րայ վանայն . եւ ի չորեսին կողմանցն յօրինեաց
գաւիթս . բայց յառաջի կողմն բարձրաբերձ սեամբք
շինէր սրահս վայելուչս իբր քաղցր հովանոց . եւ
գրէ ինքեան արձան յիշատակի ի վերայ եկեղեցւոյն .
եւ հաստատէ քառասուն մի՝ ամյամէ կատարել ան-
խափան ի յիշատակ իւր :

Սա առնոյր եւ զԲողոքաբարն Նորեաց բաժինն ի
Ղլենէ՝ որդւոյ Խաղբակայ . եւ հաստատէր նզովիւք
ի սուրբ եկեղեցին : Ի ձեռն սորա աւանդեաց երա-
նելի եւ սուրբ Թադուհին Շահանդուխտ եւ բարե-
պաշտ Թադաւորն Սենեքերիմ՝ եղբայր նորին, զՍ-
րիտն աւան որ է մերձ եւ սահմանակից սրբոյ և մեծի
աթոռոյն Տաթեւոյ . և գրեն զվճիռ պայմանին ահա-
գին եւ սոսկալի նզովիւք՝ ինքն իսկ Թադաւորն իւ-
րով ձեռամբն որ էր այսպէս « կամաւ կարող հզօրին
Յիսուսի ես Սենեքերիմ՝ Թադաւոր Հայոց, կացեալ
ի Սիսական եւ Բաղայ աշխարհիս, ընթերցեալ զա-
ռաջին հայրասկետայն եւ զիշխանայն հաստատա-
գիծ նամակ՝ կամեցաք վերստին նորոգել եւ անդ-
րէն դարձուցանել . եւ գրեցաք զայս վճիռ պայ-
մանի իմսրտի յօժարութեամբ եւ հրամանաւ բարե-
պաշտ եւ բրիստոսաղգեաց քերցս իմոց Թադու-
հոյս Շահանդխտոյ եւ սրբասնունդ օրիորդիս Աւա-

տայիս. որք լըին զերկրաւոր փառս աշխարհիս եւ
զհետ երանաւէտ ձայնին Քրիստոսի ընթացան
ճգնաղգեստ առաքինութեամբ : Եւ ետու զԱրիս
իւր ամենայն սահմանօքն շուրջանակի, հողով եւ
ջրով եւ արտավարօք եւ զամենայն որ ինչ իւրն էր,
ի Տաթեւոյ սուրբ եկեղեցիքն՝ ի հայրապետանիստ
մայրաքաղաքն, ի սուրբ առաքեալքն եւ ի սուրբ
Գրիգորն, ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորոյ՝
Սիւնեաց եպիսկոպոսի, եւ իւրեանն որդիացելոյ
Տեառն Ստեփաննոսի : Ետու անհաշիւ, անհամի-
մաղ, առանց զոր զրկելոյ, առանց զուրուք յափշտա-
կելոյ, առանց ումեք տրանջելոյ. քանզի մեր սեփա-
կան (էր) եւ ոչ այլ ումեք զոր ընծայեցի սուրբ ուխ-
տիդ Տաթեւոյ յաղագս փրկութեան հոգւոյ իմոյ եւ
քաւութեան մեղաց իմոյ եւ հարազատաց իմոյ
բերց, եւ որդեկաց իմոյ կենաց, եւ փրկութեան
Գրիգորոյ, Սմբատայ եւ Սեադայի եւ մօր իւրեանց
եւ քեռն : Եւ կարգեցի բառասունք մի՝ որ ամյամէ
կատարեն ի սուրբ եկեղեցիքն ի տէրունի քառա-
սունքն՝ զքսան օրն թագաւորին Գրիգորոյ՝ որդւոյ
Աշոտոյ, եւ զքսան օրն՝ իմ մօրն Սուփիայ որչափ մեր
կենդանի եմք, եւ յետ ելիցն մերոյ՝ զքսան օրն իմ
բուերն Շահանդխատոյ առնեն, եւ զքսան օրն՝ ինձ
Սենեքերիմայ :

Այդ եթէ ոք ընդ հաւառակս ելանէ կամ խան

գարեւ մտածէ կամ յափշտակել յանդգնի կամ բռն
 ումեք, կամ ի բանսարկութիւն մտաբերէ շորթել
 զմեր արդիւնսդ ի սուրբ եկեղեցեացդ, այնպիսին
 մի գտցէ ողորմութիւն յԱստուծոյ մի յայամաշխարհի
 եւ մի ի հանդերձելումն. այլ անէծք յափշտակո-
 զացն եկեսցէ ի վերայ նորա, եւ մեղք մեղսապար-
 տիցն եւ նշովք չարագործացն, որպէս Կայենին եւ
 Յուդային եւ Արիսին եւ հոգեմարտին Մակեդոնին
 եւ Նեստորի երկաբնակին եւ Լեոնի հռոմայեցւոյն
 եւ որ այլ նմանիք նոցա. եւ հաստատիչքն օրհնեալ
 եղիցին յԱստուծոյ ամենակալէն եւ յամենայն սրբոյ» :
 Գրեցաւ խնով ձեռամբս Սենեքերիմայ՝ որդւոյ Սեա-
 ղայի ի կամս Աստուծոյ. եւ Շահանդուխտ վկայ եմ
 իմ եղբօրս Սենեքերիմայ հաստատուն արարածիս եւ
 վճռիս. որ ետուն ի Տաթեւոյ սուրբ առաքեալքն.
 Աստուած շնորհաւոր արասցէ սուրբ եկեղեցեացն.
 որ խանգարել մտածէ՝ զգրեալ անէծքն ժառան-
 գեսցէ : Եւ հաստատիչքն օրհնեալ եղիցին. եւ Գրի-
 գոր՝ Սենեքերիմայ որդիս ու իմ եղբարքս վկայ եմք
 այս անսուտ եւ հաստատուն տրոյս եւ հրամանացս ի
 թուիս 534 ի կամս ողորմութեան բարերարին Հօր
 Աստուծոյ եւ օծելոյ նորա Յիսուսի բանին բարձրելոյ
 եւ կենդանարար սուրբ Հոգւոյն. եւ Գրիգոր ամե-
 նանուաստ ծառայ Քրիստոսի եւ ողորմութեամբ
 նորին եպիսկոպոս Սիւնեաց եւ որդիացեալս իմ

Ստեփաննոս ընկալաք զընծայս յԱստուծոյ օծեալ
 և պսակեալ թագաւորիս Սենեբերիմայ և զհոգեցա-
 տուրս զորս արարին անխախտելի եւ հաստատուն
 վճռաւ ի մայրաքաղաքս Տաթեւ՝ ի սուրբ Գրիգորս
 եւ ի կենսակիր սուրբ նշանս, յիւրեանց արեանդինք
 գաւառացս ի Շղուկ նահանգի զԱրիտն աւան . եւ
 կարգեցին յիշատակ իւրեանց զոր կատարեն ի սուրբ
 եկեղեցիքդ ամ յամէ անխափան ըստ գրեւոյդ իւր-
 եանց՝ ի կեանս իւրեանց և զկնի հանգստեան իւր-
 եանց ի Քրիստոս :

Եւ արդ եթէ մեք և եթէ որ զկնի մեր յաջորդին
 ի սուրբ յաթոռս հայրապետք , և կամ տանս այլ
 առաջնորդք վանակսն , աւագ երէց , եկեղեցական և
 այլ կարգաւորք՝ յեղեալ քառասնոցդ ծուլանան , եւ
 զինչ և իցէ սրատճառաւ՝ միով աւուրք պակասումն
 առնեն՝ թո՛ղ թէ այլ աւելորդ խափանեն՝ անիծեալ
 լիցին ի Քրիստոսէ Աստուծոյ , և ջնջեսցին անուանք
 նոցա ի դպրութենէ կենաց . և մի՛ կատարեսցի յի-
 շատակ նոցա առաջի սուրբ սեղանոյ զենմանն
 Քրիստոսի և անթողութիւն լիցի յարդար դատա-
 ւորէն յանկաշառ ատենին : Եւ որ զԱստուծոյ
 պսակեալ թագաւորին արարածդ եւ զհոգեցա-
 տուրդ խափանել ջանաց եւ յախշտակել ի սուրբ
 առաքելոցդ եւ ի սուրբ նշանէդ , եթէ ի մեծա-
 մեծաց եւ եթէ ի փոքունց , եթէ յաւագաց , եթէ

յազատաց, եթէ յօտարաց, եթէ ի ծանօթից՝ զինչ
և իցէ սրատճառաւ ընդ հակառակս ելանէ և խա-
փանման և յափշտակելոյ սրատճառ կամի ինչ (լինել),
և յափշտակէ՝ անիծեալ լիցի անձն այն ի բերանոյն
յորմէ օձն անիծաւ, եկեսցեն ի վերայ նորա անէծք
ցաւագինք, և օրհնութիւնքն անէծք դարձցին. և յամե-
նայն երկնային և յերկրաւոր դասակարգութեանց
սիրողաց Նրբորդութեանն անիծեալ լիցին հոգիք
նոցա, զիւր կեանքն և զժառանգութիւնն մի՛ վայե-
լեսցէ, զարդի կեանքս ցաւագին կատարեսցէ և յեւ-
վախճանի իւրոյ հողն օրհնութեան մի՛ բաւեսցի նմա.
Իսկ հաստատիչքն օրհնին յԱստուծոյ և յամենայն
սրբոյ իւրց» :

Տեսեալ ապա զայս բարեպաշտ և մեծ իշխանին
Հասանայ՝ որդւոյ Գրիգորոյ, յազատացն Սենեքե-
րիմայ, և շնորհէ նա զգիւղն Նորաշինիկ և զՁեռա-
տիվանս որ ի Առվսական գաւառի ի սուրբ եկեղե-
ցիս. որք և վաղ ժամանակօք տուեալ էին ժառան-
գութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Տաթևոյ. զՆորաշինիկ
տուեալ էր Հրահատ իշխան ի Տէր Դաւիթ, և զՁե-
ռատիվանս տուեալ էին յաւուրս Յակոբայ մետրա-
պօլիտի. վասն որոյ և սա դարձուցանէ անդրէն ի
ձեռն Տեառն Գրիգորոյ : Եւ գրէ կտակ հաստա-
տուն վճռի առաջի թագաւորին որ էր այսպէս «Յա-
նուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Հասանայ՝ Գրիգոր-

կայ որդւոյ. այս օրս որ Աստուած ինձ յաջողումն երես. և ես զիմ բերդն ի Մշտաբախթենէն առի և զԿովսական գաւառ իմ արեամբս յամիրայ Փատընոյ թափեցի, զՆորաշինիկ և զՋեռատիւնս այլ ի Տաթևոյ սուրբ նշանս դարձուցի իմ թագաւորիս Սենեքերիմայ հրամանաւ, ի ժամանակս աստուածապատիւ եւ հոգևոր Տեառն Գրիգորոյ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի, և ամեն ազատացս առաջի տուի զայս, սոցա ամենեցուն վկայութեամբ ազատ յարքունի հարկաց. որ չկայ ի հետ այս զիւղօրէիցս ումբ հաշիւ կամ շատ և կամ սակաւ. և մի ոք իշխեսցէ այլ կալ տմա հակառակ կամ համիմաղ յայսմ հետէ մինչև յաւիտեան, կամ ի մերոց կամ յօտարաց, կամ յաւազաց, կամ ի ձեռնաւորաց : Ապա թէ յանդգնին՝ անէծք և հայհոյութիւնք և մեղք և հերձուածք ամենայն չարագործացն ի վերայ նորա եկեսցեն եւ զիւր կեանքն մի վայելեսցէ. և ի սուրբ Երրորդութենէն որոշեալ եղիցի : Իսկ հաստատիչքն օրհնեալ լիցին :

Եթէ տաճիկ աւագութիւն փոխի և յափշտակել խորհի՝ յիւր հաւատէն ապիգար եղիցի. եւ զիւր փնդակրարն թողեալ եւ անարգեալ լիցի. 1000 նարս ի վերայ նորա մնացէ՝ » : Ես Սենեքերիմ թագաւոր իմ ձեռովս հաստատեցի զՀասանայ վճիռս որ զայս շինարիս որ ի Տաճկաց թափեալ էր իւր արեամբն ,

այլ ի Տաթեւ երեստ իմ հրամանաւ . եւ ես իմ որս
դուփքս և ազատուփքս վկայ եմ, որ որչափ այս եկե-
ղեցիրս ի հաստատութեան կան՝ մի իշխեսցէ յան-
դրդնիլ և ձեռնարկել որ վասն յափշտակելոյ զայս
տորս : Եւ ես ետու ընդ սմին և զխոշտատայ
տամին . արդ՝ թէ որ հակառակի այլ՝ զվերոյգրեալ
անէծսդ ժառանգեսցէ՝ . և ես Ռահիրս վկայ եմ այս
արարուածիս զոր մի որ իշխեսցէ հակառակ կալ . ի
Թուականիս Հայոց 535 :

Յետ այսր դարձեալ զայ թագաւորն ի սուրբ
ուխտն առ հոգևոր Տէրն Գրիգոր , ի տես և յա-
ղօթս : Եւ էր գիւղն Հարժիս և Բերդկաներեջի
և Յուրայ գետ յափշտակած ի սուրբ եկեղեցւոյն ,
և առ ազատացն Սենքերիմայ մեծ իշխանին Մահե-
ւանայ և միւս ազատին Գէորգեայ . վասն որոյ ծա-
նուցանէ եպիսկոպոսն թագաւորին զգրկանքն եկե-
ղեցւոյն . եւ առաջի արկանէ զհին նամականին որ
տուեալ էր առաջին թագաւորացն անխախտ պայ-
մանաւ . զոր ընթերցեալ նորին՝ զարհուրեցաւ ի
սոսկալի նզովիցն , զի երեք անգամ հաստատած էին
այս գիւղորայքս ի սուրբ աթոռն . առաջին՝ ի Սմբա-
տայ՝ թագաւորէ Հայոց , և յԱշոտոյ՝ մեծ իշխա-
նէն Սիւնեայ . և Բերդկաներեջի գանձագին էր
Տէր Ղաւթի , երկրորդ՝ ի Սմբատայ՝ թագաւորէ Սիւ-
նեայ՝ որդւոյ Սահակայ , հաստատեցաւ ի ձեռն

տեսան Վահանայ Բաղասու, և ի Վասակայ՝ որդւոյ նորին. երրորդ՝ Հասան ոմն իշխան՝ որդի Վորայ քըրդին, յազատաց մեծ իշխանայ իշխանին Վասակայ. որ էր իշխեցող Հայոց և Վրաց, որդւոյ մեծին Սմբատայ՝ Սիւնեաց դահերէց իշխանի, զնոյ առեալ էր զգլխն Հարժիս և ի հայրենեաց իւրոց փոխան տուեալ : Սա հրամանաւ մեծին Վասակայ և որդւոց իւրոց Սմբատայ և Գագկայ, տայ զայս գիւղս ազատ յամենայն հարկաց ի վանսն Տաթևոյ :

Եւ գրեն կտակ մեծամեծ դաշամբք և հաստատեն նմա մի քառասունք ամ յամէ զՅայտնութեանն : Ահա զայս ամենայն ընթերցեալ և ծանուցեալ բարեպաշտ Թագաւորին Սենեքերիմայ, ըստ հաւատոց երկիւղին հրամայէ դարձուցանել անդրէն իւրոց իշխանացն . և գրեն կտակ յաւիտենական անխախտ պայմանաւ, ինքն եւ իշխանք իւր այսպէս « այս ձեռագիր է իմ Սենեքերիմայ Թագաւորի՝ որդւոյ Սեադայի, որ մինչ Աստուած անյիշատար եղև առ իս, եւ ողորմեցաւ ինձ . և կրկին հաստատեաց ի յիս զհայրենի տէրութիւն իշխանութեան իմոյ որ խախտեալ էր ի ձեռն Իսմայէլականացն : Ես ընթերցայ զառաջնոցն զգրեալսն և զյաւիտակեալ ժառանգութիւնսն սուրբ եկեղեցւոյս և երկնահրաշակոտոյս Սիւնեաց, դարձուցի անդրէն ի մայրաքաղաքս Տաթև. եւ կրկին հաստատեցի իմով ձեռամբս

անխախտ հայրենիք սմա զՀարժիս, զԲերդկանե-
րեչի, զՅուրայ գետ. և էր այս չորրորդ անգամ հաս-
տատոթիւն : Եւ աւանդեցի զսոսա իմ ձեռագրովս
յաստուածարեալ եւ ի սուրբ հայրապետս մեր Տէր
Գրիգոր : Եւ արդ չէ ոք կարող զիմ գիրդ և զհաստա-
տեալ պայմանդ ի սուրբ առաքելոցդ խախտել կամ
յափշտակել յայսմհետէ մինչև յաւիտեան, եւ կամ
խանգարման պատճառ լինել : Եւ թէ յանդգնի ոք և
մտածէ զայդ՝ յԱստուծոյ եւ ի սուրբ առաքելոցն
նշովեալ եղիցի. եւ Յուդայի եւ Արիոսի մասնա-
կից լինի. եւ ընդ սատանայի դատեսցի. եւ զիւր
կեանքն մի վայելեացէ. եւ թէ տաճիկ իշխանութիւն
փոխի և խել և խեռալ եւ ապականել խորհի, նա
յԱստուծոյն, որ արար զերկինս եւ զերկիր, նշո-
վեալ եղիցի եւ յամենայն ընտրեալ սրբոց նորա . և
ի մարգարէից զոր փեղատարս կոչեն ապիգահր և
անիծեալ լիցի, եւ յիւր օրէնսդիր Մահմետէն որո-
շած և նարսր եղիցի յազգաց յազգս» : Գրեցաւ ի
թուականիս Հայոց 540 : Յանուն Աստուծոյ եւ ես
Մահեան և ես Գէորգ հրամանաւ աստուածապահ
թագաւորիս մերոյ Սենեբերիմայ դարձուցաք զՀար-
ժիս, զԲերդկաներեչի, զՅուրայ գետ ի Տաթևոյ
սուրբ առաքելոցս որ զրկեալ էին յաւերման և ի նեղ
ժամանակի, եւ այժմ կայր առ մեզ : Եւ արդ ոչ
մերոց եւ ոչ ումեք չկայ իշխանութիւն եւ հաշիւ

հետ այս շինորէիցս, ոչ չարի, ոչ Տաճկաց հարկի, ոչ բերդաչարի, ոչ գունդգահի եւ ոչ այլ իրաց. այլ միայն սուրբ խաչիս եւ հոգեւոր տեառնս է իշխանութիւն : Եւ թէ որ յանդգնի՝ զվերոյգրեալ նշովդ ժառանգեսցէ՝ : Ես Ռահիրս վկայ եմ թագաւորիս անսուտ հրամանացս եւ հաստատութեանս, եւ չմարթի որ խանգարման սլատճառ լինել. այլ հաստատ է կաման Աստուծոյ :

Գարձեալ եւ այլ բազում ժառանգութիւնս ետուն ի սուրբ ուխտս զոր աւելորդ համարեցաք զբել աստ. ետուն եւ այգի մի մեծ ի Մեղրոյ ձորի՝ զբերդ Աւագեանց այգին Աբուսահլ ոմն՝ տէր Մեղրոյ բերդին, ի թուականին 532. ետուն եւ դեղ ի Բարկուչատի. ետուն եւ զխողվանի դեղ ի Վանանդայ ձորի, ետ եւ իշխանն Աշոտ զԱմբրաւաբար ի սուրբ նշանն. եւ զբէ կտակ այսպէս « յանուն Աստուծոյ ես Աշոտ իշխան՝ որդի Կարապինայ, ետու զիմ հայրենի ժառանգութիւնն զԱմբրաւաբար ի սուրբ նշանն ի Տաթևիձեռն Տեառն Գրիգորոյ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի, հրամանաւ աստուածապատկ թագաւորին Սենեբերիմայ. եւ կարգեցին մեզ սլատարագ անխափան զօր Համբարձման Տեառն : Եւ արդ՝ չունի որ հրաման խախտել զայս, եթէ հակառակի եւ կամ չար եւ հարկ ի վերայ դնէ՝ ի սուրբ Երրորդութենէն նշովեալ լիցի եւ յամենայն սրբոյ նորա. եւ մասն

ընդ Յուդայի առջէ . եւ թէ տաճիկ աւագ փոխի,
եւ հանել ջանայ՝ հարիւր հազար նարա՛ր լինի եւ յիւր
հաւատէն ապիզա՛ր եղիցի . ի թուիս Հայոց 538 :
Աստուած շնորհաւոր արասցէ . եւ Սենեքերիմ թա-
գաւոր եւ իմ որդիքս Գրիգոր եւ Սմբատ հաստա-
տեցաք : Նմանապէս եւ այլ բազումս որոց տրի-
տուր փոխարինին հազարապատիկ եւ բիւրապատիկ
լիցի յամենաուրախ Տեառնէն յանանյական վայելմանն
եւ յանդրաւական յորակութիւնն :

ԿԱ. — Պատճառ աւերման Էդսպանիե եւ առման բեր-
դիցն . եւ բնաշինչ սպառնումն քաղաքորոքեանն Բա-
ղաց . եւ փախճան կատարաժի Սիսական ազգիկն :

Յամի յորում էր թուականն Հայոց 552, եղեւ
սկիզբն աւերածոյ Կապան գաւառի եւ ամուր աշ-
խարհին Բաղաց, եւ սպառեւոյ տէրութեան նոցա
Թագաւորաց եւ իշխանաց, զոր լուաք եւ ընթերցաք
ի թղթոյն Տեառն Ստեփաննոսի՝ Սիւնեաց եպիսկո-
պոսի, զոր գրեալ էր ի հոյակապ քաղաքն Անի ի
խնդրոյ սուրբ քահանային Մխիթարոյ՝ աւագերիցու
քաղաքին եւ փակակալի սուրբ կաթողիկէին : Եւ էր
սպառճառ մեծի կատարածին այսպէս : Գնայ Սենե-

քերիմ թագաւորն ի տեսութիւն Մէլիքա՜հ սուլտա-
նին ի մայրաքաղաքն Պարսից յԱսպահան . և հանդի-
պեալ նմա՝ մեծարեալ լինէր բարձրագոյն փառօք և
նստուցեալ ի գլուխ բազմականին : Եւ էր ծառայ մի
սուլտանին յոյժ սիրեցեալ որ առաջի իւր բաժակ
մատուցանէր՝ Զորթման անուն : Սա յոյժ նեղէր գի-
նեաւ ի ժամ ճաշոյն զթագաւորն . եւ թէ բազում
պարզեւ խոստանայր՝ ոչ անսայր . ապա խոստանայր
տալ Զորթմանին զգուտար իւր . վասն որոյ ըստ իւր-
եանց սովորութեանն հանգոյց դնէ ի վերայ դօուոյն
Սենեքերիմայ որպէս թէ նշան լիցի այնմ բանի . եւ
տարեալ ցուցանէր սուլտանին : Եւ այնուհետեւ զկա-
տակեալ բանն պահէր ի սրտին խորամանկութեամբ
ի ծնունդս ազականութեան :

Իսկ յորժամ եհաս ի պատիւ և ի կարգ իշխանու-
թեան՝ խնդրէր ի Սենեքերիմայ զխոստացեալ աղ-
ջիկն . և նորա խիստ բանիւք պատասխանեալ անար-
դէր զնա ծաղր առնելով զխնդիրն : Յայնժամ իբրեւ
գիտայ Զորթմանն զկամս թագաւորին զի անհնարին
էր այնմ բանի, սկսաւ դառն տառապանօք եւ ազգի
ազգի նեղութեամբ կեղեքել եւ աւերել զամենայն
իշխանութիւն նորա : Բայց ի 525 թուականին չէն էին
դաւառք Ասպանին եւ սլայծառացեալ վանորայրն ի
պաշտաման և ի լուսաւորութեան . իսկ ի 541 թուին
մինչ մեռաւ Մէլիքա՜հ սուլտանն՝ զամ մի ողջոյն
Հատ . Բ :

սասանեցան առ հասարակ : Եւ սակաւ մի խաղաղա-
ցեալ ամս եօթն ի տէրութեան Բէկի-Արուխին՝
որդւոյ Մէլիք-Շահին : Ապա ի 548 թուին մինչ մե-
ռաւ Բէկի-Արուխն՝ դարձեալ վերստին սասանեցան
դառնապէս : Իսկ ի ընդ մետասան յորեւենին և եր-
կուց թուոյ որ է ի 552 թուին՝ օր մի յանկարծակի
մինչ կային յանհոգութեան քաղաքացիքն, մատնեաց
Տէր զանառիկն ի մարդկանէ զԱպական քաղաք . եւ
անիծեալն Չորթման վասն քինուն իւր յեղակարծում
ժամու հեղաւ ի վերայ քաղաքին : Նախ՝ բազում
հետեակազօր մարդիկ սորամուտք եւ քարագնացք
ելին ի գլուխ ապառաժուտ լերինն . և իջին ընդ մեծ
աւարի հեղեղատն ի քաղաքն, զի այն վայր ոչ էր
պարսպափակ վասն անհնարին գոլոյ մտից մարդկան .
եւ սկսան կոտորել ի Չհտաթաղոյն . եւ ապա բացին
զդուռն քաղաքին որ ի խնձորոյ գլուխ հայէր . և մտին
զօրքն ամենայն և հարեալ սատակեցին զամենեւեան
առ հասարակ . բայց ի բերդն ոչ ինչ կարացին ձեռ-
նարկել . այլ գնացին անդրէն ի տեղի իւրեանց :

Ահա այս իսկ եղև սկիզբն աւերման աշխարհին, և
օր ըստ օրէ սկսաւ նուազիլ և պակասիլ իշխանութիւնն
այն որ ունէր ընդ ձեռամբ բերդս 43 . և անուանիքն
ի նոցանէ 12 . և վանորայս 48, և գիւղս 1008 (7) .
եւ մայրաքաղաք զԱպականն . այս Բաղայ իշխանու-
թիւնն է : Դարձեալ յետ մի ամի, ի 553 թուակա-

սին առաւ Որոտն . և ի 554 ին առաւ Բղեն . և զե-
րեցաւ Խոսրովիկ իշխանն . և ի սուր սուսերի մաշե-
ցան բազմութիւնք քրիստոնէից, եւ բնաւին յաւեր
անցաւ տունն Բաղաց . եւ լռեցին ամենայն ուխտք
վանորէիցն ի պաշտամանէ . և խաւար թանձրամած
կալաւ զազգս Հայաստանեայց . եւ սուգ անհնարին
զգեցան ամենայն քրիստոնեայք և եկեղեցիք Հայոց,
բայց մնացին Բաղարերդ եւ Գեղի, Կաբաւարերդ,
Շըրրուտն, Կարճևան, Մեղրի, Գրհամ առ Գրիգո-
րոյ թագաւորի եւ Սմբատայ՝ թոռանց Աշոտոյ որք
էին անզաւակ . բայց միայն մի դուստր ունէր Գրի-
գոր Կատայ անուն : Իսկ ի 565 թուին կատարեցաւ
մեծաւ ճգնութեամբ սուրբ թագուհին Շահանդուխտ՝
քոյրն Սենեքերիմայ թագաւորին : Ի սոյն ամի եւ
վախճանի յողներանեան այրն Աստուծոյ եւ սուրբ
եպիսկոպոսն Տէր Գրիգոր :

Ի 575 թուականին եկն ամիր Հարոնն և բնաջինջ
արար զտուն Կապանին և զԱրևիք գաւառ . և էառ
զբերդն Կաբաւու եւ զբարն Բաղակու որ էր վանք,
յորում մթերեալ կայր բազում սրբութիւնք, խաչ
և վկայարանք ոսկի եւ արծաթի եւ կտակարանք որ
զաղթեալ էին ի գաւառացն . և ամենայնն ի զերու-
թիւն մատնեցան : Սպա ի ընու թուականին 600
ամին եւ ի սկսանել զառաջին ամն, զՇըրրուտն բերդ
զողացան հետրաւոր ազգն Թուրքաց . և ի 606 թուին

ՎՄեղրի գողացան . եւ ի 619 թուին կրկին բարկա-
 ցաւ Աստուած Բաղայ աշխարհիս եւ Սիւնեաց նա-
 հանգիս . և զապաւէնն ամենեցուն և զտեղի ապաս-
 տանի զանառիկ ամուրն զԲաղաբերդ մատնեաց ի
 ձեռս Իսմայէլի անիծեալ եւ գիշխանն առն , որ
 բազում զօրօք եկն և ոչ կարաց հնարել ինչ : Ապա
 պատրող բանիւք խարեաց զպարզամիտ արա քրիս-
 տոնեայս Աչաղուացիս . եւ նոքօք նախ ա՛ռ գբարն
 Կկոյ . եւ ապա ի գիշերի՝ այնու արամբք գողացաւ
 զԲաղաբերդ . եւ առեալ կոտորեաց սաստիկ . եւ զի
 վասն անառիկ ամբուլթեանն յամենայն վանորէիցն
 անդ էին կուտեալ զսրբութիւնս և զգրեանս և զսպաս
 եկեղեցւոյ . եւս առաւել՝ զանհամար և զաննման սըր-
 բութիւնս եւ սպաս եկեղեցւոյն Տաթևոյ՝ վարթամ
 և հարուստ աթոռոյն , խաչ և վիսյարանք յոսկւոյ և
 յարծաթոյ , եւ անդին աւամբք եւ անհուն մարգար-
 տով զարդարեալ , և կտակարանք յոլովք որք թուով
 աւելի քան զ10,000 զորս ամբարեալ էին անդ : Ամե-
 նայնն առ հասարակ գերի վարեցան , եւ ցան եւ ցիր
 եղեն ընդ երեսս աշխարհի : Աւա՛ղ և եղո՛ւկ է մեզ
 զի առաւել եղեւ մերս կորուստ եւ ապականութիւն
 քան զԵրուսաղէմին ի Նաբուգոդոնոսորայ արքայէ .
 քանզի նմա երբեմն եղեւ դարձ եւ նորոգումն որ ի
 Կիւրոսէ . իսկ մեզ վերջինն տիրեաց թշուառութիւն
 անդարձ և յաւիտենական :

Ապա մինչ մատնեաց զմեզ Տէր, եւ օր ըստ օրէ եղծանելով կամէր եղծանել, զայլ բերդերն եւ զամուրսն իւրեանց կամաւ ետուն յԵլտկուղ աթարէկն. եւ ընդհանրական տիրեաց Տաճիկն. եւ ժամանակ դառն եւ դժնդակ հասաւ. եւ առ հասարակ ամենայն երկիր եւ շինանխտքն յաւեր դարձան եւ անմարդարնակ եղեն : Բայց Գրիգորն որ իշխէր Բաղայ, ետ ածել ի Խաչենոյ իշխտնայն մանուկ մի Հասան անուն ի Գեուքարեցեայն. եւ ետ զգուստր իւր Աստայն նմա ի կնութիւն. եւ կայոյց ժառանգ թաղաւորութեան իւրոյ. եւ ինքն եւ եղբայր իւր Սմբատ յառաջ քան զառնուլ բերդին մեռանին ի 615 թուին : Մինչ զբերդն կամէին առնուլ՝ Հասան կայոյց բերդապահս, եւ ինքն առեալ զկին իւր եւ զընտանիս՝ ի գիշերի եւ ի բերդէն եւ անց, գնաց ի գաւառ իւր եւ ի տուն ի Խաչէն :

Իսկ մնացեալ ազատքն Զուրջն եւ Խոսրովիկն տղայ հասակաւ մեռան ի Նախշաւանի. եւ թաղեցան ի Ճահուկ. եւ եղբորորդի մի Զուրջին գնաց փախըստական ի քաղաքն Անի Մահեան անուն. եւ միւս իշխանն Համտուն որ էր որդի մեծ իշխանին Բաղայ Հասանայ, եւ թոռն աւագ Համտունայ, գնաց ի Վայոց ձոր առ փառաւորեալ եղբայրն իւր Տէր Յովհաննէս, որ բնակէր ի խորաձոր անապատին որ Նորավանս կոչի, մերձ Հրաշկաբերդոյն. եւ անդ կրօն
Հատ . Բ :

նաւորեալ՝ ի նմին վախճանի ի 680 թուականին : Ահա զայսօրինակ բարձաւ տէրութիւն Սիւնեաց եւ Բաղայ . եւ եղև վախճան տոհմին Սիսակայ եւ նախա-
րարութեան Սիւնեաց . քանզի ամենայնքն որ կային
յառաջագոյն յաւուրս Սմբատայ եւ Սահակայ, իւրա-
քան չիւրքն՝ էր որ անգաւակ մնացին . եւ էր որ կիսո-
րեայ փոխեցան, էր որ սպանան եւ գերեցան . եւ
մնացեալ էին միայն այս Գրիգոր եւ Սմբատ որք այսու-
օրինակաւ բարձան :

ԿԲ. — Վանորայք եւ ուխտք եկեղեցեաց թէ քանի էին
յայտն աշխարհի :

Առաջին՝ գլուխն ամենեցունց վանորէից եւ աղբիւր
չնորհաբաշխութեան տանն Սիսական Տաթև, եւ մեծ
առաքինարանն ԹանաՀատի վանք, Սիւնի վանք
որոյ եկեղեցին չքնաղ եւ նորակերտ ձևով կանգնեալ
գմբէթայարկ խորան երկնանման, ի մեծ բարեպաշ-
տուհւոյն Վարազդէստոյ՝ Սիւնեաց տիկնոջէ յառաջ
քան զհայ թուականն, յանուն սրբոյ Լուսաւոր-
չին : Եւ առաջև վանացն ի մէջ քաղցրահայեաց
մէյրանին դնեն իշխանքն տուն արքունի եւ ապարանք
իշխանանիստ, եւ յամենայն աւուր ասեն զային ի
ժամ սլատարագին : Ապա Կնէվանք զորմէ ասեն

մանկունք անդէորդք արածէին ջողիւս եզանց, եւ սկսան խաղալ . և կարեալ կնիւն մի և արարին խաղ եւ եղին ի վերայ քարի մի եւ սկսան երկրպագել եւ ասել « զոր ինչ երէցն ասէ և ընթեռնու, այն ի վերայ քո եղիցի . և յայս եզանցս այս երեքս բեզ մատաղ եղիցի » : Եւ զոր նոքա ընդ խաղս արկին՝ Հոգին Աստուած իջեալ տնօրինէր նոյնսլէս :

Ապա ի ժամ՝ երեկոյին սկսան գնալ . եւ թէպէտ ջանացին՝ զայն նուիրեալ մատաղսն ոչ կարացին յարուցանել ի տեղւոյն . գնացին եւ աղդ արարին տէրանցն . եւ նոքա եկեալ ոչ կարացին շարժել . եւ հարցեալ զպատճառն ի մանկանցն՝ խոստովանեցին զուղիղն : Արչեալ այնուհետեւ քահանայս օրհնեցին զխաչն եւ զենին զեղինսն եւ պատուեցին զտեղի կնիւնին : Ազդ լինէր այս իշխանացն Սիւնեաց . եւ գային ի տեսութիւն . և հրամայեցին շինել եկեղեցի ի տեղւոյն, և սահմանեցին զնա տուն կրօնաւորաց . բայց զտեղի կնիւնին թողին ի մէջ եկեղեցւոյն փոս մի դուռնաբեայ . և մինչ յաւեր տեղւոյն ձէթ բղխէր ի փոսոյն այնքան՝ զի օտար ձիթոյ ոչ կարօտանային . այլ եկեղեցւոյն կանթեղունքն նովաւ կերակրիւր . և դեռ ևս կայ եկեղեցին և տեղի կնիւնին, և խաչ ևս որք վկայեն անսուտ գոլ : Ապա Վաղատնին վանքն . Նորավանք, Երիցու վանք որք էին մշտապաշտօնք . Շատանեայ վանք . եւ սոքա մշտնջենաւորք . Գողթ-

րեայ վանք . Վահանու վանք . Տանձափարախ . եւ սորա խարաղնազգեստը եւ սահմանաւորը . Լուսկէ վանք . Լէշէ վանք . Քրաւնից վանք . Թաղէի վանք . Կուռափածորոյ վանք . Օրծաւնոյ վանք . Խաչատրոյ վանք . Զիւնարու վանք :

Ի Վայոց ձորոյ կողմանն Խոտակերից վանք որ Քարկոփ կոչի . եւ սորա մշտապաշտօնը . Նորավանք որ յետոյ եղեւ եպիսկոպոսարան . միւս Նորավանք . Յաղաց քար՝ բարձրահոջակ եւ սուրբ առաքինարան յորում ի 490 թուականին ի թագաւորութեանն Պապկայ . հայր ոմն վանիցն Վարդիկ անուն շինէ պայծառ եկեղեցիս երկու ի հանգստարանի առաջին սուրբ հարցն . զմին գմբէթայարկ յանուն սրբոյ Վարսափետին . եւ զմիւսն սաղաչէն . հրաշալի յօրինուածովք : Ապա Հերմոնի վանք . Թանատէի վանք յորում կայ նշխարը սրբոյն Ստեփաննոսի . Գնդայի վանք : Իսկ ի Գեղամն մեծ մենարանն Մաքենոյն եւ Վանաց վան եւ միւս Վանէ վան . Շողուազայի վանք : Ահա այս ամենայն վանեար յականէ եւ յանուանէ ի գլխաւորագունիցն . յորոյ բազումք ամայի եւ թափուր են ի շինութեանց . եւ սակաւքն ի լուսաւորութեան այժմ . որք են թուով 30 . բայց սյլ եւս բազումք կային զորս ոչ թուեցար :

ԿԳ. — Եպիսկոպոսք որք կարգեցան զկնի
Տեառն Գրիգորի :

Վախճանի Տէր Գրիգոր կեցեալ ամս 58. եւ յա-
ջորդէ զտեղին Տէր Ստեփաննոս ամս 27 : Ի սորա
ուուրս եղեւ շարժն Պանծակայ ի 587 թուականին,
եւ դողաց երկիր ի Հիմանց, եւ գմբէթն մեծ եկեղե-
ցւոյն ի Տաթեւ բոլորապոյր չրջեկաւն թռեաւ եւ
անկաւ ի վերայ սուրբ Գրիգորոյն եւ գաւթին որ ի
դրանն կայր, եւ փլոյց առ հասարակ : Իսկ ի 592
թուին կատարեցաւ սուրբ եպիսկոպոսս այս, եւ ժա-
մանակ դժնդակ եհաս զոր լեզու ոչ կարէ պատմել.
եւ ամենեւեմ ջնջեցան մարդ եւ անասուն, եւ անբնակ
եղեւ բոլոր աշխարհս Սիսական, միայն թէ ի ծերպս
քարանց մնացեալ էին ուրեք ուրեք երկու կամ
երեք արք :

Յետ Տեառն Ստեփաննոսի առնու զաթոռն Տէր
Բարսեղ, եւ սակաւ ինչ կեցեալ անկանի պատահ-
մամբ ինչ ի գետն Երասխ մօտ յԱստուպատ (8)
գեղ ջորւովն հանդերձ յոր հեծեալ կայր : Եւ
մտեալ լեզորդաց հանին յայն կողմն, եւ լոյս մեծ
ճառագայթեաց ի վերայ ջրոյն, եւ տարեալ թա-
ղեցին ի Մաղարթոյ վանք որ ի սրբոյն Բարդղղիմէէ
չինեցաւ, եւ պահեցաւ յորմ եկեղեցւոյն ի մանա-

նայէն Իսրայէլացւոց երեք հատ, զոր հաստատէ Մի-
խայէլ պատմագիրն : Ապա ամայացեալ էր աթոռն
ի բնակչաց . եւ ոչ գոյր տէր եւ կամ իշխեցող զի
հոգայր վասն եկեղեցւոյս կամ վասն սուտ մնացոր-
դաց հօտին եւ ի խնդիր լինել առաջնորդի :

Էր աւագ երէց մի ի մեծ աւանին Մեղրոյ Գրի-
գոր անուն . այր ճշմարիտ եւ լաւ, որ էր եղբայր
Տեառն Բարսղի, սա յերիւրեալ ի սրբատէր եւ ի
մեծահաւատ տիրուհւոյ իւրմէ Ծամամ կոչեցելոյ,
որ ասէր . ո՞վ երէց՝ ամայացու աթոռն Սիւնեաց,
փութա՛, եւ լե՛ր քահանայապետ զի և որդեակս մեր
լիցի որդի քահանայապետի . տէս զսուրբն Գրիգոր
եւ զորդիս եւ զթոռունս իւր զի էին եւ նոքա կա-
նամբիք : Յորմէ համարձակեալ զնայ առ Տէր Գրի-
գորիս՝ եղբայր Ներսիսի՝ Հայոց կաթողիկոսի . եւ
անդ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս՝ գայ ի վիճակս Սիւ-
նեաց . եւ տեւեալ ամս 20 մեռանի ի Վայոց ձոր
ի Խարձայ գիւղ . զի շրջէր ընդ վիճակեալսն, ի թուա-
կանին 617 : Եւ տարեալ ի սուրբ ուխտն Նորա-
վանս եղին ի հանգիստ ընդ երանելի եւ սուրբ եպիս-
կոպոսին Տէր Յովհաննիսի Կապանեցւոյն . եւ յա-
ջորդէ զտեղին որդի նորին Ստեփաննոս մանուկ
տիօք, լի ամենապատիկ շնորհօք, սիրեցեալ եւ մե-
ծարեալ յաջս աւագաց որք էին ի ժամանակին իշխե-
ցողք՝ Եւտիուզ Աթաբէկին և որդւոյ նորա Փաշա-

ւանին եւ Խզիլ Ասլանին եւ Բուրաք Աթարէկին, որք եւ գգուական անուամբ Փախրեւմսէ՛ կոչէին, որ թարգմանի սիրող Քրիստոսի, եւ պատուէին զնա տուրայիս գրոյ եւ փարմանաւ եւ մանչուրաւ զոր մեք սիգէլ կոչեմք :

Ի սորա աւուրս էին Թամարն եւ Լաչա Գօրգին՝ թագաւորք Վրաց, եւ մեծ ամիր սպասաւարն Զաքարէ եւ եղբայր իւր Իվանէ աթարէկն որք եւ մեծապէս սիրէին եւ պատուէին զնա : Եւ ետուն ի Կայեն տեղի հանգստեան նմա զգերահռչակ ուխտն Հաղարծին եւ գիւղն զԱբասաճօրն : Սա նորոգեաց զխախտեալ եկեղեցին ի Տաթեւ զսուրբ առաքեալքն, եւ եղ զնել զգմբէթն ի ձեռն հօրն Յակոբայ Ճահկեցոյ : Սո ձեռնադրեաց եպիսկոպոս ի Հախրատ զտէր Գրիգորիս՝ քեռորդի Զաքարէի եւ Իվանէի, եւ տեւալ յեպիսկոպոսութեանն ամս 46՝ վախճանի ի Վայոց ձոր յԱռիայ գիւղն, եւ տաւրեալ զնի ընդ հօր իւրում ի նոյն Նորաւանս, ի 665 թուականին : Ապա առ կենօք սորին էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս Տէր Սարգիս՝ քեռորդի սորա հրամանաւ քեռւոյն իւրոյ յԱղվանից կաթողիկոսէն : Եւ յետ մահուան Տեառն Ստեփաննոսի միւս այլ հօրեղբորորդի նորին Յովհաննէս անուն զնացեալ յԱղթամար, և անդ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս, և նա նստէր ի Տաթեւ : Եւ այս Տէր Սարգիս բնակէր ի

Վայոց ձոր, ի Նորավանս մենաստանի. եւ բաժանեալ զթէմ վիճակին՝ զՎայոց ձոր բովանդակ առնոյր սա. և զայլն թողոյր ի Տէր Յովհաննէսն : Եւ յայսմ հետէ եւ առ յապա հաստատեցաւ եւ այն ուխտ ակոծ եպիսկոպոսութեան. զի էր տուն եւ տեղի սպաստանի յաւերման ժամանակին տանն Սիւնեաց, տեղի հանգստեան եւ շիրխմբ գերեզմանաց բազում եպիսկոպոսաց. զորոյ զորակսութիւն չինութեան եւ զպատճառ հանդիսանալոյն յետոյ ասացից :

Տէր Յովհաննէսն կեցեալ ամս 38՝ վախճանի ի Նորավանս մեծահռչակ ուխտի. եւ դնի ի գաւթի նորակերտ եկեղեցւոյն 700 թուականին : Եւ առնու զակոծն եղբորորդի նորին Տէր Հայրապետ և միւս ազգականն Տէր Սաղոմոն : Իսկ Տէր Սարգիս հիմնարկեալ գեղապաճոյճ եկեղեցւոյն ի Նորավանս հրամանաւ եւ օժանդակութեամբ մեծ իշխանաց իշխանին Լիսպարտի՝ որդւոյ Նիկիոմիին ի ցեղէ մեծի նահապետութեանն Օրբէլեանց որ ի Վրաց աշխարհէն, ի թուականին 665. և կատարէ հրաշազան յօրինուածովք յանուն սրբոյ Նախավկային. եւ ի նմին խորանս խորհրդաւոր ութ՝ զամս եօթն (աշխատեալ) : Եւ ինքն յետ բազում արդեանց և երեւելի արարուածոց գնաց ի Ալլիկիա առ բարեպաշտ արքայն Հայոց Հեթում. և պատիւ յոլով ընկալեալ ի

նմանէ, և տեղի հանգստեան՝ զառազ Մէլիճին. և բազումն ճգնեալանդ՝ զնայ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, ի գերեզման Աստուծոյն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի. եւ երկրպագեալ աստուածաւորիս տեղեացն՝ զտանէ զանկէլիս պարգևն՝ զաջն սրբոյ նախաւկային Ստեփաննոսի. և առնու ի Փռանգէն, զիյայն ժամ Փռանգք տիրէին սուրբ քաղաքին: Յորոյ վերայ գրեալ կայր փռանգ եւ հռոմ եւ ասորի գրով եթէ սրբոյն Ստեփաննոսի է նախաւկային. եւ առաքէ ի սուրբ ուխտն Նորավանից, որ և կայ անդէն ի սուրբ եկեղեցւոյն:

Եւ ապա առեալ Խորազմին (9) զԵրուսաղէմ ի Փռանգէն՝ կոտորեաց սաստկապէս. եւ ելից զտաճար Տեառն արեամբ. եւ գտեալ գերանեղի եպիսկոպոսն զՏէր Սարգիս ի վերայ գերեզմանին Տեառն ի սաղմոսերգութեան այլ ևս երեք ընկերօք՝ հատին զգլուխն և հեղին զարիւնն ի վերայ (10) գերեզմանի Տեառն կափարչին. եւ այսպէս մարտիրոսական արեամբ սպակեցաւ ի Քրիստոսէ Աստուծոյն մերոյ: Եւ յաջորդեցաւ ի տեղի նորա բռնորդի իւր Տէր Ստեփաննոս ամս 20. եւ ապա յետ նորա Տէր Սարգիս՝ եղբօրորդի Տեառն Ստեփաննոսի եւ որդի Վահրամայ ճգնաւորի, այր իմաստուն և արդիւնաւոր եւ վարդապետ ընտիր եւ բազմաշխատ, որ եւ բազում արար արդիւնս ի տանս ի գործս երևեկիս,

եւ զարդարեաց զեկեղեցիքն պատուական սպա-
սուք. և առաւել հանդիսացոյց զգերաւիտո սուրբ մե-
նաստանն քան զնախնիսն իւր : Իսկ Տաթևացիքն
շինեցին զվանքն որ ի բազում (ամաց հետէ) աւեր
և ամացի մնացեալ էր, զոր և փարթամացուցին
ամենայն պիտոյիւր մեծ եւ փառաւորեալ իշխանաց
իշխանքն Սմբատ և Տարսայիճն՝ որդիք Լիպարտի.
և ինքեանք կեցեալ ի միասին՝ նախ վախճանի Տէր
Սաղոմոն անդէն, և ապա կեցեալ Տէր Հայրապետ
ամս 40, եւ զի առ կենօք սորին էր ձեռնադրեալ եղ-
բորորդի իւր Յովհաննէս անուն. և յետ սորա կեցեալ
բազում հակառակութեամբ ամս երեք՝ վախճանի և
դնի ընդ հօրեղբօր իւրում Տէր Հայրապետին :

Յետ որոյ և մեր ապիկար և թարմատար անձին
յաջորդեալ ի կրկնանորոգ գահ մետրապօլիտութեան
տանս Միսական, և զերկու գահերէց աթոռքս և
աշխարհախումբ հանդիսարանքս միապետեալ՝ զՏա-
թեւն և զՆորավանքս հանդերձ բոլոր վիճակելովքս,
այժմ կամբ կանգնեալ ի կամար երկնահանգէտ լե-
րինս մինչ ի սահմանեալ կէտ իմ, ուր Տէր սպա-
սեացէ :

ԿԴ. — Սկիզբն և պատճառ շինութեան և նախապատիւ գահերիցութեան սուրբ և գերահռչակ և փառաւոր ուխտին և աշխարհապետ խմբարանին Նորաւիանից :

Յառաջ քան զայս բազում ժամանակօք, վաղաւորքք եւ հնագոյն ամօք, ի նեղ եւ անձուկ ձորակին այնմ, ի սլառչաճաւոր տեղւոջ էր շինեալ եկեղեցի մի կրաշաղախ վիմօք յանուն սրբոյ Կարապետին՝ յոյժ սքանչելագործ եւ ահարկու եւ անուանի մերձակայ սահմանացն : Եւ բղխէր մերձ նմին աղբիւր քաղցրահամ, և ձորն ամենայն գեղեցկացեալ էր այգեօք և թանձրախիտ ծառօք մրգաբերօք : Նաև ի թանձրամած կաշկառութին, ի նոյն ձորին կայր եկեղեցի մի յանուն սրբոյ հայրապետին Փոկասու շինեալ, և ի մէջ եկեղեցւոյն բղխէր ջուր սակաւ ի ներքոյ բեմին, և ընդ ջրոյն ելանէր և ձէթ բժշկարար, զորմէ լուաք ի հնագոյն աւանդութեանց եթէ բերեալ եղև ի նշխարաց սրբոյ հայրապետին Փոկասու, և անդ հանգուցեալ յորոյ անուն և տեղին Փոկաս կոչեցաւ : Եւ առնէր հրաշս զարմանալիս զի ամենայն անբուժելի ցաւք և անհնարինք ի մարդկանէ՝ գողութիւնք և բորոտութիւնք և վէրք բազմաժամանակեայ նեխեալք և ապականեալք, ի ժամանակն ի տեղին յայն հաւատաւոր, և ի լուանալ ի

ջուրն, և յօժանեին ձիթով, բժշկեալ լինէին. և թէ մահացու լինէր՝ առժամայն վախճանէր : Եւ վասն այսր մեծապէս լինէր հնչեալ համբաւ տեղւոյն ընդ ամենայն աշխարհ :

Ապա ի նուազեալ ժամանակիս, մինչ եհաս աւեր ամենայն աշխարհի և բարձաւ թագաւորութիւնն Բաղայ. եւ սպանաւ թագաւորն Սենեքերիմ, եւ բնաջինջ եղև տէրութիւնն Բաղայ. եւ խափանեալ լոեցին ամենայն ուխտք պաշտօնէից. ի 554 թուականին էր եպիսկոպոս ոմն ի վանսն Յովհաննու Յովհաննէս անուն, լցեալ ամենայն առաքինութեամբ. եւ բոլորովին զգեցեալ զՔրիստոս, յազգէ ազնուական, որդի մեծաւառ իշխանին Բաղայ Հասանայ, որ ունէր ընդ ձեռամբ զամենայն ազատս թագաւորութեանն այնմ. և էր որդի մեծին Համտունայ : Այս Յովհաննէս յետ աւերման իւրոյ աշխարհին, բազումս ալէկոծեալ այսր անդր, եկն ի Վայոց ձոր գաւառ. եւ կամեցաւ բնակել ի խորածոր անապատին Նորալանից, մերձ անառիկ դղեկին Հրասեկայ բերդոյն, առ հիաղօր եւ մեծաքանչ եկեղեցւոյն սրբոյ Կարաբեաին : Եւ երթեալ յանդիման լինի մեծի արքային Պարսից Մահմուտ սուլտանին, ծանօթանայ նմա և առնու ի նմանէ փարման և մանչոյր (11) վասն տեղւոյն այնմ : Համարձակ բնակէ ի նմա ժողովեալ արս կրօնաւորս եւ ճգնազգեացս, եւ հեռացուցանէ

ի վայրիցն զամենայն արա աշխարհականս. եւ չրջաւատիւ սահմանէ զվայրն ամենայն կանգնելով ըզնչանն տէրունի զի մի անցանիցեն ընդ այն կանայք եւ լկտի մարդիկ : Եւ առնու ի սահմանակցացն հողս եւ անդաստանս ի ժառանգութիւն եկեղեցւոյն՝ ի Գանձակեցեացն եւ ի Տխարբեցեացն :

Սա նեղեալ յանիծեալ եւ խալիղծ բերդապահէն Հրասեկայ, որ էր Խազրիկ Խորասանի (12), եւ որսայր ստանանել զսուրբ եպիսկոպոսն, եւ աւերել զկրօնաւորանոց տունն սուրբ ուխտին, փոխէ զձեւն ըստ պարսկական օրինի զի հմուտ իսկ էր նոցին լեզուի, եւ զնայ փախստեայ առ սուլտանն յԱսպահան քաղաք : Եւ էր նորա որդի միամօր, եւ հիւանդացեալ էր անհնարին ցաւօք. եւ էր մերձ ի վախճան. եւ ամենայն հնարք բժշկաց հատեալ էր. եւ էին ծնողք մանկանն եւ մայր սուլտանին ի մեծ սգի եւ տրտմութեան : Ասլա տեսանէ ի տեսլեան մայր սուլտանին եթէ այրն օտար, որ եմուտ ի քաղաքս, եպիսկոպոս է, եւ անունն՝ Յովհաննէս. նա բժշկեսցէ զմանուկդ. վասն որոյ վաղվաղակի ի խնդիր լինէին նմա. եւ գտեալ ածին առաջի մեծ սուլտանին : Իսկ նորա լուեալ զնմանէ եւ ծանեաւ. ընդ յառաջ եղեւ նմա եւ երկիր եպագ հայցելով զի թէ հնար ինչ իցէ՝ բուժեսցէ զցաւ մանկանն : Եւ մտեալ սուրբ եպիսկոպոսին, ըստ մեծայոյս հաւատոյն, առ

կիսամեռ մանուկն, և առաքելական զօրութեամբ ի բայ հերքեալ զցաւն՝ աստուածարար հրաման տայր կանգնել ի մահճացն մահացեալ մարմնոյն : Յազազս որոյ հիացեալ մեծաւ զարմացմամբ սուլտանին՝ հարցանէր ի նմանէ զպատճառ գնալոյն. և նորա ծանուցեալ զգառն աղէտս ամիրային Հրասեկայ բերդոյ, և զմիւս խուչամին որ յԱնապատ բերդի :

Ընդ որ յոյժ ցասուցեալ՝ երախտահատոյց լինի նմա և տայ զՀրասեկայ բերդ մանչոյ գրով ի ձեռն եպիսկոպոսին. եւ առաքէ ընդ նմա արս հաւատարիմն սատակել զբերդապահն իւրովք ընտանեօք, և տալ զտեղին յեպիսկոպոսն : Ընդ նմին և շնորհէ մայր սուլտանին զԱնապատ բերդն երկոտասան ագարակօք նմին Տեառն Յովհաննիսի, և անսուտ սիգելաւ և անանցական մանչոյս շնորհէ ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Նորավանից. զորոց արքունական նամակս և մէք իսկ ընթերցեալ ճշգրտեցաք. եւ ըստ տաճիկ օրինին էր անհուն երդմամբք հաստատեալ զգիրն՝ նախաք եւ ապիջաք բաղում կարգեալ ի նմա : Քայ ապա մեծաւ խնդութեամբ եպիսկոպոսն ի տեղի իւր հանդերձ հրոսակօքն, և ըմբռնեալ զամիրայն ընտանեօք իւր ի Հրասեկայ բերդ՝ բարաւէժ սատակէ. եւ զտեղին քանդեալ աւերէ : Եւ զմիւսն որ յԱնապատի հալածեալ՝ զբերդն ագարակօքն հանդերձ սեպհականէ եկեղեցւոյն :

Բայց յետոյ Հրասեկայ բերդն շինեցաւ, և բնակեցան ի նմա Պարսիկք, զոր եւ վերստին առին յաւուրս Աթաբէկ Իվանէին ի ձեռն Առիայեցի Ախթամարին եւ Վասակայ իշխանի Խաչենեցոյ որ էր հայր Պռոշայ՝ բարեպաշտ եւ մեծարգի իշխանի, հրամանաւ և ուժով Իվանէի. իսկ Անապատն մնաց առ սուրբ եկեղեցւոյն մինչև ցայսօր : Բայց ինքն իսկ եպիսկոպոսն էր լցեալ ամենայն առաքինութեամբ, և կայր մեծամեծ ճգամբք, եւ բազում սքանչելիս երևեցուցանէր այնքան՝ զի գորտանց հրամայէր լռել՝ և լռեցին մինչև ցայժմ : Եւ կին մի եւ մանուկ ստնտեայ անկեալ պատահմամբ ընդ մեծ քարն որ հանդէպ վանիցն, ի Տխարբայ շինոյն, տեսեալ սրբոյն եւ կնքեալ նշանաւ խաչին հանդէպ՝ անմլասք մնացին եւ ամբողջ դարձան անդրէն ի տուն իւրեանց՝ եւ ասէին « Տէր Յովհաննէս կայր ի յատակ քարիս և երկու ձեռամբ ըմբռնեալ ապրեցոյց զմեզ » :

Եւ այսպէս կեցեալ բազում ամա՝ վախճանի ի թուին Հայոց 663. եւ դնի յիւրում աղօթարանին ի մէջ երկուց վիմայն ի նմին ուխտի, եւ զօրութիւնք մեծամեծք ելանէն ի գերեզմանէ նորա, զի սատակէ զմովն և զթրթուռ և բժշկէ զամենայն պատահարս ի մարդ եւ յանասուն և յանդաստանս : Եւ ասլա յետ նորա մինչ էառ Նլտիուղն զմայր սուլտանին.

եւ տիրեաց արքայական գահոյիցն, եկն Տէր Ստեփաննոս շնորհազարդն, որ եւ Փախրըմնէն կոչեցաւ յԱթաբէկէն, եւ բնակեցաւ ի սուրբ ուխտն Նորավանից. զի հին աթոռն աւերեալ էր եւ ապականեալ. եւ հայր սորին Տէր Գրիգոր անդէն կայր ի շիրմի : Եւ հաստատեալ զնա տուն աթոռոյ եպիսկոպոսութեան՝ առնու փարսան և սիգէլ ի մեծ Աթաբէկէն վասն վիճակիս այսր զի ի նմա ժառանգեսցեն ժառանգորդք սուրբ եկեղեցւոյն : Նմանապէս եւ խնդրէ թուղթ շրջաբերականի ի մեծ կաթողիկոսէն Հայոց ի Տէր Գրիգորէ զի լիցի սեպհական վիճակ ժառանգութեան այս գաւառք սուրբ ուխտին Նորավանից :

Եւ ապա յետոյ գնացեալ առ աթաբէկն Ելտիուզ՝ ցուցանէ զնամակ սուլտանացն. եւ ի նմանէ ևս առնոյր մանչոյր հաստատուն գրոյ ամենայն ժառանգութեանց եկեղեցւոյն Նորավանից. եւ խնդրէ ևս զԱգարակի ձոր գիւղ, զոր եւ քաղցր կամօք եւ զայն եւս ընծայէ հաստատուն եւ անսուտ մանչոյրաւ սուրբ եկեղեցւոյն, եւ զամենայն որ ինչ էր վանիցն արարազատ յամենայն աշխարհական հարկաց՝ զհող եւ զջուր, զայգի, զգիւղ եւ զագարակ եւ զբերդն իսկ Անապատայ : Ապա կեցեալ բազում ամա՝ վախճանի անդէն. եւ դնի ընդ հօր իւրում ի 665 թուականին : Եւ յաջորդէ զտեղին Տէր Սարգիս որ մար-

տիրոսացաւն յԵրուսաղէմ : Սա առ կենօք սորին
 (իմա՛ Ստեփաննոսի) եղև եպիսկոպոս, եւ բնակէր
 ի Նորավանս : Եւ էր Տեառն Ստեփաննոսի եղեալ
 գրաւական զաստուածամուխ սուրբ նշանն, զՏէր
 Յովհաննիսի զաւագ խաչն եւ զթիթեղնակապն եւ
 զկամարակապն . թիթեղնակապն ունէր թիթե-
 ղունս ոսկի ի վերայ երեսացն . եւ կամարակապն՝
 կամար ակնածեւ թեւէ ի թեւ, առ եպիսկոպոսի
 մի յԱծուպոյ վանս, ի Շահապօնս, Պետրոս
 անուն : Զոր եւ իմացեալ կողմնակալի այսմ
 կողմանց Վաստկայ իշխանի՝ հօր Պռոշայ, առնու-
 բունարար զերիս զայս աստուածացեալ սուրբ
 նշանքս . եւ տարեալ զաւագ խաչն ընծայէ Աթա-
 բէկին Իվանէի, եւ զերկուսն՝ զթիթեղնակապն եւ
 զկամարակապն տարեալ դնէ յիւրում՝ վանսն ի
 Աեչառուս ուխտի : Ապա ի 665 թուականին մինչ
 կայր աթաբէկն Իվանէ ի խսար (պաշարումն)
 ի վերայ բերդոյն որ Զարէքն կոչի, գնայ Տէր
 Սարգիս հրամանաւ եւ գրով քեռւոյն իւրոյ Տէր
 Ստեփաննոսի առաջի Աթաբէկին ի խնդիր ասո-
 ուած ընկալ սուրբ խաչին : Եւ զի էր նորա գործա-
 կալ եւ հրամանատար ի վերայ ամենայն իշխանու-
 թեանց իւրոյ, եւ աւագ հէջպայ մեծ եւ բարեպաշտ
 իշխանն Բուլակի կոչեցեալ . եւ էր սա աներ Ղի-
 պարտի՝ որդւոյ Ելիկումին, եւ Ղիպարիտն յոյժ սի-
 Հատ. Բ :

րեցեալ էր յաչա Իվանէի. եւ խաչն կայր ի պահեստի ի Պղնձահանքն (13) :

Յանդիման արնեն զեպիակոստոն Աթաբէկին եւ մատուցանեն զգիրն. եւ ինքեանք մեծապէս հոգ յանձին կալեալ ջանացին թափել զգերեալն. եւ բազում գանձս ծախեալ ի մեծամեծսն և ի ներքին խորհրդականն : Բարեպաշտն Լիպարիտ 500 դահեկանի չափ ընծայէ, եւ աղերս Աթաբէկին 500 դահեկան կարմիր յաղնուական ոսկոյ, և այնպէս իբր գնոյ առնլով հաճեցաւ զմիտս նորա դարձուցանել անդրէն : Ապա հրամայէ կոչել զեպիակոստոն և դնէ պայման նմա և ասէ « եթէ որ կամի զորոյ նշանին անդրէն դառնալն՝ տայ՝ վաղիւն զբերդս զայս ի ձեռս իմ, եւ ես տամ զնա ի ձեռս բո, ապա թէ ոչ՝ դառնաս ունայն » :

Իսկ ընդ լուսանալ առաւօտուն՝ զօրութեամբ սուրբ խաչին, բերեն բերդացիքն ինքնայօժար կամօք զբանալի բերդին և դնեն առաջի Աթաբէկին : Բերեն ընդ նմին այլ եւս երիս բանալիս բերդից, եւ դնեն առաջի : Ընդ որ յոյժ խնդացեալ եւ զարմացեալ ընդ սքանչելիան՝ հրամայէ աւագ ծիկնաւ պարին իւրոյ զիւանին Սւնաւֆրէ (14) անուն գնալ ընդ Տեառն Սարգսի եւ տալ զխաչն ի նա ի Պղնձահանքն ուխտի. որ եւ առ ժամայն կատարեցաւ : Եւ նորա գնացեալ առնու զխաչն խնդութեամբ,

և անցեալ փութանակի գայ, հասանէ ի Նորավանս ուխտ. և բնակեցուցանէ անդէն զսուրբ նշանն. որ և եզիտ վախճանեալ զբեռին իւր Տէր Ստեփաննոս, բայց տուաւ ի գինս գերեալ խաչին ի Լիպարտէ 1000 դահեկան կարմիր, որպէս ասացաքն : Իսկ թիւ թեղնակապն եւ կամարակապն մնացին անդէն ի Կեչառուս :

ԿԵ. — Մասն շինութեան եկեղեցոյն Նորավանից եւ հոգեցատուր ժառանգութեանց նորա. և այլ շինութեանց եւ արդեանց որ եղև ի Լիպարտէն եւ յիշխանացն Օրբէշեանց :

Այս բազմերջանիկ եպիսկոպոս Տէր Սարգիս, յետ վախճանին Տեառն Ստեփաննոսի՝ կամեցաւ շինել եկեղեցի եւ հանդիսացուցանել զսուրբ ուխտն : Եւ էր այլ ոմն թեկն ամեալ ամա, եւ կամէր լինել աթոռակալ Սիւնեայ՝ Յովհաննէս անուն՝ հօրեղբորորդի Տեառն Ստեփաննոսի. եւ երթեալ յԱխթամար ձեռնադրի անդ : Վասն ոչ սիրելոյ զհակառակութիւն եւ զօճառմն եկեղեցւոյ երջանիկն ի հայրապետս Տէր Սարգիս թողու զամենայն վիճական ի Տէր Յովհաննէս, եւ առնու զՎայոց ձոր գաւառ, զՃահուկ եւ զՆախջառան սեպհական ժառանգու-

Թիւն սրբոյ ուխտին իւրոյ Նորավանից. եւ զայն
Թողու ի նա :

Եւ գնացեալ ինքն առ կաթողիկոսն Հայոց Տէր
Կոստանդին, և առնու ի նմանէ վիճակ հաստատուն
անխախտելի դաշամբ, եւ Թողթ չրջաբերական
վասն այսց գաւառացս զի լիցի հաստատուն վիճակ
ժառանգութեան սուրբ եկեղեցւոյն Նորավանից. և
անբաւ հրահոսան նզովիւք փակեալ ամրացուցանէ
զի մի որ ի կաթողիկոսացն կամ յիշխանաց կամ յե-
պիսկոպոսաց իշխեսցայ հակառակել կամ խանգարել
զայս սահմանադրեալ վճիռ : Նաեւ լինի աղմուկ
վասն սուրբ խաչին. և գնան երկոքին եպիսկոպոսքն
եւ Լիսարիստն եւ որդի իւր Ելիկունն ի դատաստան
առ Աթաբէկ Իվանէն ի Դւին : Եւ նորա նստու-
ցեալ զմեծամեծս իւր, հրամայէր բննել՝ զՌուպակն
եւ զՆարժուանն, զԻվան դպէլն եւ զՄեմնադադէլն,
զմեծ ճղաւդիտէլն՝ որ եկեալ էր ի Թաղաւորութե-
նէն, զԺիրաւ ժղաւրն Վարձէոյ եւ զԺիրաւ ժղաւրն
Պղնձահանիցն եւ զմեծ մարտախարն Քարչտէուցն,
զԳաղեցիին և զՄածնաբերդեցիին եւ այլ բազում
դէպքաւորք եւս եւ զդատին Տիգեաց եւ զդատին
Անոյ եւ զդատին Դիւնայ եւ զանուանի շիսն (15)
Սուրմարւոյ. ընդ որոց եւ զմեծ եպիսկոպոսն Անոյ
եւ զեպիսկոպոսն Բջնոյ եւ զեպիսկոպոսն Հախբա-
տայ. որք և բննեալ իրաւունք դատեցան այսպէս

« եթէ մեռեալն և գերեալն զմի ունին օրինակ. որ որ զմեռեալն յարուցանէ՝ ոչ է ծնողացն ծնունդ, այլ նորոգողին զնա . և որ որ զգերեալ թափէ. ոչ է ստացողին յայնմհետէ. այլ գերեթափին :

Արդ՝ որպէս աշխարհս այս առմամբ սրոյ և ձեռին սեպհական կոչի ժառանգութիւն Վրաց թագաւորութեան, այնպէս եւ այն խաչ սեպհական էր Իվանէի, եւ ի տալն զնա ի Լիպարիտ և ի Տէր Սարգիս բազում ծախուր մինչ ի 1000 դահեկան, Լիպարտի եւ իւր եկեղեցւոյն է պարտ լինել յաւիտեանական ժառանգութիւն » : Ապա այսմ դատաստանի յոյժ հաճութեամբ հաւանեալ Աթաբէկին և ամենայն բազմութեան ազատակոյտ իշխանացն՝ հրամայեցին ունել զխաչն անդային (16) և անհամիմաղ Լիպարտի և իւրոցն :

Իսկ եպիսկոպոսն Տէր Սարգիս խորհեալ ընդ մեծ Լիպարտի՝ սկսանին միարան մեծաւաստակ աշխատանօր և անչափ ծախիւք շինել զգեղեցկայարմար եկեղեցին ի Նորաւանս. և աւարտեն զնա ամս 7՝ ութ խորանօր, ի թուականին Հայոց 672. և մեծահանգէս ժողովով եպիսկոպոսօր, վարդապետօր, դահազլուխ իշխանօր, ազատօր և տանուտէրօր առնեն նաւակաւորիս սրբոյ տաճարին. ընդ որում էր եւ մեծ իշխանն Բուլակ որ եւ ընծայէ սուրբ եւ նորակերտ քաւարանին յիւրոյ հաջալ արդեանց եւ

Հայրենեաց պտուղ բոլորահաւատ զազարակն Աւրերիս իւրով սահմանօքն, ջրարբի եւ անջրդի վայրօք, մեծ ձորովն որ Թմածոր կոչի, և Գնջեաց սահմանովն մինչ ի Գանձակայն որ Հայրեայն տալի կոչի : Եւ հրամայէ գրել վճիռ արձանի անխախտ պայմանաւ եւ հաստատել ինքեան յիշատակ յամեն տարի առնել տասն պատարագ մօր իւրոյ. և աւանդէ զայս ի ձեռն Տեառն Սարգսի. եւ էր օրինակ վճռին այսպէս :

« Ի Ժամանակի Թաղաւորութեանն որդւոյ Թամարին Լաչային (17), յամիր սպասաւարութեանն Հայոց և Վրաց Շահանշահի, և յաթարէկութեան Իվանէի հօրեղբօր նորին, ես մեղուցեալ ծառայ Քրիստոսի Բուպակ՝ իշխանաց իշխան, եկի ի նաւակատիս սուրբ եկեղեցւոյս Նորավանից առ երջանիկ Հայրապետս մեր Տէր Սարգիս. և ընծայեցի ի հարաջ Հայրենեաց իմոց զոր իմ բազկաւս առեալ էի յայլազգեաց և իմ արեամբս թափեալ, եւ իմ սլարոնայքն մեծ սիգելով այլ ինձ էին որոջեալ, զԱղբերիս գիւղ իւր ամեն սահմանաւն, ի սուրբ եկեղեցիս Նորավանից ի սուրբ Կարապետս և ի սուրբ Նախավրկայս տուի՝ ազատ յամեն հարկաց. եւ չունի ոք հրաման յայսմ հետէ մինչև յաւիտեան հակառակիլ այսմ ոչ յաւագաց, ոչ յիմոց, ոչ յօտարաց : Եւ Տէր Սարգիս և այլ միաբանքս հաստատեցին ի տարումն տասն

սլատարագ՝ ի Վարդավառին տօնին իմ մօրն հոգւոյն : Արդ՝ թէ որ յանդգնի և հակառակել ջանայ այսմ տրիցս՝ մասն և բաժին զՅուդային և զխաչաւ հանուացն առցէ՝ և ընդ ամենայն չարագործացն ի Վայենէ սկսեալ մինչև ի նեոն դատապարտեալ սլատօքացի, և ի սուրբ Երրորդութենէն եւ յամենայն սրբոց ևս եւ յերկոց սուրբ ժողովոցն նզովեալ եղիցի ի մահ եւ ի կեանք. եւ իմ ազգք եւ զաւակք չունին ո՛չ ձեռն, ո՛չ իշխանութիւն ի վերայ այսմ տեղեաց : Բայց թէ տաճիկ աւագ փոխի և հակառակել ջանայ՝ յիւր Աստուծոյն ապիգան լիցի, և յիւր փկոյտնարէն որոչած. և անհամար հազար նարաք ի վերայ նորա և յորդուոց և յազգի նորա եղիցի յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան. ի թուիս Հայոց 672 » :

Եւ զի յառաջ քան զայս յափշտակեալ էին զգիւղն Ագարակի ձոր. վասն որոց խնդրէ Լիպարիտն բազում թախանձանօք յամիր սպասաւարէն Զաքարէէ. եւ տարեալ ցուցանէ զմանչորն Աթաբէկ Եւտիուղին. եւ թախէ զգիւղն. եւ հրամայէ գրել ինքեան յիշատակ ի վանսն Նորավանս, եւ նզովիւք հաստա տել զի մի որ իշխեսցէ հեռացուցանել զնա ի սուրբ եկեղեցւոյն. եւ ինքն զրէ իւրով ձեռամբն այսպէս. « Ես մեղուցեալ ծառայս Քրիստոսի Զաքարէ ամիր սպասաւար՝ որդի մեծին Սարգսին, Հայոց եւ Վրաց

ասպարապետի, դարձուցի զԱղարակի ձոր գիւղն ի Նորավանս ազատ յամենայն հարկաց . եւ խնդրեցի ի Տէր Սարգսէ՝ առաջնորդէ սուրբ ուխտին ի տարումն ինձ տասն օր պատարագ զոր պարտին անխափան կատարել . եւ յետ մեր մի ոք իշխեսցէ ի մերոց կամ յօտարաց յափշտակել զայս գիւղս ի սուրբ եկեղեցւոյն . ապա թէ յանդգնին՝ նզովեալ լիցին յԱստուծոյ ամենակալէն եւ յամենայն սրբոցն, եւ մասն եւ բաժին նորա ընդ Յուդայի՝ եւ այլ խաչահանուացն եւ ուրացողացն եղիցի . եւ մեր մեղացն պարտական լիցի » : Հաստատ է կամաւն Աստուծոյ, ի թուականիս Հայոց 660 :

Յետ այսր բազում արդիւնս ցուցեալ մեծին եւ բարեպաշտին Լիւարտի ի սուրբ ուխտն, զի նմա շնորհեալ էր զգաւառն եւ զվանքն հայրենագիր սիգեւալ յԱթաբէկէն Խվանէէ, հրամանաւ թագաւորին եւ Լաշա Քէորգիին, եւ եղեալ ի վերայ զինիք թագաւորին անանցական մատանեալ : Վասն որոյ ի ձեռն եպիսկոպոսին Տէր Սարգսի շինէ զսոյժառակերտ քաւարանն . եւ զարդարէ սպասուր . եւ փարթամացուցանէ ամենայն գոյիւր եւ ժառանգութեամբ՝ ինքն եւ որդիք իւր, զորս ըստ կարգի յիշեցուր . եւ զրէ ինքեան արձան յիշատակի ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյն այսպէս . « ի 672 թուականու թեանս Հայոց, կամաւն Աստուծոյ, եւ Լիւարտ՝

որդի Ելիկումին, Թոռն մեծի Օրրէլեանց, որ և հայրն իմ վասն մեծի քինոյն եւ ի հայրենի աշխարհէն իւրմէ եւ ի Թաղաւորէն Աւիսաղայ, եւ զնայ ի տունն Պարսից, առ Աթաբէկն Ելտիուղ. եւ նա մեծաւ փառօք եւ զորովագութ սիրով ընկալաւ զնա, եւ սլարգւեալ նմա զմեծ քաղաքն Համիան. եւ յետ ժամանակաց եթող զիս որբ : Եւ մեք անգիտու թեամբ խաբեալք ի նոցանէ՝ ծանեայ ասլա զհաւատն իմ հայրենի. եւ ի մանկական հասակիս դարձայ վերջստին ի լուսաւոր հաւատ սրբոյն Գրիգորի. եւ եկի առ մեծ Աթաբէկն Իվանէ. և նորա բազում սիրով ընկալեալ զմեզ՝ ետ փոխան հայրենեաց իմոց զՀրաշկաբերդ իւր կերովս (եկամտիւք). եւ այլ բազում գիւղս ի Վայոց ձոր, ի Գեղաբունի, ի Կոտայսն և ի Կայեն : Եւ ես մեծ յուսով շինեցի զվանքս որ կոչի Նորավանա, յառաջնորդութեան Տեառն Սարգսի՝ Սիւնեաց վերադիտողի, եւ կանգնեցի զսուրբ եկեղեցիս բազմածախ զանձիւք. եւ դարձուցի զաւագ սուրբ նշանս բազում ծախիւք ի տանէ Աթաբէկ Իվանէի. եւ բնակեցուցի ի սմա : Թափեցի եւ զԱգարակի ձոր իւր սահմանովն. ետու եւ զՏիարր գիւղն իւր ամեն սահմանովքն, եւ Թաղք մի ի Համասրի գիւղ » :

Իսկ Տէր Սարգիս եւ միաբանքս հաստատ գրեն արձան յիշատակի իւրոց եղբարցն եւ ծնողացն այս.

պէս . « Ի Թուականիս Հայոց 710 այս գիր յիշատակի
եւ արձան անջնջելի իմ Սմբատայ է՝ իշխանայ իշ-
խանի, որդւոյ մեծին Լիպարտի որ զաղօթարանս
չինեցի եւ զեկեղեցիքս նորոգեցի վերստին, եւ զաստ-
ուածամուխ սուրբ նշանքս եւ զսուրբ նշխարքս որ
հաւաքեցաք աստ, զարդարեցի ոսկի պահարանօք . եւ
ետու նախ յիմ հաղաղ հայրենեացն երկու գիւղ՝ զԱ-
ւէշ եւ զԱնապատս որ յափշտակած էր ի տեղւոյս, եւ
յԱկոռի զնորատունկ մեծ այգին իւր կիւրակաջրովն :
Եւ Տէր Սարգիս եւ միաբանքս սահմանեցին յիշատակ
մեզ զաւագ բեմն՝ բովանդակ տարին անխափան
պատարագօք՝ զկիրակին եւ զչաբաթն Լիպարտի,
զհինգչաբաթն՝ Ասիային, զերկուշաբաթն եւ զերեք-
շաբաթն՝ Եւրկովմին, չորեքշաբաթն՝ Իվանէին, ուր-
բաթն Փախրադուլային :

Դարձեալ ետու եւ զՀողոցմոց այգին եւ զՉուոյ
այգին . եւ հաստատեցաք յամեն եկեղեցիքդ մին օր
պատարագ հանին մերոյ Խաթունին : Յետ այսմ եւ
տուաք զԱզատ գիւղն իւր ամեն սահմանովն, չրջա-
կայ լերամբ եւ դաշտով՝ սկսեալ ի բարձր դիտաւոր
սարէն որ Քուռակախաղաց կոչի, մինչ ի յԵրեւանն,
Հողոցմոց եւ ձաւածոր եւ ի գլուխն Ակոռւոյ :
Ընդ սմա եւ զիմ ձեռատունկ այգին ի Ծաղկածոր
վանս հոգեաց եղբորորդւոյն իմոյ Բուրթէլին որ տղայ
հասակաւ սպանաւ ի պատերազմի յաշխարհն Խա-

լանդրայ ի դաշտին Խաղրայ զոր այժմ Խփչախք
կոչեն : Եւ սահմանեցաք նմա պատարագ 15 օր, որ
ամ յամէ անխախտ կատարեն՝ զ10 օրն յԱւագ
տօներին Դաւթի եւ Յակոբայ եւ այլոցն, եւ զՀինգ
օրն ի Նոր կիւրակէին : Աւրդ՝ եթէ որ ի մերոց կամ
յօտարաց, յաւագաց կամ ի ձեռնաւորաց զմեր յի-
շատակս խախտանել ջանայ, եւ ինչ եւ իցէ պատճա-
ռաւ հակառակել կամ յափշտակել խորհի՝ յամե-
նաստեղծ հրամանացն Աստուծոյ անլուծանելի անի-
ծիւք ընդ Բելիարայ եւ իւրոցն եւ ընդ օձին նղովեալ
եղիցի . եւ յառաքելոց եւ ի մարգարէից եւ ի հայրա-
պետաց եւ ի մարտիրոսաց եւ ի սրբոց հրեշտակաց
որոշեալ եւ անիծեալ լիցի . ընդ Կայենի եւ Քամայ,
Կորխայ եւ Դադանայ եւ Արիւոնի, Եզաբէլի եւ
Գեեզի, Յուդայի եւ Արիոսի եւ ուրացեալ Վասակայ
դատապարտեալ անշէջ հրովն պատժեսցի ինքն :

Եւ ելցեն մեզ պատարագ յամեն շաբաթում յա-
ւագ խորանն երեք օր՝ զկիրակէն, զշաբաթն եւ զՀինգ-
շաբաթն . զկիրակէն եւ զշաբաթն՝ իմ մեղապարտ
հոգւոյս Լիւարտի . եւ զՀինգշաբաթն՝ իմ կենակցին
Ասիային : Աւրդ՝ ո՞րք լինիք ժառանգաւորք սուրբ
եկեղեցւոյս՝ խնդրեցէ՛ք մեզ մեղաց թողութիւն . եւ
որդեկաց մերոց Ելիկովին եւ Սմբատայ եւ այլոցն՝
արեւշատութիւն . եւ զմեր յիշատակս կատարէ՛ք ան-
խախտ : Եւ թէ որ հակառակի այս հոգեյատուր-

գիւղիս եւ կամ այլ արարուածիս . եւ յափշտակել ջանայ ի սուրբ եկեղեցւոյս՝ ի սուրբ Երրորդութենէն նզովեալ եղիցի հոգւով եւ մարմնով, եւ յերից սուրբ ժողովոցն եւ յամենայն սրբոց անիծեալ լիցի . ընդ սատանայի եւ ընդ Յուդայի եւ ընդ նեւինն եւ ընդ ամենայն ուրացողաց դատաւարտեսցի յահաւոր ատենին Քրիստոսի . իսկ կատարիչքն օրհնեալ եղիցին : Եւ թէ տաճիկ աւագ փոխի եւ չորթեւ ջանայ՝ յիւր հաւատէն ապիգահր եղիցի եւ յԱստուծոյ եւ յիւր փեղաճարէն հազար հազար նալար լինի . երկինքն նորա մի ցօղեսցէ, եւ երկիրս նորա մի սլողաբերեսցէ » :

Եւ ահա մինչ այսայսպէս լինէր յաջողեալ յամենայն կողմանց . ապա եւ ինքն Տէր Սարգիս, յետ բազում արդեանց, գնայ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, որպէս վերադոյն ասացաք, եւ անդ մարտիրոսական մահուամբ կատարի : Եւ յաջորդէ ի տեղին Տէր Ստեփաննոս, որ եւ սա գնացեալ առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց Տէր Կոստանդին . եւ վերստին հաստատէ զայն ուխտ յաթող եպիսկոպոսաց, եւ զթէմն զոր ունէր՝ զՎայոց ձոր բոլոր եւ զՆախջաւան եւ զՃահուկ գաւառովն . եւ առնու չրջաբերական թուղթ . յորում եւ էր ահագին նզովիւք փակեալ եւ ամրացուցեալ զի զկնի ժամանակաց մի ոք իշխեսցէ խախտել . եւ ունէր օրինակ զայս (18) :

Ապա եւ ի սորա ժամանակս մեծ եւ արքայաշուք իշխանն Սմբատ՝ որդի Լիւարտի, չինէ ժամատուն մի հրաշակերտ յօրինուածովք՝ տեղի աղօթարանի ի դրան սրբոյ Նախավկային ի տաշածոյ վիմաց եւ ի կոփածոյ քարանց : Եւ յաւուրս Տեառն Սարգսի, որ զկնի սորա, աննման սպասուք զարդարէ զեկեղեցին մեծածախ դանձուք յոսկւոյ եւ յարծաթոյ եւ ի պատուական մետաքսէից . եւ շնորհէ հայրենական ժառանգութիւն սուրբ ուխտին զիւզս երիս եւ այգիս յԱկոռի եւ ի Հողոյմոց, յԱռիայ եւ ի Զուայ եւ յԱմաղվաձորի : Եւ ուխտիս ցուցանեն Ախթամարն եւ Արիասղանն . եւ գրեն ինքեանց յիշատակ եւ պատարագ : Նմանապէս եւ բահանայ ոմն Շնորհաւոր անուն . սա բաղում հայրենիս ի նոյն զիւղ (ընծայէ) եւ հաղար դրամ . եւ սահմանէ ինքեան պատարագ : Յայնմ ժամանակի զարթոյց չարն պատերազմ ի մէջ եկեղեցւոյ . եւ յարեան ոմանք, (որ) զԱիմէին եւ զԱկիտոփելին խորհելով ի վերայ սուրբ եւ առաքելական աթոռոյս, եւ սկսան օծտել եւ խախտել զսահման մեծավիճակ գաւաղանիս Սիւնեաց, որ հին եւ հարուստ ժամանակօք առաքելական եւ հայրապետական կանոնիւ հաստատեալ կայր : Իշխան ոմն Պռոշ անուն՝ որդի Վասակայ, զիւր գաւառն եւ զգեղանան որ ի Վայոց ձոր, կամէր յափշտակել եւ այլում եկեղեցւոյ ժառանգեցուցանել : Եւ աներկիւղ ոմն անդգայա-

բար մոլեգնեալ ի չար ախտէ անախառութեան եւ ազահութեան, ի գաւառին Երնջակայ Յովհաննէս անուն՝ որդի երիցու մի, Սեդրաք անուն յԱպրակունիս գեղջէ, գնաց առ երջանիկ կաթողիկոսն Հայոց Տէր Կոստանդին. և պատրեալ զնա խարող բանիւք՝ ձեռնադրի եպիսկոպոս, եւ գաց յԵրնջակու վանս յօղելով պատճառս այսպիսի. եթէ եւ այս աթոռ է եպիսկոպոսաց զի գոն աստ գերեզմանք Հայրապետաց որք էին պատահմամբ եկեալ վասն ամրութեան բերդին ի ժամանակս եպիսկոպոսացն Սիւնեաց. եւ անդ վախճանեալ :

Եւ թիկունս արարեալ յայլազգեացն Հազարապետ մի. եւ բռնաբար յախշտակեաց զԵրնջակ գաւառ. վասն որոյ ելեալ եպիսկոպոսացն Տէր Սարգսի ի Նորալանից, և Տէր Յովհաննէս՝ ի Տաթևոյ, հրամանաւ եւ օժանդակութեամբ մեծի եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսայիճին՝ եղբօր Սմբատայ, գնացին առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց Տէր Յակոբ որ զկնի Տեառն Կոստանդեաց. եւ ծանուցին նմա զաղէտ տարակուսանացն եւ զպատառումն առաքելական վիճակին : Իսկ նորա լուեալ եւ ընդոստուցեալ՝ հրամայէ գրել թուղթ եւ ահագին նզովիւք կտրէ ի կենաց զեղիկելին Յովհաննէս որ յԵրնջակի. եւ հրահոսան անիծիւք փակէ մի եւս համարձակիլ ումեք ի հերքումն այնր վիճակի : Նմանապէս և առ իշխանն

Պառչ գրէ թուղթ մեղադրելով զինքն եւ զորդիս իւր . եւ հրամայէ ի բաց կալ յայնմ մտածութեանց . ապա թէ ոչ՝ անէծս ցաւագինս ժառանգեսցէ : Ահա զայս հոգացեալ եպիսկոպոսացն՝ դարձան այսրէն եւ եկեալ ի տեղիս իւրեանց , նախ մատուցին զնամակն Պառչայ, եւ նա ըստ հանձարեղ մտացն եւ մեծայոյս հաւատոյն մեծաւ զղջմամբ զմեղայ խոստովանելով եթող զհակառակութիւնն եւ ձեռագիր պայմանաւ հաստատեաց ուխտ երդման զի այլ ոչ ևս մտածեսցէ կամ ինքն կամ իւրքն զայնպիսի բանսարկութիւնս . և դարձոյց անդրէն զթէմն . և օրհնեցաւ յեպիսկոպոսացըն : Իսկ զմիւսն որ յԵրնջակ որջացեալ՝ ըմբռնեալ ցուցին զնզովաբեր նամակն . և հանեալ կողոպտեցին ի նմանէ զձէն եպիսկոպոսութեան եւ քահանայութեան . եւ անդրէն հաստատեցին զգաւառն ամենայն : Բայց օրինակ չըջաբերական թղթոյն Տեառն Յակոբայ զոր բերին, այս իսկ էր (19) :

Դարձեալ եւ յետ աւուրց ինչ այր մի մեծագգի ի տոհմէ իշխանացն Բաղայ, թոռն Զուրջեանց Մահեան անուն, զորոյ զնախնիսն յաւերման ժամանակին բերեալ էր Աթարէկն Իվանէ . և բնակեցուցեալ ի Վայոց ձոր եւ տուեալ հայրենեօք զՆրբոյն բերդ այլովք ազարաիօք : Եւ այս Մահեան անգաւառի գոլով՝ բարժանէ զհայրենիս իւր ընդ եղբորորդւոյ իւրում Ամիրային . եւ առնու զկէս բերդին եւ որչափ ջուրն

հատանէ զանդաստանն որ ի Վարդենեաց կողմանն . եւ եկեալ ի սուրբ ուխտն առ Տէր Սարգիս՝ ստանայ ինքեան զուակ զսուրբ եկեղեցին եւ զսուրբ նշանն . և ընծայէ զիւր հայրենաբաժին զՆորոյն և զտուն և զայգիս որ յԱռիայ եւ զամենայն ստացուածս իւր ի սուրբ նշանն . եւ գրէ ինքեան արձան յիշատակի . եւ ահագին եւ մեծամեծ նշովիւք փակէ եւ ամրացուցանէ զի յետ ժամանակաց մի՛ ոք իշխեսցէ խախտել զայն հոգեցատուր ի սուրբ եկեղեցւոյն . և սահմանէ ինքեան քսան օր սրատարադ ամ յամէ անխախտն :

« Եւ արդ՝ եթէ ոք ի մեծամեծաց կամ ի փոքունց . յաւաղաց կամ ի ձեռնաւորաց այս տրոցս հակառակ կայ, եւ զՆորոյն ի սուրբ եկեղեցւոյն Նորալանից հանել խորհի զինչ եւ իցէ սլատճառաւ . եւ կամ յառաջնորդաց տեղոյն և ի ժառանգաւորաց զսրատարադն ծուլանան կատարել եւ անհոգս առնել , այն պիտիքն ջնջեալ եղիցին ի զպրութենէն կենաց, եւ մասն և բաժին զսատանային և զՅուդային և զամենայն չարագործացն առցեն, և յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց նշովեալ եղիցին : Եւ անուն եւ յիշատակ նորա ջնջեալ եղիցի յաշխարհէ . եւ մեր մեղացն սլարտակսն եղիցի . իսկ կատարիչքն օրհնեալ եղիցին : Եթէ տաճիկ աւագութիւն փոխի, եւ խափանել ջանայ՝ յԱստուծոյ և յիւր փեղամբարէն ապիզաւր լիցի . և իւր հարաւն նորա հարամ լիցի, երկիրքն

նորա հո՛ւր ցողեսցէ, եւ երկիրս նորա փո՛ւշ բերցէ .
եւ ինքն որդւո՛ւք եւ ազգո՛ւ իւրով ջնջեա՛լ եղիցի ի
կենաց իւրոյ . ամէն » :

Բայց այլ եւս բազում արդիւնս առնեն ի սուրբ
եկեղեցին ի բնիկ ազատաց եւ յընտիր տանուտէրաց,
որպէս Ախթամարեան զարմբն որ ի հին ժամանա-
կաց բնակեալ էին յԱռփայ գիւղն՝ տան յիւրեանց
հայրենեացն զԴայեկի քարոյ այգւոյն զվերին
բաժինն :

ԿԶ. — Վասն մեծի նախարարութեանն Օրբէլեանց
երէ ուստի էին եւ ո՛րպէս . եւ վասն գալոյ նոցա յաշ-
խարհս յայս . եւ վասն բազում բանից եւ գործոց
զրոյցք յորովք (20) :

Յիսկզբան նահապետութեան աշխարհիս Հայոց
եւ Վրաց եւ ի ցեղապետութեան մերոյինս սեռի
նախնւոյն Թորգոմայ, էին նորա որդիք ութ արուա-
դոյնք եւ հսկայակերպք . որոց երիցագոյնն Հայկ,
երկրորդն՝ Քարթլոս, երրորդն՝ Բարդաւս, չորրոր-
դըն՝ Մովկան, հինգերորդն՝ Լեկան, վեցերորդն՝
Հերաւս, եօթներորդն՝ Այովկաս, ութերորդն՝ Նզրէս :
Ապա բարժանեալ Թորգոմայ զժառանգութիւնս
որդւոյ իւրոյ՝ տայ զՀայաստան աշխարհս բոլոր
Հատ. Բ :

սահմանօրն Հայկայ եւ զծմակային աշխարհն հիւսիսային՝ Քարթլոսայ եւ այլոց եղբարցն :

Իսկ Քարթլոս գնաց ի լեառն որ կոչի Արմազ (21). եւ անդ շինեաց իւր տուն եւ ամրոց մի անառիկ ի սլառշաճաւոր տեղոջ, և կոչեաց զբերդն Օրբէթ (22). եւ անուանեցաւ աշխարհն այն ի Խունանայ (23) մինչև ի ծովն Սպերոյ յանուն նորա Քարթլ : Ապա յետ բազում ժամանակաց որդիք զհարս փոխանակելով՝ եկն նահապետութիւնն Քարթլայ մինչ ի ժամանակս թագաւորութեանն Պարսից մեծին Խոսրովու որ Քէքաւուս (24) կոչեցաւ : Եւ սահման էր Վրաց կոչել զգլխաւորն իւրեանց տանուտէր զի ոչ ունէին թագաւոր (25) . եւ նստէր տանուտէրն ի Քարթլ ի մեծ քաղաքին Մցխիթայի, որ շինեցաւ ի Մցխիթայէ՝ յաւազ որդւոյն Քարթլոսայ . որք եւ նեղեալ յայնմ ժամանակի ի բռնաւոր թագաւորէն Պարսից՝ կամէին զմահ ընդ կենաց փոխանակել : Եւ կացեալ յայնմ ժամանակի պետ աշխարհին Վրաց Արդարմոս պարսիկ հրամանաւ Աբրիտոնայ (26) որ տիրեալ էր Պարսից եւ Վրաց եւ Աղվանից : Այս այն Արդարմոս է, որ շինեաց վերատին զՄցխիթայ եւ պարսպեաց կրաշաղախ վիմօք, եւ եղ պարիսպ յԱրմազ լեռնէ մինչ ցգետն Կուր : Որ եւ յետ վախճանին սորա արք չորք տիրէին Վրաց . եւ խռովութիւն եւ ապականութիւն տիրէր ամենեցունց առ

հասարակ . էր որ ի Քէբաւուա Խոսրովոյն , եւ էր որ զինի նորա ի Քուէ Խոսրովոյն . եւ էին Վիրք ի մեծ վշտի եւ կային յուսահատեալք յամենայն կողմանց :

Ահա ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ անկանէր աղմուկ շիտթի եւ խռովութիւն մեծ ի մէջ Թաղաւորութեանն Ճենաստան աշխարհի որ յարեւելս կոյս , որ անդր է քան զաշխարհն Խալանդրաց (27)՝ սահմանակից Խաղրաց եւ Հոնաց . որ եւ ձգի երկայնութեամբ մինչև ցեմաւոն լեառն : Քանզի ի մեռանել Թաղաւորին Ճենրակուր կոչեցելոյ Թաղաւորազունքն սկսան սլատերազմել ընդ միմեանս . եւ զօրացեալ մի կողմն՝ յախստական լինի միւսն , որ էր այր յաջողակ եւ սլատչաճագեղ , ուժեղ եւ անձնեայ , երիտասարդ հասակաւ . որոյ առեալ զընտանիս իւր եւ զզունդն Թաղաւորական գանձուքն՝ օդապարիկ երիվարօք սրաթռիչ լեալ անցանեն ընդ բազում աշխարհօք այնքան ահագին կերպարանօք զի ոչ ոք համարձակէր ընդ առաջ լինել նոցա : Եւ անցեալք ընդ դուռն Դարիալայ՝ իբր վերին ակնարկմամբն եկին յաշխարհն Քարթլայ , առ տանուտէրն Մցխիթայ . եւ տեսին զնոսա նեղեալ եւ ի մեծ վտանգի տարակուսեալ ի Պարսկայն :

Ապա խօսին ընդ տանուտէրն եւ ընդ աւագագոյն արսն եւ ասեն « մեք ի Թաղաւորայն Ճենաց եմք . եւ հատուածեալ յեղբարց մերոց եկաք աստ . եւ

Հաճեցաք ընդ ամուր աշխարհս ձեր . եւ աստուածք ձեր վասն վշտիդ ձերոյ ածին զմեզ յօգնու թիւն ձեզ . արդ մեր կամք է կամ դադարել առ Պարսից թաղաւորութիւնն եւ կամ անցանել առ ինքնակալսն (28) Յունաց . բայց թէ ձեզ Հաճոյ թուիմք՝ պատրաստեցէք մեզ տեղի Հանդստեան . եւ կամք աստէն եւ թափեմք զձեզ ի նեղչաց ձերոյ, եւ թէ ոչ՝ երթամք զճանապարհ մեր ուր եւ Աստուածն մեր Հոգասցէ » : Իսկ տեսեալ աւագ տանուտէրաց աշխարհին զայն պիտի արս քաջակորովս եւ ուժեղս, եւ լուեալ զհաճոյական բանս նոցա՝ մեծապէս խնդացին ի վերաց եկեղոցն . եւ արարին խրախուսթիւն մեծ . եւ բարձր փառօք եւ մեծաշուք պատուով ընկալան զնոսա եւ սիրեցին յոյժ յոյժ . եւ զանառիկ ամուրն Օրբէթ, որ շինեալ էր ձեռամբն Քարթլոսայ, ետուն նոցա տուն բնակութեան եւ տեղի ամրութեան . եւ զաւառս բազումս եւ աւանս մեծամեծս եւ բերդեարս ետուն ի ժառանգութիւն նոցա :

Ապա միամտեալ նոցա ի տեղւոջն բնակեցան յՕրբէթն, եւ վասն անուան բերդոյն յետ յորով ժամանակաց Օրբուք (29) կոչեցան, այսինքն Օրբէթեցիք . զի սովորութիւն է ազգին այնմ անուամբ տեղւոյն կոչել զիշխանսն, որպէս Մեթիուքն եւ Մեփիուք եւ Մրաջուքն, եւ ի Հերբէթոյ Հերիսթավքն, եւ ի Զաւախեթոյ՝ Զաւախուքն, եւ ի Կախեթոյ՝

Կախեցիրն, և ի Լեխթայ՝ Լեխթիմայքն (30) և այլ բազումք. որ եւ մինչեւ ցայսօր սակս այսր սլատճառի Օրբէլք կոչի ազգն այն. որք եւ յառաջն Ճենեուք կոչէին, այսինքն Ճենայիք : Եւ արդ՝ մինչ այս այսպէս լինէր՝ ապա ինքեանք ժողովեցին զտունն Վրաց, եւ զօրս գումարեալ յարեան ի վերայ ամենայն նեղչացն և կոտորեալ հալածական արարին ընդդիմանալով Պարսից. եւ եղեւ խաղաղութիւն յաշխարհին յայնմ. վասն որոյ կարգեցին զնոսա ասպարապետ եւ զօրագլուխ ամենայն տանն Վրաց : Եւ ի Թագաւորեն Վրաց առաջին Թագաւորին Փառնավազայ (31) առաւել պատուեցան Օրբէլքն ի նմանէ. և ի Վրաց աշխարհին ոչ գոյր ոք նման նոցա կամ հաւասար բայց միայն ի Թագաւորէն :

Եւ ահա զայս ծանեաք ընդ աղօտ ինչ ի Վրաց սլատմութենէն. բայց վասն նախանձուն Գէորգի Թագաւորին որ ազգաւ ջնջեաց զնոսա ի Վրաց աշխարհէն, ջնջեցին զանունս նոցա ի պատմութենէն իւրեանց եւ յաճենայն գրեանցն եւ յեկեղեցեացն : Վասն որոյ և մեր բնեալ և տեղեկացեալ ծանեաք զսական ի բազմաց ի գիտող արանց եւ ի մնացեալ յիշատակարանաց ուրեք ուրեք, եւս եւ յաւանդութեանց նախնեացն իւրեանց զոր ծանուցին հարբ որդւոյ մինչեւ ցմեզ : Այլ զի ժտեալ էր յիշատակ նախնական գրուցարանութեանց նոցա, նա և ամե-

նայն արութիւնք եւ գործք երեւելիք ի տանն Վրաց
ազգին Օրբէլեանց ի նոցին ժամանակագրոցն զոր
Քարթլիս ցխորերայ (32) կոչեն, վասն այն մեք ոչ
գիտացաք զորպէսն եւ զկարգ բանիցն զի եւ ըստ
կարգի շարայարեալ էաք ի մատենիս . բայց զոր
գտաք ի հայալեզու գիրս սակաւ ինչ յիշատակ՝ դի-
ցուք, եւս եւ զվախճան կատարածի նոցա զոր հա-
ւաստեաւ ծանոյց մեզ գեղեցիկ պատմութիւնն
Մխիթարայ Անեցւոյ (33) :

Արդ՝ ի թուականութեանն Հայոց 498 ի թագա-
ւորութեանն Վրաց Դաւթի, եւ Հայոց Գագկայ
շահանշահի որ ի Վանանդ (34), և ի կայսերակալու-
թեանն Յունաց Մաւնաւմախին, տեսին նուազեալ
զազգս քրիստոնէից հազարածին Խամայէլացիքն . եւ
ձայն տուեալ միմեանց ի Խորասան, ի Խորազմաս-
տան, ի Փարս եւ ի Քրման, ի Բուխար եւ ի Մա-
ղանդարան, յԱրաղ, ի Բաղդատ և ի Բասր, յԱռան
եւ յԱտրպատական . եւ ժողովեցան բազմութիւնք
Պարսկաց եւ Խազրաց, Խորազմաց եւ Արաբկաց,
ևս և սկիւթացի Թուրքաստանեայց (35) . եւ եկեալ
բանակեցան ի դաշտին Վարնոյ, անթիւ և անհամար
բանակօք . և խորհեցան զխորհուրդ զոր ոչ կարացին
հաստատել, այսինքն բառնալ եւ ջնջել զկրօնս եւ
զանուն քրիստոնէից ի Հայոց, ի Վրաց եւ Յունաց
աշխարհէն :

Ապա համբաւ դառնալուր եւ տիեզերակործան հռչակին հասանէր յառաջագոյն առ կայսրն Յունաց . եւ դողումն սարսուալի հասեալ կալաւ զերիկամունս ամենայն մարդոյ : Վասն որոյ յղեն այսր զՎոմինէնոսն (36) Տրապիզոնոյ զօրօք . եւ խնդրեն միաբան օգնականութիւն ի Հայոց եւ ի Վրաց թերեւ կարացեն զերծանիլ յայնմ անդնդապտոյտ եւ ահագնեռանդ բարկութեանցն Հարաւայնոյ : Զոր լուեալ թագաւորին Գաւթի եւ Պապկայ՝ (37) ոչ համարձակեցան ընդ առաջ ելանել խմայելեան զօրուն . այլ մեծապաղատ թախանձանօք (համոզեն) զքաջն անպարտելի՝ զԼիսարիտն Օրբէլեանց (38) զնալ եւ խառնիլ ի զօրն Յունաց եւ ընդդիմանալ մարտին եկելոյ . եւ ինքեանք զօղեալ որջացան յամուրս աշխարհին : Ապա յանձն առեալ Լիսարիտն անվախ սրտիւ ասէ « ես երթամ ընդ առաջ այլազգեացն և դնեմ զանձն իմ ի վերայ քրիստոսական հաւատոյս, եւ զօրութեամբն Աստուծոյ կամ դարձուցանեմ անդրէն եւ կամ մեռանիմ վասն Քրիստոսի . բայց ո՞վ թագաւոր՝ յանձն առնեմ զյետնորդս իմ քեզ զի մի վասն նախանձոտ եւ չարաբարոյ ազատացդ Վրաց նենգեսցես ինչ սոցա և զրկեսցես ի պատուոյ եւ ի հայրենեացս մեր » :

Զայս ասացեալ ինքն Լիսարիտ հանդէս արար ազատաց եւ զօրաց իւրոց, որ ունէր զկէս թագա-

ւորութեանն, եւ անցին ի հանդիսին 700 ազատք
 մեծամեծք, որք էին սեպհական ծառայք նորին . եւ
 16,000 արք պատերազմողք : Իսկ ի զօրացն արքունի
 էառ տասն հազար այր (39) . եւ գնացեալ ի Վա-
 նանդ ի դաշտն Արուց՝ խառնեցան ի նա զօրքն
 Հոռոմոց (40) 15 հազար այր . եւ եղէն միանգամայն
 41 հազար հեծեալ : Եւ զի այլազգիքն կոտորեալ էին
 նախ զՈրդրու (41) գիւղ . եւ ասպատակեալ էին
 զամենայն չրջագայ գաւառսն, եւ բանակէին ի նոյն
 դաշտի . ապա ճակատեցան ընդդէմ՝ իրերաց ընդ
 լուսանալն այգուն . եւ յօրինեցին զռազմն հանդիսին
 երեքկարգեան գնդովք՝ նախամարտիկս եւ միջնա-
 մարտիկս և վերջապահս : Եւ զի առ անթիւ բազմու-
 թեան Իսմայելացւոյն Լիւարտեան զօրն ոչ ինչ
 երևէին այլ իբր ջրտուս (42) կամ զինաքաղս (43)
 թեւէին առ նոցա . տեսեալ զայն անպարտելի ախո-
 յեանն քաջն Լիւարիտ՝ զօրացոյց զգունդն իւր եւ
 ասէ « մի երկնչիք . այլ միայն զօրացիք անուամբն
 Քրիստոսի եւ կնքեցէք զձեզ նշանաւ խաչին . եւ
 մեր է յաղթութիւնն » : Եւ ինքն իջեալ յերկվարէն
 ծունր դնէր և կնքէր զինքն նշանաւ սուրբ խաչին և
 յանձն առնէր Քրիստոսի . եւ կապէր ի պարանոցն
 զմասնն որ ի փրկական խաչէն . եւ այնպէս զինեալ
 զինքն՝ հեծեալ ի տաճիկ երկվարն, եւ ընկենոյր զոս-
 կենկար վահանն ի թիկունսն, և զճաւճ նիդակիկն (44)

յահեակ բազումին, եւ զլայն պողոտաւորիկ շնիրն երկ-
բերանի ի յաջ ձեռինն . և զվաղրն ահագին ի ներքոյ
բարձիցն իբր զուռն դարբնաց եւ կամ զսակր կտցա-
ւոր քարահատաց՝ անցեալ ի մէջ ռազմաւոր հանդի-
սին արշաւէր սիգալով յայսկոյս և յայնկոյս : Եւ յոս-
կեկուռ (45) զրահէն և ի սաղաւարտէն նշոյլք հատա-
նէին իբր յարեգականէ :

Փչէր, գոռայր իբր զառիւծ, խնդրէր ի նոցանէ
մենամարտիկս, և ասէր. ես եմ Լիպարիտն Ափխա-
զաց (46), եկայք քաջքդ Պարսից եւ Արեաց՝ եւ
նախամարտեսցու՛ք ընդ միմեանս » : Եւ թէպէտ բա-
զում անգամ խնդրեաց, ոչ որ իշխեաց ելանել ընդ
առաջ նմա. եւ յոր տեղ սլանայր Լիպարիտն եւ իբր
զարծիւ խոյանայր ի վերայ նոցա . յետս յետս մատ-
չէին՝ զմիմեանս առաթուր կոխելով : Ապա գիտաց
Լիպարիտն զի բեկան սիրտք նոցա . եւ թուլացաւ
զօրութիւնն նոցա . դարձաւ յիւր ռազմն, եւ բաջալե-
րեալ յառաջ չարժեաց, եւ գոչեցին ահեղ աշաղա-
կաւ եւ խառնեցան ընդ միմեանս . եւ խմբեցաւ
պատերազմն ահագին իմն զզրգամա՛ր. որ թուէր իբր
որոտումն ամպոյ եւ ճայթմունք փայլատակմանց :
Եւ ինքն Լիպարիտ իբր զամպ հրախառն մտանէր եւ
եւանէր և կայծակնահար առնէր զբազումս . և զօրէն
հրոյ ընդ եղէգն փոթորկեալ՝ ճեղքէր զուսզմ նոցա
եւ անցանէր յայն կողմն . եւ յաջ եւ յահեակ հոսէր

գետն արեանց . եւ զնէր կոյտս զիականց եւ հատա-
նէր յայլադգեացն գունդս գունդս եւ զայն իբրեւ զե-
րամս նապատակաց տապաստ արկանէր ի դաշտին :
Եւ այնպէս կոտորեալ յաղթեաց Իսմայելացւոցն .
եւ փախստական արար զսակաւ մնացեալսն քաջն
Լիպարիտ զօրութեամբն Յիսուսի Քրիստոսի Աս-
տուծոյն մերոյ :

Եւ ապա ի հասարակել աւուրն դարձան ի մեծա-
ջան աշխատութեանց եւ վաստակոց մեծաւ գոհու-
թեամբ եւ բազում ուրախութեամբ . իսկ անիծեալ
և տիրասպան ազատքն Վրաց երկուցեալ յահագին
զօրութենէ նորա . եւ խորհուրդ առեալ ընդ դէպ-
սոյս զօրագլուխն Լիպարտի . եւ յանկարծակի հա-
տին զջիւ երիվարին նորա . եւ ընկեցին յերկիր զԼի-
պարիտն : Եւ ի մէջ առեալ բազմութեանն սպանին
զնա ի տեղւոջն . եւ ածին խաւար եւ սուգ քրիստո-
նէից : Զոր եւ խմացեալ Իսմայելացւոցն . եւ մեծաւ
խնդութեամբ դարձան անդրէն և սուր ի վեր առեալ
կոտորեցին զզօրսն Վրաց : Եւ ոմանք փախստական
եղեալ ցրուեցան ընդ երկիր . եւ այն էր կատարած
կորստեան աշխարհիս Հայոց եւ Վրաց զի տիրեաց
Տաճիկն ընդհանուր գաւառաց : Առին սակաւ մի
յետոյ զԱնի որ ի 513 Ալիասլան (47) սուլտանն,
առին եւ զԿարս, առին զբոլոր գաւառն Շիրակայ եւ
Վանանդայ եւ Արշարունեայ եւ զԱրարատեանն

եւ Պիսական աշխարհս եւ զԲաղայն եւ զամենայն երկիրս մինչ ի դուռն Տփղեայ :

Եւ արդ զայսպիսի դուռն մեծի կորստեան և աշխարհագումար կործանման քրիստոնէից յայնմ աւուր բային անիծեալ եւ տիրասպան զօրքն Վրաց . բայց ես զսպանումն Լիպարտի համարիմ ոչ կորուստ անձին . այլ զիւտ մեծի փրկութեան՝ զի եղեալ զանձն ի վերայ հօտին Քրիստոսի՝ մեծապէս հանդիսացաւ, եւ անսարտ սպանմամբ յիւրոցն մարտիրոսական արեամբ սպակեցաւ, եւ զնաց առ ամենաթագաւորն Քրիստոս զի ի նմանէ ընկալցի զվարձս և զսարգիս մեծավաստակ աշխատութեան իւրոյ : Իսկ սալա հաւատարիմ ծառայք նորա բարձին զղիակ գեղեցիկ երիտասարդին և անսարտելի քաջին մեծառզնով և տարեալ ի Վարս՝ կազմեցին դադաղս եւ զարդարեցին ոսկեհոռո հանդերձիւ եւ արքայական ճոխութեամբ, եւ առեալ տարան ի մեծ հանդիսաւոր վանսն իւրեանց ի Բեթանիա (48), որ էր շինեալ նախնեացն նորա տուն գերեզմանի ինքեանց :

Եւ եկեալ թագաւորն Ռաւիթ ամենայն մեծամեծօք, եւ արարեալ կոծ մեծ ի վերայ նորա՝ եղին ի տապանի ընդ հարս իւր : Իսկ սլատիւ եւ բարձրեղին Օրբէլեանց ի տան թագաւորին էր այսպէս . լինել սպասալար ամենայն զօրացն և հրամանատար ամենայն աշխարհին Վրաց, եւ ամենայն գործաւ

կալք տանն արքունի ընդ ձեռամբ նոցին (էին). ունել սեպհական երկոտասան դրօշս և յամեն դրօշ՝ հազար այր. եւ զի սահման էր թագաւորին սպիտակ լինել վառն և կարմիր նշան ունել, հրամայեցին սոցա կարմիր ունել զվառ դրօշին և սպիտակ նշան ի վերայ՝ եւ ի չրջելն առաջի թագաւորին եւ ի կանգնելն ունել ի ձեռին դաւազան առիւծազլուխ, եւ ի ժամ ճաշոյն առանձին (49) նստել ի բազմականացն ի վերոյ բան զամենայն դեղնաւոյ նախարարն, եւ ուտել հաց արծաթի սեղանով. եւ սոքա էին թագադիրք թագաւորին :

Եւ արդ յետ բազում ժամանակաց ի թագաւորութեանն Ղաւթի հզօրի՝ որդւոյ Պէորգիի, մեծ սպասաւարն Օրբէլեան Իվանէ յոյժ արիացեալ ընդ դարձակեցոյց զսահմանն Վրաց պատերազմեալ ընդ Տաճկաստան. զի առին զՏփղիս (50) ի Տաճկէն եւ զՏաւուշ, զՔազ, զՏէրունականն, զՎառէ եւ զԱնի ի 572 թուականին : Վասն որոյ առաւել սիրեցաւ և պատուեցաւ ի թագաւորէն, և ի վերայ հայրենեաց իրեանց տուաւ նմա ի թագաւորէն Վառէ իւր գաւառովն, և Ագարակն՝ (51) տեղի դարապասի, և Շամչոյլտէ որ էր հայրենիք նոցին, վերստին տուաւ գաւառովն : Եւ այս մեծ սիգեւաւ եւ թագաւորական մատանեաւ հայրենիք հաստատեցաւ սոցա : Իսկ ի մեռանելն Ղաւթի հզօրի առնու զթագաւոր-

բութիւնն որդին նորա քաջն Ղեմետրէ որ էանց
գովութեամբ ընդ նախնիս իւր. և թագաւորեաց
ամս 33 : Սա առաւել սիրեաց և պատուեաց իւ-
վանէ և զորդին իւր Սմբատ : Ի սորա աւուրս
առին Իվանէ եւ Սմբատ զԽոռնան որ ի բազում
ամաց էր առ Տաճկին, եւ այն ևս հաստատեցաւ
հայրենիք նոցա ի թուականին 577 : Յետ այսմ մե-
ռանի Իվանէ ծերացեալ աւուրբք. և առնու զտէ-
րութիւնն նորա որդին իւր Սմբատ : Եւ ծանիր զի
սորա խնամութեամբ խառնեալ էին ընդ թագաւորին
Վրաց եւ ընդ թագաւորին Հայոց Կիւրիկեանց որք
էին Բաղրատունիք. վասն այնր պատճառի առին ի
նոցանէ զԲաղրատունի անուանան, այսինքն զՍըմ-
բատն և զԻվանէն որ է Յովհաննէս, եւ զՎիպարիտն
եւ զԵրկրորդն և զԲուրթէլն ունին ի հին նախնեացն
որ ի Ճենաց եկին. եւ զայլ անուանան ի Վրաց
առին .

Դարձեալ եւ առնու միւս Իվանէ՝ Աբուլէթի որ-
դին, զԴմանիս (52) : Եւ յետ բազում յաջողութեանց
եւ մեծամեծ քաջութեանց մեռանի Ղեմետրէ թա-
գաւոր ի 607 թուականին : Եւ առնու զթագաւորու-
թիւնն որդի նորա Ղաւիթ՝ նման հօրն, այր հզօր եւ
խմաստուն. եւ կեցեալ ամս երկու. եւ սա մեռանի :
Եւ ի ժամ վախճանին կոչէ զկաթողիկոսն եւ զմե-
ծամեծ դէդէպօւրսն, կոչէ եւ զեղբայր իւր զԳէորգի
Հատ. Բ :

եւ զփոքրիկ տղայն իւր զՊետիմայն . եւ զնէ առաջի
 իւր զաւագ խստն եւ զփրկական խաչն և զսուրբ
 աւետարանն եւ ասէ . ո՞վ մեծամեծրդ Վրաց՝
 դուք ինքնին բա՛ջ գիտէք եթէ ո՞րպէս ջանաց հայրն
 իմ ի վերայ ձեր, և կրկին նորոգեաց զթագաւորու-
 թիւնս զայս . եւ ի ժամ մահուն մեծամեծ ուխտիւ և
 գրով ինձ շնորհեաց զթագաւորութիւնս . եւ ես
 այժմ մերձ եմ ի վախճան : Եւ իմ եղբօրդ Պէորգիի
 ոչ ինչ հաշիւ եւ բան ոչ գոյ ընդ այսմ աթոռոյ .
 արդ՝ որպէս հայրն իմ ինձ շնորհեաց սեպհական
 զայս տախտ (աթոռ) արքայութեան , նմանապէս եւ
 ես խմում զաւակիս Պետիմայիս շնորհեմ ձեր ամենե-
 ցուն վկայութեամբ : Եւ դու Պէորգի՝ եղբայր իմ ,
 կա՛ց ի տեղի իմ և արա՛ զգօրապետութիւն աշխար-
 հիս , եւ կե՛ր զքո բաժին ժառանգութիւնն զոր հայր
 իմ ետ քեզ մինչև զարգասցի մանուկս իմ : Եւ
 յառաջ կոչեալ զԻվանէ՝ որդի Սմբատայ Օրբէլեան ,
 երդմնեցուցանէ զնա վասն մանկանն պահել զուխտ
 անդարձին : Եւ առեալ զձեռանէ մանկանն եղ ի
 ձեռն Իվանէի և ապսպարեաց նմա . եւ զայլ դէպք
 պարն զամենեսեան երդմնեցոյց ոչ նենդել տղային .
 այլ ի ընտլ հասակին օծցեն զնա թագաւոր :

Զայս արարեալ վախճանի ինքն . և զնի ընդ հարս
 իւր ի Պելաթ (53) : Եւ յայնմ օրէ եւ յառաջ լինէր
 մանուկն ի տան Իվանէի , եւ սնանէր եւ զարգա-

նայր : Իսկ Քէորգի յինքն յանկուցեալ զսիրտ մեծամեծ իշխանայն , եւ եւ զկաթողիկոսին՝ կամէր թաղաւորել . եւ ոչ իշխելն յայտնել զխորհուրդն մեծին Սմբատայ Օրբէլեան եւ որդւոց նորին Իվանէի եւ Լխարտի : Ապա յետ ամսեան մի ժողովեցին զամենայն դէպարարս եւ զազատս առ Քէորգի , ընդ որս եւ զնայ Իվանէ իւրացովքն . որում եւ յայտնեալ Քէորգի զխորհուրդն՝ բազում ողորանօք հաւանեցոյց զնա ասելով թէ . ի ընու հասակի եղբորորդւոյն իմոյ ոչ զրկեցից զնա , այլ ըստ անդարձի եղբորն իմ զնեմ զնա ի տախտ թաղաւորութեանս : Վասն որոյ ամենեցուն միաբանեալ օծանեն թաղաւոր (54) . որ եւ էր յաջողակ յամենայն գործս արութեան եւ յոյժ հանձարեղ :

Եւ յաւուրս նորա եղև բազում ընդարձակութիւն ի թաղաւորութեան նորա . եւ բազում սլատերազմունս մղեաց իւրով անձամբն . եւ ի ձեռն արի եւ քաջ սպասաւարին Իվանէի զողացոյց զամենայն տունն Պարսկաց եւ Տաճկաց եւ Թուրքաց : Այս Քէորգի էառ զԱնի քաղաք ի 610 թուականին եւ զամենայն տունն Շիրակայ . եւ շնորհեաց մեծին Իվանէի՝ ամիր սպասաւարին Վրաց , որդւոյն Սմբատայ Օրբէլեան . եւ սեպհականեցաւ նմա հայրենիք : Այս Իվանէ միանգամ եհար զՇահի-Արմէնն (55) ի դուռն Անույ որ եկեալ էր 40,000ա ի վերայ քա-

ղաքին . զի թէպէտ զայր թագաւորն Գէորգի յօգնութիւն . այլ սա իսկ էր մղող մարտին . և մի անգամ փախոյց զմեծ Աթաբէկն Եւտիուզ ի դաշտին Գագայ որ եկեալ էր 100,000 աւ ի վերայ Գէորգիի . և կամէր կոտորել զամենայն Վիրս , եւ ըմբռնել զթագաւորն . զոր մեծաւ հնարիւք եւ արիական քաջութեամբ անքան ի նեղ էարկ Իվանէ . զի ի զիշերի թողին զվրանս եւ զգէնս եւ զանհուն կարատիս իւրեանց և զբեռնակիրս . և փախեան մազապուր : Բայց թէպէտ զայս ամենայն առնէր , եւ այլ բազում երախտիս եւ զործս մեծամեծս առ թագաւորն . սակայն նա վերին երեսօքն ի մեծամեծ փառս եւ ի պատիւ բարձրացուցանէր զնա . եւ ի սրտին միշտ կասկածէր ի նմանէ վասն տղային որ նմա յանձնեցաւ . եւ խնդրէր ժամ դիպող դաւել նմա ծածուկ հնարիւք և ոչ զտանէր . և զիտէր ի սրտին զայս ևս Իվանէ :

Ապա հայրն Սմբատ ծերացեալ աւուրբք մեռանի՝ եւ զնի ընդ հարս իւր . և ժառանգեն զիշխանութիւն նորա որդիքն իւր՝ Իվանէ եւ Լիպարիտ : Իսկ ի թշուականին Հայոց 626 եղև աղմուկ չփոթի ի մէջ թագաւորութեանն Վրաց . եւ բնաջինջ կործանեցաւ տունն Օրբէլեանց . զի ի թագաւորեւն Գէորգիի ամս՝ 21 (56) եւ ի ընդ հասակի երիտասարդութեան Դեմոսային . մինչ նստէր Իվանէ եղբարբքն և

որդուիք խրուիք յԱգարակն կոչեցեալ դարապատի.
և խրախանային ի միասին. գային առ նա ի մեծա-
մեծ դէդէպուրացն, գայր և Ղեմնայն . և ասէին ընդ
նմա « յիշեա՛ ի վանէ՛ զուխտն քո և զերդումն զոր
երդուար թագաւորին Ղաւթի . և մի ուխտազանց
լինիր . ահա՛ հասեալ է ժամանակ թագաւորեցու-
ցանելոյ զմանուկս Ղեմնայ : Եւ Պէորգի կայ նստեալ
ի Սախատէ (57) սակաւ արամբք . և մեր ամենե-
քեան հաստատուն եմք յայն երդմանն զոր երդուար
հօր սորա » : Ապա ասէ ի վանէ « քա՛ւ լիցի մեզ այդ
զի խորհեցուք սպանանել զօծեալ թագաւոր . այլ
վասն երդմանն մեր և ուխտին ըմբռնեացուք զՊէորգի
մինչև թագաւորեցուցանեմք զՂեմնայն . եւ ասլա
առնումք ի նմանէ ուխտ երդման և ձեռագիր զի
հնազանդ կացցէ եղբօրորդւոյ իւրում . և արձակե-
ցուք զնա զի կացցէ և նստցի յիւրում բաժնի ժա-
ռանգութեանն զոր հայր իւր ետ նմա » :

Եւ զայս ասացեալ հաւանեցան ամենեքեան . եւ
սկսան զօրս գումարել փութանակի : Լուեալ զայս
խորհուրդ անարգագոյն մանկան միոյ, և երթեալ ի
գիշերի ազդէր թագաւորին , և նորա հեծեալ յերի-
վար փութանակի փախչի և անկանի ի Տիղիս եւ
ամրանայ անդ : Զոր և անգիտացեալ ի վանէի հե-
ծեալս գումարէր և զօրս կազմէր : Եւ էին միաբան
ամենայն զլխաւորք և ազատք Վրաց ընդ ի վանէի .

և ամենեքեան համագունդ դիմեալ եկեալ էին առ
նա յԱգարակն դարապաս՝ Քարթլիս Հէրիս-
թաւքն (58) և Ղաւրդաւրայքն և Զաւախուրքն .
Կախայն և որդիք իւր և Կամրագէլն մեծ եւ Զա-
ղեւմեմնայն և Տաշրայիքն և Կայենեցին Հասան եւ
Անեցին Գրիգոր Ապիրատեանց, որոց զօրքն էին
թուով աւելի քան զ30,000 : Իսկ թագաւորն
Քէորդի միայն առանց զօրաց կայր ի Տփղիս, եւ
կոչէր առ ինքն զԽիչախ ոմն Խուպասար (59)
անուն . և եղիտ արս իբր հինգ հազարս . և այլ ոչ
ունէր օգնական զոր :

Ապա իբրեւ լուան զմուտն արքային ի Տփղիս եւ
զամրանալն նորա անդ՝ ոչ գնացին ի վերայ նորա .
այլ սպասէին ելանել նմա անտի : Եւ մինչ յերկա-
րէր գործն, որպէս օրէն է մարդկային անհաստատ
բարուց, եւ մեծն Կամրագէլ ի միաբանութենէ
նոցա եւ գնաց ի ծածուկ առ Քէորդի : Զայն տե-
սեալ եւ Գրիգորի Մաժիստրոսեանց՝ եւ նա գնաց
եւս առ Քէորդի . նմանապէս և այլքն, մի մի, սկսան
բամիլ եւ գաղտագողի գնալ առ թագաւորն : Եւ
այնուհետեւ սկսաւ զօրանալ կողմն Քէորդիի . և նուա-
զիւ կողմն Դեմնային : Քանզի որք երթային առ Քէոր-
դի՝ մեծաւ պատուով ընդունէր և անչափ սլարգեօք
խրախոսացուցանէր, եւ զամենայն հայրենիս եւ փար-
թամութիւնս Օրբէլեանց խոստանայր տալ նոցա :

Յայնժամ իբրև բազմանայր եւ զօրանայր Պէ-
որդի. եւ զիտէր զի նաւազեալ էր կողմն եղբօրոր-
դւոյն և Իվանէի՝ զնաց մեծաւ սլատրաստութեամբ
ի վերայ նոցա. զոր և լուեալ Իվանէի՝ հորդեաց զա-
մենայն ստացուածս իւր ի բերդն Շամշոյլտէ, յո-
րում և կայր տուն գանձուց նոցա ի հին նախնեացն՝
լի անբաւ կարատեաւ. և կացոյց անդէն բերդապահս
ի գլխաւոր արանց. եւ ինքն առեալ զզօրան և զմեծ
իշխանան, որ առ նմին, եւ զՊետեմայն. եւ զնաց ի
Լօռէ եւ ամրացաւ յոյժ : Եւ զեղբայր իւր զԼիպա-
րիան երկու որդւովքն առաքեաց առ Աթաբէկն
Ելտկուզ ածել ի նմանէ զօրս յօգնութիւն : Իսկ
թագաւորն Պէորդի եկեալ եւ ոչ գտաւ զնոսա յԱ-
գարակին. ապա նստեալ ի վերայ բերդին խիսար (60)
զաւուրս 25. եւ էառ զնա եւ կոտորեաց զսահական,
եւ էառ յաւարի զբազմութիւն գանձուց նոցա և զա-
մենայն ստացուածս. եւ եկեալ բանակեցաւ շուրջ
զԼօռէիւ : Եւ զի յերեքտասանն Հրոտից ամսոյ
եմուտ Իվանէ ի Լօռէ. եւ եկաց մինչև ի հինգն
Մեհեկի. վասն որոյ նեղեալ բերդացեացն՝ սկսան
ազատքն, մի մի, կախազանօք ի գիշերի իջանել ընդ
սլարիսպն եւ անկանիլ առ թագաւորն :

Ապա ի մեծամեծ դէպքաւրացն, որք էին սիրելիք
եւ համախոհք Իվանէի, սկսան ի ծածուկ գրեւ զիրս
պատգամի եւ ընկենուլ նետիւք ի բերդն առ Իվանէ

վասն հաւանութեան և հնազանդութեան զի երկըն-
չէին ի գալստենէ Ելտկուզ աթաբէկին. եւ էր զիրն
այսպէս :

« Եւ ի վանէ Օրբէլեցի՝
Քաջ եւ հզօր անսարտելի,
Որ աշխարհաւ ես ձենացի՝
Տոհմ ինքնակալ թագաւորի :
Եկեալ յաշխարհս յայս վրացի՝
Գտեալ պատիւ անկշռելի,
Պետ եւ գլուխ տանս արքունի՝
Եւ սպասաւար Գէորգիի :
Թէ բո հարկիրդ (61) քեզ պիտի՝
Կեանքդ եւ պատիւդ ցանկալի,
Եւ հայրենիքդ անչափելի՝
Որ կէս վրաց տանս է աւելի :
Թո՛ղ դու զերդումն զառաջի՝
Զուխտն եւ զանդարձն զայն Դաւթի,
Ե՛կ, հնազանդեա՛ Գէորգիի՝
Վրաց հզօր թագաւորի :
Բե՛ր եւ մատո՛ ընծայ բարի՝
Զմանուկ Դեմնայդ որդի Դաւթի,
Որ քեզ պատճառ եղև չարի՝
Նաև բաղմաց յայսմ աշխարհի » :

Տեսեալ զայս թուղթ ի վանէի գրէ և նա պա-

տասխանի և կապէ ի նետն յայն. և ընկենու ար-
տաքս :

Ո՞վ դէդէպուշք իմ սիրելի՝
Մեծ և հզօր իշխանք բարի,
Ես Իվանէ Օրբէլեցի՝
Ընթերցայ զգիրս ձեր խրատի :
Բայց չեմ հաւան այս խորհրդի՝
Զոր գրեցիք յայսմ թղթի,
Մարդ որ կենօքս այս զբաղի՝
Թողու զաւանդն տէրունի :
Ուխտադրուժ ինքն լինի՝
Առնու զբաժինն ուրացողի,
Յանանց գեհէնն սլապակի՝
Եւ ի դիւաց գունդն դասի :
Ես անցաւոր մարդ ցնդելի՝
Վասն առօրեայ կենաց սլատուի,
Զկարեմ կոխել զուխտն որ եդի՝
Ստել զերդումն սոսկալի :
Այլ մեռանիմ յայսմ բանի՝
Երթամ առ Տէրն ցանկալի,
Առնում ստացուած անճառելի՝
Որ յումերէ ոչ կողոպտի » :

Եւ զայս թէպէտ վրացի լեզուաւ գրէին, սակայն
մեք յեղաիփեսալ ի հայ բան յարմարեցաք : Ապա
Հատ. Բ :

իրիւ խմայան զանխոնարհելի կամս նորա՝ սաստիկացուցանէին զպատերազմն : Եւ Գեմնայն անմտաբար երկուցեալ՝ եւ ի գիշերին եւ կախեալ ընդ պարիսպն իջաւ և զնաց առ հօրեղբայրն իւր, եւ անկեալ առ ոտս նորա հայցէր շնորհել նմա միայն ըզկեանս : Զոր եւ տեսեալ Թագաւորին՝ խրախանայր մեծապէս . եւ յղէր պատգամաւորս առ Իվանէ եւ ասէր « վասն որոյ մարտնչէիր դու և վրէժխնդիր լինէիր՝ եկն առ իս. արդ դու վասն ո՞յր աստտամբիս, եկ առ իս » : Եւ նորա ասացեալ յիրաւի է զոր հրամայէ . բայց երդնուցու ինձ (թէ) ոչ վնասեսցէ եւ ոչ յափշտակեսցէ ի հայրենեաց իմոց, եւ ես եկից առ նա : Եւ երդուեալ Գէորգի և կապեալ ուխտ մեծամեծ դաշամբ ընդ նմա, վասն որոյ համարձակեալ եկն առ Թագաւորն :

Իսկ Թագաւորն խնդացեալ մեծապէս՝ զառաջինն ընկալաւ զնա յոյժ սիրով, և փառաւորեաց մեծաշուք պատուով մինչև էած ընդ բռամբ զամենայն որդիս և զազգաստոհմն նորա, եւ ապա ստեաց Գէորգի իւրում ուխտին և սոսկալի երդմանն : Եւ կալաւ զԻվանէ և փորեաց զաչս նորա . եւ զԳեմնայն որ էր փեսայացեալ Իվանէի ըմբռնեաց (62), և զաչսն եղ փորել և յերանայն յապաւել զի մի լիցի, ասէ, ժառանգ ի նմանէ. իսկ զկրօներ եղբայր Իվանէի զՔաւթարն եւ զորդին Սմբատ և զեղբօր-

որդին զԽնայն ետ սպանանել. և զամենայն աղ-
գաստոհմ նոցին և զարու մանուկ նաեւ զկանայսն
ետ առ հասարակ ջնջել և կորուսանել՝ զոմանա
ջրասոյզ, զոմանա բարավէժ. եւ այնպէս երարձ ի
տանէն Վրաց զանունն նոցա. եւ հրամայեաց ջնջել
զյիշատակ ազգին Օրբէլեանց ի պատմագրոց իւր-
եանց նաեւ յեկեղեցեաց : Եւ ետ գրել զգրոյց այսր
աստատմբութեան, ոչ որպէս եղեալն էր, զիրաւացի
պատճառն. այլ, ըստ իւրում բարուցն, մեծամեծ
գրաբանութիւնս յօդեալ եւ պատուաստեալ ի վե-
րաց նոցա. եւ կարգեաց ի նշովս զի մի ևս յիշեսցեն
զանունն նոցա, և մի թողցեն ի նոցանէ զոր ի Վրաց
աշխարհին. և եղ զայն կտակ չարի յիւրում դան-
ձարանին : Եւ այս եղև ի 626 թուականին (63) :

Ահա այսպէս եղև զրաւ զրկանայն և սպանումն
եւ հալածումն Օրբէլեանց ի բնիկ հայրենեաց իւր-
եանց. որ ի գալստենէ նոցա ի Ճենաց աշխարհէն
մինչեւ ցայն վայր, թուի թէ աւելի բան զ1000 ամ
(էր) : Ոմանք գրաբանեն զնոսա եթէ անձանց խո-
կալով փառս՝ կամեցան ինքեանց առնուլ զթագա-
ւորութիւնն. որ եւ ամենեւիմբ սուտ են եւ որպէս
զշուն հաջեն (64). այլ վասն ուխտին և երդմանն
Քաւթի թագաւորի՝ ի վերայ որդւոյ նորա զկեանս
իւրեանց ի մահ եղին, որպէս օրէն է ուխտապահ եւ
տիրասէր արանց, զորոց զգրկողացն եւ զգրկելոյն

դատաստանն Աստուած տեսցէ (65) յիւրում անա-
չառ դատաստանին : Բայց Լիւարիտն՝ եղբայր
Իվանէի, որ գնացեալ էր առ աթաբէկն Եւտիուզ
երկու որդւովք՝ Ելիկուման և Իվանէի, չարժեալ
էր զտունն Պարսից, եւ բազում հեծելովք գայր յօգ-
նութիւն եղբօրն իբրեւ 60,000աւ : Ապա լուեալ
զգոյժ չար սլատահմանն ասէ. անմեղ բրիստոնեայքն
զինչ մեզան զի երթեալ կորուսից զնոսա. և արեան
սպարտքն մեր զուր (66) երևին զի զնոսա ընդ բռամբ
ածից : Ռարձաւ անդրէն և դադարեաց առ Եւտիու-
զին, և ի դառն կսկծոյն և ի չարաչար սգոյն սակաւ
աւուրս կեցեալ՝ մեռանի յօտար աշխարհի :

Եւ որդին նորա Ելիկումն դադարէ անդէն. և եղ-
բայրն իւր Իվանէ գնաց առ ամիրայն Քանձակայ,
եւ անդ բազում փառս եւ սլատիւ գտեալ դադարէ.
զոր եւ յետոյ բազում ողորանօք եւ երդմամբ յա-
ւուրս Թամարին դարձուցին անդրէն եւ ետուն ի
հայրենեաց իւրեանց զՕրբէթ միայն : Յորմէ ծնան
որդիք եւ այժմ՝ նոքա են Օրբէթ : Այլ ի հալածելն
զՕրբէթն բաժանեաց զհայրենիս նոցա Գէորգի,
զոմանս ետ թշնամեացն եւ մատնողացն, եւ զայլսն
ետ Խփչախին որ Խուլասար կոչիւր. զոր վերա-
դոյն ասացաք, եւ մատոյց զնա ի գահ իշխանու-
թեան նոցա, եւ եղ սպասալար ամենայն Վրաց :
Բայց ինքն Գէորգի ոչ ունէր ժառանգ թագաւո-

րո թեան՝ բայց միայն դուստր մի Թամար անուն. և վախճանեցաւ ի 633 թուականին (67) : Եւ կալաւ զԹագաւորութիւնն դուստրն որում ածին այր զորդի Ըռուսայ Թագաւորին որում անուն էր Քէորգի (68) :

Սա էառ զԳլին քաղաք՝ եւ սակաւակեաց եղեալ մեռանի . եւ սունու Թամարն միւս եւս այլ այր Սօսլան անուն . եւ լինի նմա որդի մի Լաչայ Քէորգի անուն : Բայց յետ վախճանին Քէորգի թագաւորին Թամարն մեծարեալ զորդիսն Սարգսի՝ որդոյ Զաբարէի իշխանի, հայ ազգաւ եւ ուղղափառ հաւատով, զԶաբարէ եւ զԻվանէ, եւ բարձրացուցանէ ի փառս եւ ի սլատիւ. զԶաբարէ կացուցանէ ի տեղի Օրբէլեանց ամիր սպասալար Վրաց. եւ տայ նմա զհայրենիսն նոցա զԼօռէ. եւ զեղբայրն Իվանէ կացուցանէ Աթաբէկ ի վերայ աշխարհիս Հայոց և Վրաց : Որք բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. եւ առին յԱռանայ մինչեւ ցներքին Բասեն եւ ի Բարկուշատայ մինչ ի Մթնկերտ : Առին զԿարս, զՎաղարշակերտ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնբերդ, զԲջնի եւ զԳառնի, զԳլին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԳանձակ, զԶարէք, զՀերթ (69), զՇամբոր, զՇաքի, զՊարտաւ, զԶարաբերդ (70) : Առին ի 660 թուին (71) զԱիւնիս, զՈրոտն, զԲորոտան, ըզ

Բղեն (72), զԲարկուչատ : Եւ թէպէտ յայլ ե յայլ
թուականա առան, սակայն զհասարակն սոքա առին
եւ որդիքն իւրեանց. եւ ազատեցին զաշխարհս ի
դառն ծառայութենէ Տաճկաց :

Իսկ Ելիկումն որ մնաց ի տան Աթաբէկին, գտեալ
եւ սէր յղով ի նմանէ եւ յորդուց իւր ի Փահլաւ-
նէն (73) եւ ի Խզլ Սպանէն (74), եւ սկսեալ եւ
փառս բարձրագոյն ի վերքան զամենայն մեծամեծ
աւագանին Արեաց եւ Պարսից աշխարհին : Եւ ետ
նմա աթաբէկն զմեծ քաղաքն Համիան եւ կոչեաց
զնա որդի իւր . եւ հաստատեաց նմա հայրենիք
տուրայիս գրոյ եւ մանորաւ. եւ կացուցանէ զնա
ամիրայ եւ քաղաքապետ մեծ մայրաքաղաքացն
Պարսից Ռէյ (75), Սպահանայ . եւ Խաղվինի
ամս երկուտասան : Եւ նեղէր զնա սուլտանն փե-
սայանալ ինքեան եւ առնուլ զմեծ մասն աշխարհին
եւ թողուլ զհաւատն Քրիստոսի : Եւ Ելիկումն, թէ-
պէտ տղայ էր հասակաւ, այլ լի էր հանճարով . ոչ
տայր տեղի բանիցն եւ ոչ թուլանայր ի հաւատոցն .
վասն որոյ նեղեալ ի Պարսկացն եւ երկուցեալ ի
հաւատոյն զի մի բռնադատեսցեն (76), խնդրէ
սկստճառանօք տեղի ի Նախջաւանու գաւառի . այն
երկիր (ասէ) մօտագոյն է ի Վիրս . եւ անտի հեշտ
է ինձ եւ զիւրաւ առնուլ զվրէժ արեան հարցն
եւ եղբարցն խնոյ :

Ընդ որ հաճեալ Աթաբէկին՝ տայ նմա զբերդն
Երնջակայ եւ զՃահոպին աւան եւ զբալասարահն ի
Նախջաւան եւ այլ բազում տուրս. եւ կացուցանէ
գործակալ եւ զօրագլուխ այնմ կողման : Եւ զի բա-
ժանեալ էր զաշխարհն իւր երկու որդւոցն. եւ
տուեալ էր զԽորասան եւ զԱրաղ եւ զներքին բա-
ժինն Պարսից Խզ Ասլանին, որ Թարգմանի կար-
միր առիւծ. և զվերին կողմն Պարսից եւ զԱտրպա-
տական եւ զԱռան եւ զՆախջաւան՝ Փահլաւանին.
վասն որոյ զձեռն Ելիկումին դնէ ի ձեռն նորա եւ
ապստարէ նմա ասելով. դու դմա հայր լեր եւ դա՛
քո որդի : Եւ յուղարկէ զնա բազում փարթամու-
թեամբ եւ երևելի փառօք ի քաղաքն Նախջաւան :

Եկեալ ապա Ելիկումին եւ տիրեալ այնմ նա-
հանգի. կոչէ առ ինքն զեպիսկոպոսն Սիւնեաց
զՏէր Ստեփաննոս՝ որդի Տեառն Գրիգորի, եւ մե-
ծաւ խնդութեամբ ընկալեալ զնա՝ անկանէր առա-
ջի նորա եւ խոստովանէր զյանցանս իւր մեծաւ
զղջմամբ և խնդրէր ի նմանէ օրէնս. և նորա հաղոր-
դեցուցեալ զնա օրինացն եղ. ձեռս ի վերայ եւ
օրհնէր զնա : Ապա յետ այնորիկ խնդիր լինէր Ելի-
կումն ամուսնութեան. եւ ոչ գտանէր ի բրիստո-
նէից զոք պատշաճ իւրոյ խնամութեան զի աշխարհս
այս դեռ ևս ի ներքոյ իշխանութեան Պարսից էր :
Վասն որոյ հաւանեալ խնամութեան Սիւնեաց

Եպիսկոպոսին Տեառն Ստեփաննոսի զի հոգևոր աստիճանաւ բարձր էր բան զնա : Եւ խնդրէր ի նմանէ զդուստր քեռ նորա ի Ճահուկ զի էր բոյր նորա կին ազատազգի և փարթամ առն միոյ Ճահեցւոյ, որում Աբաս ասէին : Զոր մեծաւ խնդութեամբ յանձն առեալ Եպիսկոպոսին՝ փեսայացուցանէ զնա ինքեան տալով զօրիորդն գեղեցիկ եւ մեծահաւատ Ելիկուն, որում անուն Խաթուն ճանաչուր : Եւ լինի ի նմանէ որդի մի գեղուղէչ պատանի, զոր անուանէ յանուն հօր իւրոյ Նիպարիտ :

Եւ այսպէս կեցեալ բազում աւուրս՝ եղև օր մի հիւանդանալ նմա հիւանդութիւն մեծ, զոր լուեալ մեծի Աթաբէկին՝ եկն ի տեսութիւն ի Ճահուկն աւան, և նստեալ մերձ նմին նեղէր զհիւանդն ասելով. ես վասն այն եկի զի ինձ մեծ տուրս արասցես. և նա ասէ. ո՞վ արքայ՝ հրամայեա՞ եթէ զի՛նչ է խնդիրդ քո և կամ ի՛նչ հաճոյ թուի քեզ զի ընծայեցից քեզ. եւ նա ասէ. ո՛չ գանձք և ո՛չ այլ ինչ պատուականք պիտոյ են ինձ. բայց եթէ զհաւատոյ շնորհեսցես ինձ և աուցես զդէնս իմ : Եւ մինչ կարի սոխալեաց. ապա ողորմելին այն նեղեալ և ցնորեալ ի ցաւոցն, եւ խուճապեալ ի յԱթաբէկէն՝ իրր խելագար իմն ցնդեալ ընդ բանսն ասէ. եղիցի ըստ բանի քում. որ և խրախացեալ մեծապէս Աթաբէկին կրկնեաց նմա ծունր եւ յարուցեալ զնաց. եւ մեծ սիգելով եւ անանցական գրով ետ

զճաշուկ եւ զՔալասրահն եւ ի Նախջաւան յաւագ-
փողոցին 30 (77) կուղարակ ազատ եւ քարխանե
(ապահարկ) յամենայն հարկաց փոքրիկ մանկանն
Լիպարտի լինել նորա յազգէ յազգ հայրենիք : Բայց
Եւկիւռմն ողջացաւ ի ցաւոյն ըստ խնամոցն Աստու-
ծոյ. եւ յոյժ զղջացեալ գնաց առաջի սուլտանին
և Աթաբէկին եւ ուրացաւ զտաճկութիւնն. և վերս-
տին խոստովանեցաւ զճմարիտ հաւատն Քրիս-
տոսի և ասէ. ո՞վ տեսարք իմ՝ եթէ կամ է՝ ձեզ, ես
կացից իմ հաւատովս, և միամիտ սրտիւ ծառայեցից
ձեզ. եւ թէ ոչ՝ ես պատրաստ եմ ի մեռանել վասն
հաւատոյս իմոյ : Եւ նոքա վասն յոյժ պիտանու-
թեան առնն ոչ ինչ նեղեցին. այլ թողին զնա ի
կամս իւր :

Որ և կեցեալ սակաւ մի՝ գնաց ի պատերազմ ընդ
որդւոյ Աթաբէկին ի Գանձակ. եւ անդ սպանաւ :
Եւ մնաց փոքրիկ մանկիկն Լիպարիտ որք առ մօր
իւրում, զոր իբրեւ իմացան գլխաւորք քաղաքին՝
ածին զմայրն և զմանուկն ի Նախջաւան և պահէին
ի պատանդի զի մի առեալ մօրն փախիցէ : Եւ տա-
ճիկ մի բռնաբարեալ զՍաթուհն՝ ածէ ի տուն իւր և
առնու զնա կին : Եւ սնանի մանուկն ի տանն յայն
անծանօթ լեալ քրիստոնէութեան աւելի քան զ10
ամ : Ապա մինչ տիրեցին այսմ աշխարհի Զաքարէ
եւ Իվանէ. եւ տկարացաւ տունն Պարսից, սկսան

յոյզ առնել եթէ դոյ ոք յորդուցն Լիպարտի ի Պարսկաստան . որոյ ծանուցանէ մեծ եպիսկոպոսն Սիւնեաց Տէր Ստեփաննոս՝ աներն Ելիկովին, եթէ կայ մանուկ մի ի բուերէն իմմէ Լիպարիտ անուն . եւ է ի պահեստի ի Նախջաւան : Ընդ որ յոյժ խնդացեալ Զաքարէ եւ Իվանէ՝ Թախանձեցուցանեն զեպիսկոպոսն հանել հնարիւր զմանովին անտի : Եւ զի էր եպիսկոպոսն յոյժ ծանօթ եւ սիրող տան Աթաբէկին եւ ամենայն մեծամեծացն նորա . եւս առաւել որք ի Նախջաւան էին . վասն որոյ եկեալ եպիսկոպոսին ի մօտաւոր վայրսն (78) եւ ի բանի արարեալ զբարեկամս իւր՝ բազում հնարիւր ետ գողանալ զմանովն Լիպարիտ եւ զմայրն իւր . զորս ի գիշերի կախաղանօք իջուցին ընդ պարիսպն . եւ առեալ տարաւ ի Վայոց ձոր . եւ զմայրն ամրացուցեալ ի տեղի մի, զտղայն տարաւ առաջի Իվանէի : Որ եւ ի տեսանելն զնա անտանելի խնդովթեամբ ընոյր . եւ առ ժամայն ծանուցանէր Թամարին եւ Լաշային . եւ նոքա յոյժ խրախանային քանդի միշտ ի կասկածի էին ի նոցանէ :

Ապա մեծապէս խիղայէ զնա Աթաբէկն եւ բազում շուր եւ սլատիւ դնէ նմա . եւ կամէր փեսայացուցանել ինքեան տալով նմա զբոյր իւր Թամիթի : Իսկ ի մեծ դէպարտիւսն ոմն Բուբա անուն, որ էր գործակալ ամենայն տանն Աթաբէկին, խաբեալ սլատրող բանիւր՝ ի ծածուկ փեսայացոյց ինքեան

տալով նմա զամենօրհնեալ եւ զգեղեցիկ օրիորդն զԱսիայն, ընդ որ առ ժամ մի ցատուցեալ Աթաբէկ Իվանէի : Յետ որոյ հրամանաւ թագաւորին տայ փոխան հայրենեացն Լիպարտի անանցական գրով զՀրաշկարերդ իւր գաւառովն եւ այլ բազում գեղորէս ի Վայոց ձոր, ի Կոտայսն զԷլաոն եւ այլ գիւղս յուրս . ի Գեղաքունի զՀամասրի եւ այլ գեղորէս բազում, ի Կայեն զԱղստե իւր կերովն (79) : Եւ զի նա եղեւ առաջնորդ առման Սիւնեաց եւ այլ բերդերոյն (80), տայ եւ ի ձեռս նորա զՍիւնիս . զՈրոտն, զԲարկուշատ եւ զայլ բերդորէսն :

Եւ կացուցանեն թագաւորն Լաշայ եւ Աթաբէկն Իվանէ զԼիպարիտն կողմնակալ այսմ աշխարհի, նմանապէս եւ զՍիւս իշխանն զամենօրհնեալն զՎասակ Խաչենեցի, զհայրն քրիստոսասէր եւ բարեպաշտ սլարոնին Պռոշայ, կացուցանեն կողմնակալ ի Վայոց ձոր գաւառիս : Որ եւ մեծաջան վաստակօք բազումս նահատակեալ ի վերայ քրիստոնէից եւ եկեղեցեաց՝ օրհնեցաւ եւ զովեցաւ յամենայն աշխարհաց . որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի յայսմհետէ մինչեւ յաւիտեան : Իսկ ամենօրհնեալն Լիպարիտ մեծաւ բարեպաշտութեամբ քաղաքավարէր . չինեաց եկեղեցի ի Նորավանս եւ զարդարեաց եւ փարթամացոյց զնա, որպէս վերագոյն ասացաք (81) : Եւ մայր սորա մեծաւ ճգնութեամբ ասլաշխարեալ բազում

ամս ի նեղսագոյն խրճթի՝ վախճանեցաւ եւ եղաւ ի Նորավանս, ի դրան (82) սուրբ Կարապետին : Եւ եղեն Լխարտի հինգ որդիք՝ Ելիկումն, Սմբատ, Իվանէ, Փախրադուլայն, Տարայիճն :

Եւ ինքն յետ ամաց ինչ ի միջօրեայ հասակի առնու հարուածս ի ճանապարհի յանկարծադէպ նետից՝ ի գլուխ լերինն որ հանդէպ բերդոյն Բորոտնայ, եւ եկեալ անկանի ի բերդն Գողշտի վանից . եւ կոչէ առ ինքն զեպիսկոպոսն իւր զՏէր Սարգիս . եւ հաղորդեալ՝ անդէն վախճանի . և բերեալ դնի ի Նորավանս, ի դրան սուրբ Կարապետին առ մօր խրում : Եւ կին նորա եւ որդիք նորա մնան որբք եւ անտէրունչք . բայց զեղեցիկն Ելիկում վեսայացեալ էր Գրիգորոյ Մարծանեանց, որ յազդէ Մամիկոնէից համբաւի . եւ վարէր զտէրութիւն հօրն : Իսկ մեծ ասպասալարն Զաքարէ մեռանի ի 661 թուին . եւ Աթաբէկն Իվանէ յերկարեալ այլ ևս ամս հնգետասան՝ մեռանի ի 676 թուին (83) : Եւ զսպասալարութիւնն Զաքարէի առեալ էր որդին իւր Շահանշահ . էառ եւ զԱթաբէկութիւնն որդին Իվանէի Սւազն, որ եւ էառ իւր կին զԳոնցայն, կեցեալ յիշխանութեանն ամս 23 :

Բայց պատմեցից ձեզ աստանօր զրոյցս զարհուրեցուցիչս . զի նախ քան զայս հալածական եղեալ ի Թաթարէն սուլտանն Խորաղմաց Զալալադինն՝ որդի

Խորազմշահին (84), եւ գոյ ընդ Պարսկաստան, եւ անցեալ ընդ Ատրպատական մտանէ յաշխարհս Հայոց, եւ յոր տեղ հասանէր՝ աւերէր, գերիէր, ապա կանէր ոչ խնայելով ի մարդ կամ յանասուն : Ապա եկեալ յԱրարատեան գաւառ՝ բանակ հարկանէր անդ. վասն որոյ ժողովեալ Իվանէ Աթարէկին զամենայն զոյժ եւ զօրութիւն Հայոց եւ վրաց՝ կամէր մարտիւ պատահել նոցա : Եւ կացուցանեն զոմանս ոչ տ եւ ազգարար ինքեանց՝ զՇալուէ ոմն եւ զԳրիգոր կանչող. որք տեսեալ յոյժ նուազ զգօրն Խորասանի կանչեն և ազդեն մերոց զօրացս եթէ. եկայր : Իսկ նա որ Տէրն է յաղթութեանց, կամելով կամէր եղծանել զանօրինեալ և զամբարչտեալ ժողովուրդն, փոխարկեաց զծայն ազգարարացն յականճս սոցս եթէ. փախի՛ր : Որք եւ թողեալ անդէն զկարասիս իրեանց եւ զվրանս՝ աճապարեալք յերիւարսն փախեան եւ իրր խելացնորեալք, առանց սրոյ եւ զօրութեան նա եւ պատերազմի վիթեալք (85) ընդ փրթուածս մեծ քարին որ ի խրամին Գառնուոյ, առ հասարակ հոսեալ կործանեցան. եւ Աթարէկն Իվանէ 10 արամբք զերծեալ անկան ի յամուրն Գեղէ :

Եւ Լիսարիտն իւրայովքն զտեալ կածան մի՝ զընայ (86). եւ եկեալ ամբողջ ի տուն իւր գոհանայր զՏեառնէ. եւ էր սոյն ի 674 թուականին : Իսկ զկնի

այսր անհնարին սլատուհասիւք եւ զանազան դիւ-
ռածովք ազականեալ եղեւ աշխարհս ամենայն . զի
գտեալ Խորազմիկըն զաշխարհս անտերունջ՝ անխնայ
կոտորեցին եւ գերեցին եւ հրդեհեցին զամենայն չին-
ուածս տանց եւ յարկաց քաղաքաց, զիւղից եւ վա-
նորէից . սյրեցին եւ զվաստակս ամենայն, եւ հարին
զայգիս եւ զծառս . վասն որոյ սով սաստիկ տիրեաց
առ հասարակ : Եկն եւ օձ Թանձրագին որ եռայր
յամանս (87) եւ յանկողինս ի տուէ եւ ի գիշերի :
Եկեր եւ մարախն մեծ մինչ ի ծովն Ովկիանոս եւ
էած սով առ հասարակ մարդոյ եւ անասնոյ : Եւ
ամենեքեան առ հասարակ տապաստ անկեալ լինէին
լերանց եւ դաշտից եւ ձորոց . սակս որոյ եւ անկաւ
գայլ մարդակեր . եւ զմնացեալն ի սրոյն, յօձէն, ի սո-
վոյն եւ ի մահուանէն նոքա գիշատեալ սատակէին :

Եւ այս երկու սլատճառաւ, մի՛ զի սովորեալ էին
յուտել զմեռեալս, եւ մի՛ զի մարդիկն ներգեւեալ եւ
նքողեալ էին ի սովոյն : Եւ ահա այս սլատուհաս տիրէ
աշխարհիս ամս 7 : Իսկ յետ մետասան ամի զարթոյց
Տէր յարեւելից զազգն Նետողաց որ Մուղալք կոչէին,
եւ ըստ գեղջկացն Թաթարք, որ ի Չին եւ ի Մա-
չին (88) աշխարհէ անդր քան զԹաթաստան՝ անաստ-
ուածք եւ անօրէնք . բայց բնութեամբ օրինացն զար-
գարեալք, ատեցողք աղտեղի գիջութեանց եւ ամե-
նայն վնասակար գործոց, արդարամիտք առ միմեանս,

միամիտք եւ հնազանդք առաջնորդի իւրեանց, իրաւարարք եւ իրաւադատք, իսկ բարուք աղքատք եւ ընչաքաղցր, նեղիչք եւ կեղեքիչք մարդկան . սլատկերով յոյժ գեղեցիկք (89) եւ լերկք ըստ կանացի դիմաց . եւ ծանօթք քրիստոսեան հաւատոյ . եւ յոյժ սիրողք քրիստոնէից, յաղեղունս կորովիք եւ յամենայն սլատերազմունս յոյժ հնարաւորք :

Բայց յետոյ թողին զբնական բարս իւրեանց եւ ելին ի հայրենի սահմանէն զոր ունէին . մտին ընդ Մահմետի օրինօքն և ուսան զամենայն պղծութիւնս եւ անկարգութիւնս, եւ յանառակ կեանս վարէին : Ահա սորա բարժանեալ յերիս առաջս (90)՝ գնաց մինն ընդ արևելից հիւսիսով յաշխարհն Խազրաց եւ Սուտաղաց, Ըռուսաց (Ռուսաց) եւ Չէրքեզաց եւ Բուլղարաց . եւ տիրեցին նոցա մինչ ի սահմանսն Ալամանի և Աւնկրաց (Հունգարաց) որք են Փռանգ, որոց գլխաւորին անունն Բաթու զան : Իսկ միւս կողմն իգնաց առ Հնդկաստանօք, որք տիրեցին մեծ մասին Հնդկաց . եւ հնազանդեցին զՌւղուրս եւ զՌւղուզս եւ զԽորազմիկս եւ զԴեյլեմիկս եւ առին զԱլամալէխ եւ զԲէշպալէխ եւ զամենայն կողմանսն զայն, որոց գլխաւոր Հաւրաթայ զան : Իսկ միւս կողմն եկին ընդ մէջ աշխարհիս անցեալ ընդ մեծ գետն Ջահան և ընդ Զուրն զոր ինքեանք Ամու մաւրան (Ամուր) կոչեն (91) : Եւ սլտուտկեալ, փոթոր

կեալ հասին յաշխարհս մեր . և առ հասարակ տիրեալ
հնազանդեցին զամենայն տիեզերս . կոխեցին, կոր-
ծանեցին զամենայն թագաւորութիւնս, առին զԽո-
րասան, եւ կործանեցին զմայրաքաղաքսն նոցա ըզ-
Բաղիս եւ Հրէ, զՄաւր եւ զՆշաւուրն, զՏոսն եւ
զՂամաղանն (92), առին զԽուժաստան, զԼաւա-
տան, զՊարսկաստան, զԲրդստան, զԱրաբստան .
առին զԻհարբաքն որ է Ասորեստան (93), զՇուշտար
և զԲրման, զԲաղդադ եւ զԲասր մինչ ի Խումղ (Հոր-
մուզ) քաղաք և ի ծովն Հնդկաց : Առին և զԱտրպա-
տական, զԱռան և զՀայաստան, զՎիրս և զՀոռոմս .
մինչ ի յԱնկիւրիա եւ ի Գանգրա եւ ի Զմիւռնիա
Եփեսացոց, եւ զԱլիլիկիա մինչ ի ծովն Ուկիանու
(Միջերկրական) եւ ի ծովն Պոնտոսի ի Տրապիզոն
քաղաք :

Առին եւ զտունն Շամայ, զՌուհայ եւ զԽառան
մինչ ի Համս եւ ի Համայ : Բայց զառաջինն եկն
յաշխարհս Զաւրմանն եւ Զաղատայն, Ասլանն եւ
Ասաւուրն և Ղատա դանն (94) . և առին զաշխարհս
ի 685 թուականին : Եւ յետոյ եկն Հուլաւու դանն (95)
թոռն մեծի Զանգղ դանին . եւ զմնացեալսն յառաջ-
նոցն էառ՝ զԲաղդադ քաղաք յորում եւ ետպան ըզ-
խալիփայն ի 707 թուին . եւ զՄուխարղինն էառ ի
708 թուին զամ մի պաշարեալ . եւ զնայ մինչ յԵ-
րուսաղէմ . էառ զՀալալ որ է Բերիա, եւ զԴամբլս

որ է Դամասկոս, եւ զՊալպաք որ է Արեգ (96) :
Էառ եւ զմեծն Անտիոք, որք կամաւ հնազանդեցան :
Էառ եւ զԵրուսաղէմ ի Մարացոյն : Եւ այնպէս
բազում եւ անհուն քաջութիւնս եցոյց : Եւ զի յոյժ
սիրող էր քրիստոնէից . վասն որոյ ամենայն ազգք
հաւատաացելոյ կամաւ հնազանդէին նմա . եւ յոյժ
ձեռնտու եւ օգնական լինէին . եւ արդ այսքան
առ այս :

Մեր դարձցուք անդրէն ի կարգ բանիս . զառա-
ջինն մինչ եկն Թաթարն յաշխարհս յայս . մեր դա-
ւառքս անկեալ էր ի բաժին Ասլան Նոյինին . եւ էր
Ելիկումն ամրացեալ իւրայովքն յանառիկ ամուրն
Հրաշկաբերդի : Եկն Ասլանն այն եւ չրջեցաւ ընդ
բերդովն եւ ծանեաւ զի անհնարին էր ի մարդկանէ .
ապա իջանի հանդէպ բերդոյն . եւ յղէ պատգամա-
ւորս առ նա եւ ասէ . արա՛ ընդ մեզ սէր . եւ ե՛կ առ
մեզ . եւ բազում բարութիւնս գտցես ի մէնջ . ապա
թէ ոչ՝ մինչ յե՛րբ նստցիս ի քարիդ յայդ, մեք չեմք
գնալոյց յայսմ աշխարհէ . այլ Աստուած հայրենեօք
ետ զսա մեզ . երբ եւ է ելանես ի դմանէ, եւ կորուստ
լինի բեզ եւ տամ քոյ :

Ի տեսալ զայս Ելիկումին՝ ոչ ընդդիմացաւ բանիցն,
այլ քաղցրութեամբ պատասխանեալ խնդրեաց եր-
դումն . եւ ել ընդ յառաջ նորա բազում ընծայիւր :
Եւ տեսեալ զնա Ասլանին՝ յոյժ սիրեաց եւ ընկալաւ
Հատ : Բ :

զնա, եւ արար խաղաղութիւն. եւ կալեալ զնա առաջնորդ գնաց մինչև յԱնի եւ հնազանդէր զամենայնն : Էսառ նա զՎայոյ ճոր եւ զԵղեգիս մինչև յԵրերօն գիւղ որ է հանդէպ Գառնոյ . եւ ետ զամենայնն Ելիկումին եւ ասէ . թրով առածն եւ ոսկով գնածն միապէս հայրենիք են մարդոյ, արդ զոր ես սրով խնով առի՝ այս գաւառք քեզ լիցին ի հայրենիս եւ ազգի քո . եւ զու միամիտ սրտիւ տե՛ս զմեզ՝ եւ ծառայեա՛ զանին մեծի որ առաքեաց զմեզ աստ : Եւ նորա բազումն շնորհակալեալ յամենայն սրտէ ծառայէ նոցա . եւ յայնմ օրէ եւ ապա հաստատեցաւ այս լինել հայրենիք տանն եւ ազգին Օրբէլեանց : Իսկ այլ զօրագլուխք հնազանդեցին զայլ աշխարհս եւ բերին զԱւագն ի գուրս ի բերդէն Այեհնոյ . ըզբռամբ ամին եւ զթագաւորութիւնն Վրաց . եւ եղեն միահեծան ամենեքեան :

Ապա յետ ամաց ինչ գնաց Թաթարն . եւ տարաւ ընդ իւր զօրսն Վրաց եւ զԱւագն եւ զՃահանշահ . ընդ որոց եւ գնաց Ելիկումն ի վերայ քաղաքին Մարտիրոսաց որ Նիրկերտ կոչի . եւ սլատնէչ ամեալ շուրջանակի նստան ի վերայ բոլոր բանակօք ամօք եւ ամսօք . եւ ոչ կարացին առնուլ զնա : Անդէն հիւանդանաց Ելիկումն խտտադոյն ցաւօք , եւ որպէս ասեն , զեղակուր լինի ի բժշկաց ի հրամանէ Աւագին : Զոր եւ բարձեալ բերին ի Նո-

բաւանա . եւ եղին ի դրան սրբոյ Նախավկային .
 թողլով որդի մի Բուրթէլ անուն՝ յոյժ գեղեցիկ տես-
 լեամբ եւ առոյգ հասակաւ : Ապա տիրէ իշխանու-
 թեան նորին եղբայրն իւր ամենօրհնեալն և գովելին
 բնուից Սմբատ որ էր հանճարով մեծ, խորհրդով
 ուժեղ, խելօք աննման, հնարիւր բազմագէտ, բանիւ
 առատ եւ քաղցր, լեզուաց հմուտ եւ ճարտար . ի
 դատարանի դիւանին անպարտելի . զի խօսէր լեզուս
 հինգ՝ հայ եւ վրացի, ուղուր (97) եւ փարսի եւ զմու-
 ղալն իսկ (98) :

Սա վարժեալ ի մանկութենէ աստուածային պատ-
 ուիրանաւն, էր մեծահաւատ եւ բարեպաշտօն, սի-
 րող սրբոյ և եկեղեցեաց, շինող վանորէից, սիրտիչ
 եւ մխիթարիչ քահանայից, ողորմած աղբատաց,
 կանգնիչ և զօրացուցիչ վշտագնեալ ազգիս Հայոց,
 գերեթափ եւ ազատարար ամենեցուն : Բայց յետ
 Նիկիոսմին բազում նախանձու եւ թշնամութեամբ
 վարէր տունն Աւագին ընդ տանն Օրբէլեան . եւս
 առաւել Գոնցայն՝ կին Աւագին . եւ կամէին վարա-
 տել եւ հալածել, կամ կորուսանել զորք մնացեալ
 մանկունան՝ զՍմբատ եւ զեղբարս իւր . եւ յափշտա-
 կէին զհայրենիս նոցա : Եւ նոքա չրջէին թաքստեամբ
 աստ եւ անդ . ընդ որ խանդաղատեալ արարչական
 սիրոյն կամեցաւ կանգնել և զօրացուցանել զտունն
 Օրբէլեան ի ձեռն Սմբատայ : Քանզի ընդ այն ժա-

Մանակս էր զօրագլուխ Նետողացն, որպէս թագաւոր ի վերայ ամենեցուն, Բաշու նոյինն. եւ նստէր ի գաւառին Հաբանդայ՝ ի գլուխ Չագէձորոյ. եւ էր ածեալ զբռամբ զփոքր թագաւորն Սոնայ (99) ըզ Դաւիթ. և կայր նա ի մէջ բանակի նոցա ի կալանս : Ապա ըստ վերին խնամոցն զերծեալ Հնարիւք ի գիւղերի՝ անց գնաց փախստեայ երեք արամբք. և ունէր առ ինքն գոհար մի սլառուական յոյժ լուսաւոր, եւ տեսիլ նորա կարմիր, յորմէ հատանէին նշոյլք իբր ի հրոյ. եւ ի գիւղերի լուսաւորէր զտունն որպէս ջահ. ունէր եւ մասն մի ի փրկական փայտէն զորս ի կշիռ եղեալ էր իւրում թագաւորութեանն բովանդակ :

Եղև սմա անցանել ընդ գլուխ գեղջն որ Գուտենի կոչի. ազդ լինի եւ տեառն գեղջն որ Թանկրէղու կոչէին, այսինքն Աստուծոյ ծառայ. և էր սա յազատացն Սմբատայ. և հեծեալ յերիվար ձիարձակ լինի զկնի, և հասեալ կամէր արգելուլ զնա : Իսկ նորա ի մեծ ահի եղեալ արձակէ ի կրծիցն զփոքրիկ քսակ պայուսակին, և տայ ցԹանկրէղուն և ասէ. ո՛ւմ ես դու. և նա ասէ. ես Սմբատայ եմ Օրբէլեան. ասէ. տա՛ր զայդ և տո՛ւր ցՍմբատ և ասա՛. թէ այդ գին է թագաւորութեան իմոյ. ա՛ռ և պահեա՛ զդա. եթէ ես ի դուրս գամ և թագաւորեմ իմոյ աշխարհիս, առ իս բերցե՛ս և տա՛մ քեզ երկիր և քաղաք զոր դու

խնդրես, ապա թէ ոչ ելանեմ ի Սոնայ աշխարհէն՝
այդ քեզ լիցի : Եւ ինքն անցեալ դնայ և եմուտ յա-
մուր և յանձուկ աշխարհն Սոնայ և այլ ոչ ել անտի
մինչև մեռաւ անդէն :

Իսկ Թանկրէզուլն բերեալ զայն մեծաւ խնդու-
թեամբ ի տուն իւր, և սլահեալ աւուրս ինչ՝ ետ Սըմ-
բատայ, զոր և առեալ նորա գոհանայր զԱստուծոյ .
եւ խորհէր ի միտս իւր եւ ասէր . եթէ պահեմ զսա՝
զնաս է ինձ դի ոչ ծածկի և ոչ դադարի առ մեզ . այլ
տանիմ զսա առ մեծ զանն որ թաղաւորաց թաղա-
ւոր է . և տիրեալ է ծովու և ցամաքի, որ կոչի Ման-
կու զան այսինքն սպիտակ թաղաւոր (100), որ էր
թուան Չանգզ խանին . և խնդրեմ ի նմանէ ողորմու-
թիւն վասն աշխարհիս այս : Եւ յարուցեալ դնայ առ
Բաշու նոյինն եւ ցուցեալ նմա զլուսատու գոհարն
ասէ . կամ ա՛ռ դու և սրարգեւեա՛ ինձ զոր խնդրեմն .
եւ կամ յուղարկեա՛ զի՞ առ մեծ զանն զի տարայց
նմա զսա : Տեսեալ նորա եւ զարմացեալ ասէ . այդ
անգիւտ եւ անգին ջովհար է . ես ոչ իշխեմ առնուլ
զդա . այլ յուղարկեմ զքեզ առ մեծ և աշխարհակալ
զանն : Եւ ապա ամեալ պատրաստութիւն ճանա-
պարհին ըստ պիտոյիցն՝ տայ եւ յիւրոցն օգնական
նմա . եւ յուղարկէ զԱմբատ ի Չին եւ ի Մաչին աշ-
խարհն Նետողաց, որ աւագ տախտն է արքայու-
թեան նոցա, առ Մանկու զանն՝ որդի Գայուկ զա-

նին (101), որդւոյ Չանգզ զանին՝ առաջին թագաւորի նոցա :

Իսկ Սմբատ չրջեալ ի վանորայս մեր, որք կային ի դառն հարկասլանջութեան՝ տայր աղօթս առնել գիշերապաշտամամբ. եւ յանձնէր զինքն սրբոյն. եւ ուխտէր ուխտ զի թէ դարձցի յաջողմամբ՝ զամենայն քահանայս ազատեսցէ ի հարկէ եւ ամենայն եկեղեցեաց ընծայատու լիցի. եւ զամենայն յափշտակեալ հայրենիա դարձուցէ անդրէն : Եւ այսպէս պաշար առեալ զաղօթս բազմաց՝ գնայր զճանապարհն, եւ անցեալ ընդ անհուն ասպարէզս երկայն ճանապարհին՝ հասանէր յաշխարհն արեւելեան ի գահն աշխարհապալ զանութեանն զոր Ղարաղուրում (102) կոչէին. եւ զի քրիստոնեայ էր օրինաւոր (103) Մանկու դանն, եւ ունէր ի դրան մեծի պալատանն եկեղեցի եւ քահանայս, յորում միշտ պաշտօն եւ պատարագ անխափան լինէր. եւ ինքն յոյժ սիրէր զքրիստոնեայսն զորս եւ արքայուն (104) կոչէին. եւ աշխարհն ամենայն կային ի քրիստոնէութեան :

Ապա տեսանէ նախ Սմբատ զամենայն մեծաւ մեծսն եւ զղրան աւագանին. եւ ծանուցանէ նոցա զպատճառ գնալոյն. որք տարեալ յանդիման առնեն մեծի արքային. եւ ընծայեն զգոհարն պատուական : Ընդ որ յոյժ հաճեալ գովեաց. եւ հարցանէր եթէ զինչ ազգ ես. եւ ասէ. հաւատով քրիստոնեայ եմ եւ

ազգաւ՝ հայ : Վասն որոյ առաւել սիրեաց զնա . եւ զպատճառ գալոյն հարցանէր : Եւ նա զամենայնն բովանդակ ցուցանէր նմա՝ զնեղութիւն եկեղեցեաց եւ զզրկութիւն իւր, եւ զհաւատարմութիւն եղբօրն որ առ Ասլան նոյին, եւ զամենայն որալիսութիւն աշխարհիս ծանուցանէր : Որում յոյժ հաւանեալ և մտադիւրութեամբ ընկալեալ զբանսն՝ ապա տայ զՍմբատ մօրն իւրոյ եւ յանձնէ նմա, որում անուն Սուրախթամբէկ (105) կոչիւր. եւ ասէ. զայս մի արքայունս մեզ պահեսցուք եւ ո՛չ տացուք այլ ումեք իշխել ի վերայ դորա : Եւ անուանեցին զնա Ենոս (106) այսինքն տէրունի . եւ հրամայեցին կալ ի դրանն աւուրս ինչ . եւ յանձնեցին գործակալացն տալ օր ըստ օրէ յարբունուստ զուծիկն . որ և յամեաց զամս երեք . և զայսգ և զյերեկ յաղօթելոյ ոչ զաղարէր :

Եւ զի ունէր ընդ ինքեան Սմբատ մասն մի փոքրագոյն յոյժ նշանագործ, զոր եղեալ առաջի իւր ի գիշերի միում յիւրում խորանին . և յերեկօրեայ մինչև ցառաւօտն կայր բազկատարած առաջի նորա, եւ յորդարուղիս արտասուօք հառաչէր եւ պաղատէր : Ապա նշան ահեղ երևեալ լինէր յերկնից ի վերայ խորանին, զի կամար լուսեղէն կայր ի վերայ նորա և խաչ ի վերայ կամարին . յորմէ ցոլմունք եւ նշոյլք բոյեղէնք հատտանէին : Եւ ի սաստիկ ճառագայթիցն լայնութիւն անհուն, համատարած բանակին լուսա-

աորեալ լինէր . եւ ամենեքեան առ հասարակ գրոհ
տուեալ ի դուռն արքունի՝ գումարէին զարհուրեալք
ի տեսլենէն : Եւ աղղ արարեալ արքայի՝ գայ արտաքս
և տեսանէ , և ի մեծի զարմացման եղեալ՝ գոհութիւն
և փառս տայր Աստուծոյ . և կոչեալ զմի ի խորհրդա-
կանացն իւրքրիստոնեայ՝ ասորի ազգաւ և ասէ . երթ
եւ նշանեա՛ զվրանն զայն զի վաղիւն ծանկցուր թէ
ո՛ւմ իցէ : Եւ ինքն Սմբատ անգիտանայր այսմ
ամենայնի :

Իսկ ընդ լուսանալն կոչեն զնա առ արքայ . եւ
տեսեալ ասէ . դեռ ա՛մստ է սա . և ասեն . այո . ապա
հարցանէ յՍմբատ . զի՞նչ էր այն զոր տեսաք յայսմ
գլխերի ի վերայ վրանին քո . և նա երկուցեալ ասէ .
ո՛չ գիտեմ ինչ . արքայից արքայ ասէ . զայն ամե-
նայն ճառագայթն եւ զահեղ երեւմունն ո՛չ իմացար
յայնքան ժամանակս երկարեալ . ասէ Սմբատ . գիտէ
Աստուածն իմ՝ ոչ եմ հասու . ասէ զանն . և զի՞նչ
ունիս ընդ քեզ ի սրբոց ձերոց . ասէ Սմբատ . ոչ ինչ
բայց միայն՝ փոքրիկ նշանիկ մի . ասէ . բե՛ր առիս զի
տեսից . և երբր փութանակի : Յարուցեալ արքայի
էջ ի գահոյիցն . եւ ծուռր կրկնեալ բացաւ զվսով
համբուրեաց զնա և ասէ . յայս չափս և յայս ձևս էր
խաչն լուսեղէն զոր տեսաք . սա՛ է նա ճշմարտիւ . և
յայնմհետէ և յառաջ այնքան սիրեաց և սլառուեաց
զՍմբատ . եւ հաւատաց նմա . զի բարձրացաւ քան

զամենայն դրան աւագանին . եւ հրամայեաց տալ Սմբատայ զոր ինչ եւ խնդրեսցէ :

Եւ ետուն նմա փայլզայ (107) ոսկի որ էր տախտակ ունելով զանուն Աստուծոյ եւ զարքայի գրեալ յինքեան . եւ այս էր մեծագոյն պատիւ նոցա . եւ գրեն եառլէիս (108) որ է հրաման . զոր մեր սիգէլ կոչեմք, եւ տան նմա զամենայն առաժն թրով Ասլանին, եւ զՈրոտն իւր երկրաւն որ էր առ Բաչուին եւ իւր մեծամեծացն, եւ զբերդն Բորոտնայ իւր կերովն, վասն սպանման հօր նորա անդէն Լիսարտի, որպէս գին արեան լեալ : Եւ եհան զՍմբատ ի գուրս յամենայն դարարաց ի Վրաց եւ յայլոց . եւ ահա այս կրկին հաստատութիւն եղև հայրենեաց նոցա . զի առաջինն թրով առած էր, որպէս ծառայ, որ ի ձեռն Ասլան նոյինին . եւ երկրորդս՝ արքայատուր եւ որպէս գնոյ մեծագունի առեալ ընդ լուսատու գոհարին : Եւ հրաման էառ ազատել զամենայն եկեղեցիս Հայոց եւ զբահանայս . եւ այնպէս մեծաշուք ճոխութեամբ դարձաւ այսրէն՝ բերեալ եւ ընդ ինքեան այր ի դրանէ արքունի (109) : Եւ եկեալ փութանակի հասաւ յաշխարհս յայս : Եւ ծագեաց խաղաղութիւն, որպէս արեգակն ի մէջ գիշերի . եւ նախ յանգիման լինի Բաչուին եւ այլ զլիաւորացն . եւ ի նոցանէ եւս առեալ օգնութիւն՝ էառ եւ թափեաց զերկիրն Որոտան բովանդակ մինչ ի սահմանն Բորոտնայ եւ

Բղենոյ, յորում եւ կայր ընդաւեր աթոռն Սիւնեաց Տաթիւ :

Էսա եւ զԵղեգիս եւ զամենայն գաւառն Վայոց ձորոյ, զՓողազանան (110), զՌւրծ եւ զՎէդի իւր ձորովն մինչև յԵրեւանա, և ի Կոտայսն և ի Գեղաքունի բազում շէնս եւ աւանս : Եւ աղատեաց զԵկեղեցիս եւ զբազանայս զիւրոյ իշխանութեանն եւ ամենայն աշխարհիս Հայոց : Շինեաց զվանորայս եւ զամենայն աւերեալ եկեղեցիս. եւ արար բազում խնդութիւն քրիստոնէից : Եւ զի աթոռն Սիւնեաց կայր աւեր ի բազում ժամանակաց, եւ ծերացեալ էր եպիսկոպոսն Տէր Յովհաննէս. եւ եղբորորդի նորա Տէր Հայրապետ հրամանաւ կնոջ Բաշուին սկսեալ էր շինել զվանքն, և կայր ի նմին աղքատութեամբ. զի յայնքան ժառանգութեանցն որ լեալ էր, ո՛չ տուն մի անգամ կայր եկեղեցւոյն : Զոր եւ սեպհականեալ Սմբատայ ինքեան՝ սկսաւ ամենայն ջանիւ հոգ տանել շինութեան և փարթամութեան եկեղեցւոյն, և զյափշտակեալ ժառանգութիւնսն մի մի դարձուցանել անդրէն :

Իսկ մինչ այս այսպէս լինէր, ապա բարիատեացն սատանայ սկսաւ նախանձ արկանել, եւ գրգռել ըզտունն Սւազին և զմեծամեծսն Վրաց. և զի Սւազն վախճանեալ էր ի 699 թուին. և կին նորա Գոնցայն ունէր դուստր մի Խոշաք անուն, եւ իշխէր ամենայն

իշխանութեան նորա . վասն որոյ ժողովեցան ի Տփղիս առ Արղունն որ էր վագիր և սրապագ (տե- սուչ) (111) կարգեալ ի մեծ զանէն ի վերայ ամե- նայն աշխարհիւ , այսինքն հրամանատար ամենե- ցուն եւ իշխեցող արքունի հարկացն եւ մեծ դիւա- նին, որ արար աշխարհագիր զաշխարհս ամենայն 703 թուականին : Եւ բազում կաշառօք խնդրէին կորուսանել զՄփրատ եւ ոչ ժառանգեցուցանել զերկիր նորա , զոր և ոչ համարձակէր Արղունն, այլ առին ի Մփրատայ բազում տեղիս . և զմնացեալն կեղեքէին սաստկապէս . վասն որոյ հարկ եղև նմա վերստին գնալ առ Մանկու զանն : Եւ առեալ ի տանէն Ասլան նոյինին իւր օղնականս եւ գնաց յաջողմամբն Աստուծոյ : Բայց զի նախ քան զեր- թալն սորա կոչեալ էին զԱրղունն ի դուռն վասն մատնութեան ինչ . եւ ի հասանել սորա անդ՝ կայր նա ի կապանս . և Սեւինճ բէկ ոմն և Շարափա- դին՝ (112) դիւանս այսր աշխարհի, կամէին սպանանել զԱրղունն եւ ինքեանք զալ ի տեղի նորա . եւ Սեւինճ բէկն թշնամի էր Մփրատայ . և կամէր սպան- մամբ դաւել զնա :

Իսկ այն ինչ ի հասանել նորա ի պալատն՝ յանդի- ման լինէր Մանկու զանին : Եւ նորա տեսեալ ծա- նեաւ զնա . եւ զի յոյժ սիրէր զՄփրատ և հաւատայր նմա . կոչէ առ ինքն և ասէ . եկ արքայուն՝ եւ ծանո

ինձ զամենայն որպիսութիւն այնր աշխարհի եւ զօրաց իմոց : Եւ նա կարգաւ սլատմէր նմա. ապա վասն Արղունին հարցանէ եթէ՝ որպէս աւերեաց զաշխարհն զայն եւ կախէ գբահանայս եւ զմին սպանեալ է . սլատասխանեալ Սմբատաց արդարացուցանէ զԱրղունն. եւ ամենեւին ստէ զմատնողսն : Ընդ որ ցատուցեալ արքայի մեծամեծացն իւր եթէ ընդէր ոչ ուղիղ քննեն : Եւ հրամայէ վաղվաղակի ատեան դնել եւ քննել Սմբատաւ հանդերձ, զոր եւ ի վաղիւն արարին իսկ : Եւ ստեալ Սմբատաց զնոսա՝ առ ժամայն սատակեցին զՍեինձ բէկն եւ ճարափաղինն . եւ զԱրղունն հանեալ ի կապանաց ածին առաջի արքայի, եւ մեծարեաց արքայ զնա եւ եղ յառաջին գործն . եւ կալեալ զձեռանէ Սմբատաց յանձնեաց նմա . եւ հրամայեաց գրել նորանոր հրամանա եւ առաւել պնդութեամբ հաստատեաց քան զառաջինն զժառանգութիւնն Սմբատայ : Եւ այնպէս մեծամեծ յաջողմամբ ելեալ անտի Արղունաւն հանդերձ՝ եկին վաղվաղակի յաշխարհս : Եւ վասն մեծի երախտեացն ոչ զխտէր Արղունն եթէ որով պատուեացէ զՍմբատ (113) :

Իսկ ի գալն Սմբատայ յամօթ եղեն ամենայն թշնամիք եւ հակառակորդք նորա : Որ եւ տիրեաց ամենայն զառառաց եւ զխղից իւրոց . բայց յետոյ իւր կամաւ վասն սիրոյ եւ միաբանութեան՝ ոմանց

դարձոյց եւ եթող յետս աստ եւ անդ ի գիւղից եւ յազարակաց (119). և զայլն հաստատեաց սեպհական հայրենիք իւրոյ ազգի և զաւակաց : Բայց եղև առաջին գնալն Սմբատայ ի Մանկու զանն յ700 թուականին. և երկրորդն յ705 թուականին : Սա մեծաւ փառօք պատուեալ և սիրեցեալ վինէր յաջս Հուլաւու զանին, եւ կայուցեալ ի վերայ բազում գործոց իւրոց : Սա չինեաց զհրաշակերտ ժամատունն ի Նորաւանս, ի վերայ գերեզմանաց իւրոց . և արար բազում արդիւնս եւ փարթամացոյց զնա և զարդարեաց զեկեղեցին և ետ գեղանս և այգեստանս, որպէս վերագոյն ասացաք : Սա գնաց ի Բասեն հրամանաւ Հուլաւոյին վասն սնուար (120) մայրափայտից զի չինէին զմեծ արքունիքն որ ի Գառն դաշտի զոր Ալա դաղ (121) կոչեն. և եկեալ յԱշորնիս՝ գնաց ի վանսն Թաթլոյ եւ բազում ծախսօք եւ մեծաւ ջանիւ էառ մասն ինչ ի գլխոյ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի զի կայր անդ մի կողմն գլխոյն . էառ եւ զգազաթ սրբոյն Գրիգորի Սբանչեաղործի զոր բերեալ եւ ժողովեալ էր անդ վերջին Գազիկ թագաւորն Բագրատունի. եւ եղեալ ի պահեստի ի կործանման ժամանակին : Եւ բերեալ զանպատմելի գանձն աստուածային՝ զարդարեաց ոսկով եւ արծաթով եղեալ յաղիւսածեւ պահարանի եւ բնակեցոյց ի գերահռչակ ուխտին Նորաւանից. ետ և կազ

Հատ. Բ :

մել պահարան Աւագ Սուրբ Նշանին յոսկոյ, ի կերպ
աղիւսակի ունելով դրունս երկբայիկս եւ գրեաց ի
Թիկանց կուսէ յիշատակ ինքեան :

Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ վախճանի եղբայր
սորա գեղեցկածաղիկն Իվանէ, եւ դնի ընդ Նիկիու-
մին. Թողու զաւակ մի բարեբոյս Լիսարիտ անուն.
եւ յետ սակաւուց մեռանի եւ միւս եղբայրն,
քաջ սպառազէնն Փախրադուլայն. եւ դնի ընդ
նոսա : Իսկ եղբորորդին սոցա Բուրթէն զնաց ընդ
զորս Հուլաւույին ի պատերազմ ընդ Բերքայ զա-
նին (122) ի դաշտն Խազրաց որ այժմ Խիչախք կո-
չին. եւ առ մեծ գետովն զոր Թերդ (Տերեկ) կոչեն,
սպանանի ի պատերազմին յ710 Թուին : Եւ յետ
այսր փոխի ամենօրհնեալ մայր սոցին Ասիայն
յ712 Թուին, և դնի ընդ որդւոց իւր : Եւ մնայր Սըմ-
բատաց օգնական միայն կրսեր եղբայրն իւր Տար-
սայիճն, որ էր այր զօրեղ եւ պատերազմող և յաջո-
ղակ յամենայն գործս, նոսն բարեպաշտ և աստուա-
ծասէր յոյժ. որ առեալ իւր կին յիմայէլացւոցն՝
զգուսոր տեսուն Սիւնեաց՝ զԱրուղ խաթունն, որ
եղև քրիստոնեաց եւ երևելի հաւատով եւ երկիւղած
յԱստուծոյ : յորմէ ծնան որդիք երեք՝ Նիկիումն,
Ստեփաննոս, որ կոչեցաւ յեպիսկոպոսութիւն, եւ
Փախրադուլայն : Եւ տիրէր Տարսայիճն կողմանն
Որոտան :

Սա զարդարեաց զմեծ եկեղեցին Տաթևոյ ի սպա-
սըս և ի զգեստս գեղեցիկս, և ետ ի սուրբ եկեղեցին
զվաղնջուց յառիշտակեալ ժառանգութիւնսն՝ զՀար-
ժիս իւր սահմանովն, զՅուր իւր սահմանովն, և զիւր
ձեռատունկ այգին ի Խոտազետ, և զՔէթիւկանս
իւր սահմանովն. եւ զրէ ինքեան արձան յիշատակի
ի վերայ սեան հարաւային որ ունէր օրինակ զայս
« Այս զիւր յիշատակի եւ արձան անջնջելի է իմ
Տարսայիճիս՝ իշխանաց իշխանի, որդւոյ մեծին Լի-
պարտի՝ եղբօր Սմբատայ՝ մեծ իշխանի, կողմնակալի
յայսմ նահանգի, որ իշխեցող էի (123) այսմ գաւա-
ռաց ի գրանէն Բարկուշատայ մինչեւ ցահմանն
Բջնոյ, միաբանեցայ Տաթևոյ սուրբ առաքելոցս, և
տվի զիմ հոգւոյ մասն ի յիմ սեփական ուխտս ի սուրբ
եկեղեցիս զիւզս 6 (124), զոր լուեալ էաք ի հին ժա-
մանակաց ժառանգութիւն լեալ ամին՝ զՇնհէր, ըզ
Խոտն աւան սահմանօք իւրովք, լերամբ և դաշտիւ,
եւ ի Խոտազետ եւ ի Խոտ զմեր ձեռատունկ այգին,
եւ զՅուր եւ զՀարժիս իւր սահմանովն, զորոյ զկէսն
զանձագին էի արարեալ. եւ զԲորտի, զՔէթի-
վանս իւր սահմանովն. եւ եպիսկոպոսք տեղւոյս
Տէր Սողոմոն հաստատեցին մեզ յիշատակ, և
կարդեցին պատարագ յամենայն ամի մին քա-
ռասունք՝ զ¹⁰՝ Յայտնութեանն, զ¹⁰՝ Զատիկին,
զ¹⁰՝ Աստուածածնին, զ¹⁰՝ Աւագ տօներին,

դ²⁰ օրն ինձ Տարսայիձիա եւ զ²⁰ օրն իմ եղբօրն Սմբատայ :

Արդ՝ որ յետ մեր ի մերոց կամ յօտարաց կամ յիշխանաց կամ ի ձեռնաւորաց այս Հաստատ սլայմանս եւ անբակ վճիռս խափանել ջանայ, կամ զայն գիւղօրէքն կամ զայգիւն յայս եկեղեցւոյս հանել խորհի՝ բաժին ընդ Յուդայի՝ եւ ընդ այլ խաչահան, ուսացն եղիցի, և զԱյսենին և զամենայն չարագործացն առցէ՝ պատիժս, և յերից սուրբ ժողովոցն նզովեալ լիցի. եւ թէ տաճիկ աւագ փոխի եւ յափշտակել ջանայ՝ յԱստուծոյ եւ յիւր փերաւքարէն ապիշաւր (125) եղիցի, և ընդ սատանայի ի դժոխս իջցէ՝. և տամբք և զաւակօք ջնջեալ և բարձեալ եղիցի. իւր հարպն լինի հարսւմ և հազար, հազար, հազար նարսք (նահլաթ) լիցի. ի թուիս 723 յամսեանքս Նոյեմբերի 13 :

Եւ է վկայ այսմ վճռիս Տէր Սարգիս՝ Նորավանից եպիսկոպոս. և Սարգիս՝ փակակալ սուրբ եկեղեցւոյս, և յիմ ազատաց Հասան Արարալետի որդի, Որոտչահ՝ Լորայ թոռն, Միրան՝ Նուերայ որդի. հաստատ է կամաւն Աստուծոյ. Աստուած շնորհաւոր արասցէ սուրբ ուխտիս : Յուսովն Աստուծոյ եւ Տարսայիձս իմ ձեռագրովս հաստատեցի զընծայքս. արդ՝ որ յետ իմ յիմ զուակացս և թոռանց կամ յայլ իշխեցողաց զմեր հոգիս զրկել խորհի եւ զմեր

յոյսն խափանել եւ զմեր սահմանեալս քակել ջա-
նայ՝ յ318 հայրապետացն նշովեալ եղիցի իմահ եւ
ի կեանս, կտրեալ եւ ջնջեալ լիցի յայս կենացս եւ
ի հանդերձելոյն. ամէն :

Իսկ Սմբատայ հայրազիր լեալ տանն Աւագին՝
խորհի ընդ այլ իշխանացն. եւ տան սպանանել ի
ծովամիջի զԳոնցայն, հրամանաւ Հուլաու զանին.
եւ ինքն իշխէր ամենայն իշխանութեանց Աւագին :
Եւ աայ զգուտոր նորա զԽոչաքն ի կնութիւն մեծ
Խօջային աահիպ գիւանին որ ունէր իբրին զամենայն
աշխարհս տէրութեան Ապաղայ զանին (126), որ
ասի լինել ըստ մեծի դարարի գիւանին համարս 150
գումանի, եւ մի դուռն մի բիւր է. եւ նա էր գիւանի
գլուխ եւ վերակացու ամենայնին. եւ էր այս յ718
թուին : Բայց մեծ եւ բարեպաշտ արքայն աշխար-
հակալ, յոյսն եւ ակնկալութիւնն քրիստոնէից՝ Հու-
լաու զանն մեռանի ի յ713 թուին. ընդ նմին եւ
ամենօրհնեալն Տօնդուդ խաթունն՝ կին նորա, որք
դեղակուր եղեն ի բազմահնար Խօջայէն աահիպէն.
որ եւ զիտէ Տէր (թէ) ոչ ինչ էին ընդհատ բարե-
պաշտութեամբ քան զԱռստանդիանոս եւ զմայր իւր
Հեղինէ, որք թագաւորեցին ամս 8 :

Եւ ապա նստաւ ի տեղի նորա որդի նորին Ապա-
ղայն, այր հեզ եւ բարի եւ խաղաղարար. եւ սա սիրող
քրիստոնէից. վարեալ զզանութիւնն բարեշաղթ յա-

Ջողմամբ ամս 18 . և մեռանի ի դաւելոյ ոմանց ի
Համիան, յ731 թուականին : Բայց Սմբատ անդա-
ւակ գոլով՝ առեալ զմի յորդուոյ եղբօրն Տարսայիճին
և որդիացուցեալ ինքեան՝ տայ յուսումն գրոց եւ
ի հրահանգս քահանայութեան : Եւ ինքն յետ բա-
զում շինութեանց աշխարհաց եւ վանորէից և եկե-
ղեցեաց և մեծամեծ և երևելի գործոց, որ անց ընդ
ամենայն նախնիս իւր, գնաց ի մեծ դիւանն ար-
քունի առ Արղունն և Սահիպն ի Դավրէժ շահաս-
տան : Եւ անդ հիւանդացաւ հիւանդութիւն մեծ,
որ եւ մեռաւ իսկ : Եւ տուեալ զամենայն իշխանու-
թիւն իւր յեղբայր իւր Տարսայիճն՝ յանձնէ (127) զնա
Արղունին եւ Սահիպին. ե ինքն փոխի ի կարգըս
հրեշտակաց, մերձ գոլով նմին երանելին եւ սուրբ
բարունին Շալուէ, վարեալ զիշխանութիւնն մե-
ծաշուք պատուով եւ երևելի փառօք ամս 20 :

Եւ եկեալ ամենայն մեծամեծացն լացին զնա, և
մեծապէս պատուով զարդարեցին զգագաղս նորա
արքայակերպ ճոխութեամբ, և այնպէս բարձրացու-
ցեալ (128) բազմականօք, խաչիւք վառելովք, ջահիւք
և մոմեղինօք, պաշտամամբք մեծաձայն, բազմու-
թեամբ քահանայից զարմացուցանելով զաշխարհա-
գումար մայրաքաղաքն՝ հանին հանդիսիւ ընդ դուռն
նորա. և բերեալ ի հայրենի դամբարանն սուրբ ուխ-
տին Նորավանից . եւ աշխարհախումբ հանդիսիւ

եղին ի տապանի ընդ հարս իւր ի Թուականին 722 :
 Վասն որոյ և շինէ եղբայր իւր Տարսայիճն նմա տուն
 տապանի, եւ եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի, եւ
 անդ փոխէ ի հանգիստ զեղբայր իւր Սմբատ : Որոյ
 Քրիստոս Աստուած՝ յոյսն հասարակաց, շնորհեաց՝
 հանգիստ և ողորմութիւն. եւ մաքրեաց՝ զամենայն
 աղտեղութիւն հոգւոյ նորա, եւ կարգեաց՝ ընդ
 սուրբ եւ փառաւորեալ իշխանայն Հայոց . եւ յի-
 շատակ նորա օրհնութեամբ եղիցի : Բայց լուր թէ
 զորպիսի երախտիա գործեաց սա առ ազգս իւր :

Էր Թագաւորութիւնն Վրաց առ կնոջ մի Ռու-
 սուդան անուն, եւ էր որդի մի Լաչային Դաւիթ
 անուն զոր բազում հնարիւք ջանայր Ռուսուդանն
 այն կորուսանել (129) զնա. երբեմն դնէր ի քարոտ
 և ծովասոյզ առնէր. երբեմն տայր յիշխանսն սպա-
 նանել, և նոքա ի գետնափոր յարկի պահէին. եր-
 բեմն վարէր ի հեռաւոր աշխարհ զի անդ կորուս-
 ցեն, և յամենայնէ զերծեալ լինէր խնամօքն Աս-
 տուծոյ : Եւ երթեալ փախստեայ առ մեծ արքայն
 Մանգու զանն՝ զառնայր ի նմանէ. և եկեալ Թա-
 գաւորէր յիւրում աշխարհին, և գտանէր սատա-
 կեալ զՌուսուդանն : Նա առնոյր իւր կին զԹա-
 ւանդն (130) Նախջաւանու զԵսուդանն. առեալ էր
 և միւս կին զԳոնցայն և ունէր ի նմանէ զաւակ մի
 Դեմետրէ անուն : Եւ Սմբատ ամենայն հաւատար-

մութեամբ հալատակէր նմա. եւ բաղնւմ եւ մեծ երախտիս ցուցանէր նմա առաջի Հուլաւու զանին և առաջի մեծամեծացն, ևս առաւել ի մեծ դրանն : Եւ այնքան սիրեաց զնա Դաւիթ թագաւոր, զի հաւասար գլխոյ իւրոյ տեսանէր. և զխորրիկ տղայն Դեմետրէ զնէր ի ձեռս նորա և տայր նմա որդի : Եւ Սմբատ զբազում թշնամիս թագաւորութեան նորա ի մեծամեծ գոռողանւոյն տայր սպանանել ի դրան արբունի. զի այնքան լսող էր Հուլաւուն նմա. զի ում կամէր՝ մահ տայր ածել, և ում կամէր՝ կեանս շնորհէր, վասն որոյ ամենայն ոք զողայր ի նմանէ և ամենեցուն աչք ի նա հայէին :

Ապա կոչէ թագաւորն զՍմբատ ի Տփղիս, և կամէր մեծամեծ պարգևօք երախտահատոյց լինել նմա. հարց ցնա եւ ասէ. ո՞րպիսի կամք ենքո զի պարգեւեցից քեզ պարգեւս մեծամեծս, զի զոր կամիս եւ հաճոյ թուի քեզ յիմ թագաւորութենէս՝ անխնայ է քեզ. յոտն կացեալ Սմբատայ եւ երկիր պագեալ նմա ասէ. ո՞վ թագաւոր՝ զոր ունիմք՝ ամենայնն քո՞ է եւ նախնեացն բոց. եւ այս մեզ բաւական է, այլ խնդիր է իմի քէն բան մի թէ կամիս. եւ ասէ թագաւորն. երդուեալ եմ զի զոր ինչ խնդրես՝ տաց քեզ : Ասէ Սմբատ. բարձ զչար յիշատակն մեր զոր զրպարտեաց նախնինքո Գէորգի զնախնիսն իմ. եւ ետ զրել եւ նշովք կարգել զի մի թող

ցեն զմեզ ի հայրենիա մեր. եւ պահեաց ի տան
դանձու իւրում. տուր զայն ի ձեռս իմ : Եւ զար-
մացեալ թագաւորն՝ նախատէր զհաւն իւր թէ ընդ-
է՛ր զայսպիսի արս զօրեղս եւ յաջողակս եհան ի
տանէս մերմէ : Եւ հրամայեաց սպասաւորացն յոյզ
առնել և գտանել զգիրքն. որք երթեալ գտին եւ
վաղվաղակի բերին : Առեալ թագաւորն ի ձեռն՝
յոտն եկաց եւ ասէ. ահա՛ Սմբատ՝ ա՛ռ զգիրքս զոր
խնդրէիր : Յարուցեալ Սմբատայ երկիր պազանէր
եւ ասէր. ո՞վ արբայ՝ մինչ այդչափ ողորմեցար,
զկատարեա՛լն ցոյց առ իս բարիս. այդ գիրք զրեալ է
ձեռամբ թագաւորի, սկսիտ է եւ ջնջիլ ձեռամբ թա-
գաւորի. հրամայեա՛ լուցանել առաջիքս կրակի, և քս
ձեռամբ ընկեա՛ ի նա զգիրքդ :

Եւ առ ժամայն հրամայեաց թագաւորն և լուցին
կրակի. և հանեալ զսուրն կոտորեաց զթուղթսն եւ
ընկեաց ի կրակն և այրեաց. ընդ որ յոյժ խնդացեալ
Սմբատ՝ մեծապէս շնորհակալէր նմա : Յետ որոյ եւ
այլ բազում եւ մեծամեծ պարզեօք և թագաւորա-
կան զգեստուք սլատուէր եւ խիլայէր զնա թագա-
ւորն, եւ այնպէս դարձուցանէր ի տուն իւր : Ահա
այսու օրինակաւ երարձ Սմբատ զնախատինս նախ-
նեաց իւրոց. և արար զկնի եկեղոցն յիշատակ բարի :
Իսկ զկնի սորա տիրեալ ամենայն իշխանութեանց
նորս եղբայրն իւր Տարայիձն. որ սլատուեալ եւ
Հատ. Բ :

սիրեցեալ յաչս աշխարհակալացն եւ ամենայն մեծամեծաց՝ վարէր զիշխանութիւնն իւր բարձր եւ չքեղ փառօք, ահարկու ի վերայ ամենայն թշնամեաց. և այնքան յարգեալ լինէր առաջի Աստուծոյ զանին որ բազում անգամ զարքայական հանդերձն իւր մերկացեալ յանձնէ՝ հազուցանէր Տարսայիճին յոտից մինչև ցզլուխն, եւ զկամարն ի համակ ոսկւոյ բազմազին ակամբք և մարդարտօք լցեալ՝ (131) տայր ածել ընդ մէջ նորա : Եւ զի այր ուժեղ եւ սրտեայ եւ պատերազմող էր, և հասակաւ ահարկու, յամենայն պատերազմունս, յոր եւ երթայր, մեծամեծ քաջութիւնս (132) եւ անպարտելի զօրութիւնս ցուցանէր, ի Խորասան, ի Շամ, ի Հոռոմս, ի Համս եւ ի Համայ ընդ Մարացւոյն, և ի Դարբանդ՝ ինն անգամ վանեալ անձամբ զպատերազմ և մղեալ մարտս. վասն որոյ մեծամեծ պարգևօք պատուեալ լինէր յարքայից արքայէ. եւ առեալ զոսկի բաղիկն որ էր տախարակած և չափ թզոյ մի եւ կշիռ լտեր միոյ. զի այն իսկ էր յազթութեան պատիւն :

Սա առեալ զթագաւորն Վրաց Դա իթ՝ գնայր ի տունն Խաչենոյ, առ որդի մեծ իշխանին Զաւալին Աթաբէկն. և առնոյր զքոյր նորա ի կնութիւն զՄինա խաթունն առ կենօք առաջին ամուսնոյն : Ընդ որ ոչ հաճեցան օրէնք եւ վարդապետք եկեղեցւոյ : Եւ բերեալ ի տուն իւր ստացաւ ի նմանէ որդի մի

գեղեցկուղէչ, և անուանեաց զնա Զալալ եւ դըս-
տերս երկու, յորոց զաւագն ետ ի կնութիւն մեծի
և փառաւորեալ իշխանին Խաչենոյ Գրիգորոյ՝ որ-
դւոյ Հասանայ, որդւոյ մեծի Գրիգորին, որ էր բեռ-
որդի Աթաբէկ Իվանէի. եւ զմիւսն յետ հօրն ետուն
եղբարքն հարսն ի տուն Վրաց թագաւորին՝ կին
եղբօրն Դաւթի թագաւորի, Մանուէլին՝ որդւոյ
Դեմետրէ թագաւորին, որ էր որդի Դաւթի թագա-
ւորին. որ պակասեաց (133) ի 719 թուականին :

Սա շինեաց եկեղեցիս. և արար բազում արդիւնս
ի վանորայս. ետ եւ ի վանն Տաղայքարոյ գիւղ, ի
Գեղաքունի զԳառնակերն. եւ այգի մի ի Մաճու-
կայ ձորի. և դրէ ինքեան արձան ի վերայ սրբոյ Աս-
րապետին. և կարգէ պատարագս երկս ամ յամէ. ե
փակէ ահագին նզովիւք զի մի խախտեսցեն զհոգե-
ցատուրն զայն : Նորոգէ և բազում եկեղեցիս խախ-
տեալս եւ հնացեալս : Վախճանի եւ յաւուրսն յայնո-
սիկ բարեպաշտուհի կին նորա Արուզ խաթունն. եւ
դնի ի տապանի, ի դրան սուրբ առաքելոցն ի Տա-
թեւ : Բայց յետ թագաւորութեան Դաւթի զորդի
նորա Դեմետրէ բերեալ Տարսայիճի ի տուն իւր
անուցանէր, ըստ պատուիրեւոյ հօրն : Եւ ապա բա-
զում Զանիւ եւ օժանդակութեամբ նապուցանէ յա-
թոռ հօր իւրոյ թագաւոր Վրաց ի 721 թուականին :
Իսկ յետ Ասլաղային որ մեռաւ ի 731 թուին նստի

Թագուտարն՝ (134) եղբորորդի նորին, զան, ամենայն աշխարհի, որ եւ Սհմադ անուանեաց զինքն. եւ խորհեցաւ քակել զօրէնս քրիստոնէից եւ առնել մըսլման զամենայն ազգ : Եւ յերրորդում ամի տէրութեան իւրոյ եսպան ի Մուղան զմիւս եղբայրն զՂաւնդրաթայն եւ զսուլտանն Հոռումոյ զԽիաթա զինն (135) եւ զերկուս որդիան Յագանին : Եւ ի գարնանային ժամանակին զնաց անհուն զօրօք ի Խորասան ի վերայ Արղունին՝ որդւոյ Ապաղայ զանին, զի սպանցէ զժառանգ թագաւորութեանն. եւ կալեալ զնա դարձաւ այսրէն :

Իսկ Աստուածն քրիստոնէից յայնմ գիշերի դարձոյց զսիրտ մեծամեծացն առ Արղունն, զոր հանեալ ի բանտէ կապանացն՝ թագաւորեցուցին (136). և սուր ի վերայ եդեալ կոտորեցին զամենայն թշնամիս նորա : Հասեալ զկնի սատակեցին զՍհմադն եւ զհամախոհս իւր՝ զՀասան Մանլի շէխն (137), զՍահիւ դիւանն, զԱլինախն եւ զայլս բազումս : Եւ էր ընդ նոսա թագաւորն Դեմետրէ, զոր սիրեաց Արղունն, եւ ետ նմա զամենայն աշխարհս Հայոց՝ ըզտունն Աւագեան և զտունն Շահանշահեան եւ ըզԳազեցին եւ զորդիան Սաղուն ւթաբէկին : Եւ ինքն էր յոյժ սիրող քրիստոնէից եւ եկեղեցեաց : Էր ընդ նոսա եւ Տարսայիձն, զոր յոյժ մեծարեաց և սիրեաց Արղունն : Ապա դարձաւ Դեմետրէ մեծաւ

խնդութեամբ եւ ամենայն ազատօր, եւ մեծամեծք
Վրաց եւ Հայոց ընդ նմա : Եւ եկեալ ի Շարուր՝
զնաց նմա ընդ առաջ Տարսայիձն մեծամեծ պատ-
ուով, եւ արքունական ընծայիւք մեծարեաց զթա-
գաւորն : Եւ նա առեալ տարաւ ընդ իւր զնա յեր-
կիրն Աւագեան՝ յԱյրարատ. եւ բազում թախան-
ձանօր բռնագրօսեաց զնա, եւ եդ Աթաբէկ իվերայ
ամենայն տէրութեան իւրոյ մինչեւ ի Տիղիս եւ յԱնի
եւ ի Կարս : Եւ եդ ի ձեռս նորա զողջայսն իւր
զԴաւիթ եւ զՄանուէլն սնուցանել զնոսա եւ
պահել :

Եւ յայնմհետէ ունէր Տարսայիձն զաթաբէկու-
թիւն աշխարհիս Հայոց, և բազում դիւրութիւն եւ
ողորմութիւն առնէր նեղեալ ազգիս Հայոց : Եւ
զնացեալ ի Տիղիս՝ ետ բերել զգիւանն արքունի եւ
ընթերցաւ զամենայն դատարան, եւ զի էին գրեալ
ի դատարն անուանք վանորէից Հայոց զի ի ներքոյ
հարկի եւ դիւանի կայցեն. ապա ետ բերել զժիկնա-
սրս աւագ դիւանադպրութեանն, և փոխեաց ըզ
դատարն. և եհան զանուանս վանորէիցն աւելի քան
զ150. եւ զհինն այրեաց հրով. և այնպէս ազատեաց
զամենայն եկեղեցիս : Նաև այնքան ողորմած եւ
զթած եղև առ ամենեսեան զի ի Նետիս գիւղ, որ
է ի վերայ Հուրազդան գետոյ, խաչ կանգնէին եւ
անուամբ նորա կոչէին զնա :

Սա արար ժողով բազում եպիսկոպոսաց և վարդապետաց եւ վանականաց աշխարհախումբ հանդիսիւ ի գերախառ ուխտին Նորավանից, եւ ետ ձեռնադրել զորդի իւր Ստեփաննոս ի բազմապութիւն ի 729 թուականին. և յետ հինգ ամի յուղարկեաց ի թագաւորութիւնն Հայոց ի Ալիլիկա, առ մեծ կաթողիկոսն Տէր Յակոբ ի ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան. Որ եւ ի հասանելն անդ, վախճանեալ էր կաթողիկոսն, եւ բազում պատիւ եւ մեծամեծ փառս ընդունէր ի թագաւորէն Հայոց Լեւոնէ որ և յողով թախանձանս առնէր նմա մնալ անդէն և նըստել յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց (138) : Եւ մինչ ոչ առնոյր յանձն՝ ապա արարեալ մեծ աշխարհաժողով և բազում ընտրութեամբ կայուցանեն կաթողիկոս Հայոց զՏէր Աստուանդին յաւուր ճրագալուցի Զատիկին : Եւ ի մեծի աւուր Զատիկին ձեռնադրեն զՍտեփաննոս մետրապօլիտ մեծ աթոռոյն Սինեաց ի վերայ այլոց եպիսկոպոսացն որ կային աստ և անդ, ոմանք ի Վայոց ձոր եւ ոմանք ի Տաթեւ. որք և միաբան թղթովք և ընծայիւր յուղարկեալ էին զնա առ կաթողիկոսն վասն նորոգման սուրբ աթոռոյն հին պատուոյ եւ աստիճանին որ բարձեալ էր ի վաղնջուց վասն աւերման և կործանման աշխարհիս :

Եւ այսպէս սրակեալ զՍտեփաննոս ընդ (139)

սուրբ և առաքելական եկեղեցւոյն Տաթևոյ փեսայա-
 ցուցանեն այսմ աթոռոյ, եւ գրեն շրջաբերական
 նամակ ոսկեգիր մագաղաթաւ, մեծարդի բանիւք և
 հաստատուն պայմանաւ նորոգելով զպատիւ աթո-
 ռոյն զմետրապօլիտութեանն, և շքեղացուցեալ անհա-
 մեմատ փառօք զգեցուցանեն նմա զհայրապետական
 զգեստն ոսկեթել հիւսուածով, եւ դնեն թագ պատ-
 ուական ի գլուխ նորա, զայս կաթողիկոսն (140).
 իսկ թագաւորն նմանապէս զգեցուցանէ ի թագա-
 ւորական զգեստուց ըստ հայրապետական ձևոյն,
 եւ դնէ կրկին անգամ թագ պատուական ի համակ
 ոսկւոյ ի գլուխն, որ եւ զանուն թագին ինքեանք
 միթր կոչէին. տային և զեմիփորոնն մեծախորհուրդ
 զերեք կրկինն, որ մետրապօլիտացն է, և խոյր ոսկե-
 թել մարգարտայեռ. յօրինուածով. նաեւ այլ բա-
 ղում պարգևս մեծամեծս. և այնպէս բարձրագոյն
 փառօք դարձուցանեն այսրէն ի թուականին 736 :

Իսկ ի գալ (141) նորա խնդաց հայրն իւր Տար-
 սայիճն եւ եղբարքն եւ ամենայն աշխարհն : Բայց
 յետ սակաւուց խանդացեալ եպիսկոպոսացն որի Տա-
 թեւ՝ գնացին առ այլազգիան և բազում ոճիրս սեր-
 մանեցին եւ յոլով վիշտս հասուցին եկեղեցւոյ, եւ
 մինչ ի վախճան ինքեանց երկուցունցն Տէր Հայրա-
 պետին եւ Տէր Յովհաննիսին ոչ դադարեաց խաղմն
 եւ խռովութիւնն : Իսկ Տեառն Ստեփաննոսի դնա-

ցեալ առ մեծ աշխարհական Արղուն. եւ ցուցեալ նմա զնամակ կաթողիկոսին եւ ծանոյց զամենայն որպիսութիւնն : Եւ նորա մեծապէս պատուով ընկալեալ զնա՝ յոյժ հաճեցաւ, եւ հրամայեաց գրել նմա ըստ իւրեանց օրինին ետուլիս. եւ հաստատեաց զամենայն եկեղեցիս եւ զաշխարհն եւ զեպիսկոպոսունսն ի Տէր Ստեփաննոս. եւ ետ նմա այր ի դրանէն եւ փայիզայ. եւ այնպէս յուղարկեաց յաթոռ իւր : Որ եւ եկեալ տիրէր ամենայնին ի փառս Աստուծոյ : Եւ կային հնազանդութեամբ ի ներքոյ նորա Տէր Գրիգորն, որ էր ազգական Տեառն Յովհաննիսի, եւ Տէր Սարգիս որ ի Նորավանս : Այս Տէր Սարգիս, որպէս յառաջն ասացաք, բազում արդիւնս ցուցեալ ի Նորավանս, եւս առաւել արար գործ մի երևելի, զի ի զիւղն Առփայ ի վերայ գետոյն կանգնեաց կամուրջ զարմանալի տաշածոյ վիմօք՝ յոյժ բարձր եւ ընդարձակ եւ լայն, հիացուցիչ տեսողաց, բազում ծախիւք եւ անչափ աշխատութեամբ՝ հրամանաւ բարեպաշտին եւ մեծափառ իշխանին Տարսայիճին, որոյ վարձատրեսցէ Քրիստոս հազարապատիկ :

Յայսմ ժամանակի երկապառակեցան զօրքն զան Արղունին. եւ անկաւ շփոթումն մեծ ի մէջ մեծամեծացն զլիսաւորաց, եւ հանին բազում արեան ճապաղիս. զի կալաւ Արղունն զմեծ զօրապետն ըզ

Բուղայ չինքսանն, որ կոչի աւագայ աւագ կամ տէրանց տէր, եւ եսական զնա զի խորհուրդ նեն, գութեան էին խորհեալ նմա. ընդ նմա եւ զամենայն համախոհս նորին զՂաղանն եւ զԹուխլուխ հաղարտալետն, զԱրուխն, զԱւճանն եւ այլ բազումս. սակս որոյ եւ զրաբարտեալ զթագաւորն Վրաց Դեմետրէ բաղբաղելով եղին ի վերայ բարուրս մահու ետարեալ սպանին տարապարտ ի մեծ դաշտին Մովկանայ (142) յեզր գետոյն Աուրայ ի թուին 738 : Իսկ քրիստոսասէր եւ ամենօրհնեալ իշխանաց իշխանն Տարայիճ, յետ բազում բարեպաշտութեանց եւ երեւելի գործոց, լցեալ զկէտ կենաց իւրոց՝ վախճանի յիւրում դարապատին յԱրիայ. եւ տարեալ ի Նորավանս մեծ աշխարհաժողով հանդիսիւ գնի ընդ եզբօր իւրում Սմբատայ՝ յիւրում (143) ձեռակերտ դամբարանին, ի թուականին 739 : Եւ ապա որդիք նորա վիճէին ի վերայ տէրութեան եւ իշխանութեան հօրն. որք գնացեալ ի դուռն արքունի՝ յանդիման եղեն աշխարհակալ զան Արղունին եւ ծանուցին զբանս իւրեանց : Իսկ նորա յառաջ կոչեալ զաւագագոյն զՆիկումն, եւ կարգեալ զնա ի տեղի հօրն՝ կացուցանէ իշխան ի վերայ ամենայնին :

Բայց թէպէտ տիրեաց բոլոր հայրենեաց եւ իշխանութեանց հօրն. սակայն ոչ կամեցաւ զրկու-

թիւն առնել եղբարցն. այլ եպիսկոպոսօք եւ վարդապետօք և աղաւթօք բարժանեաց զամենայն ժառանգութիւնսն եւ ետ ըստ պատշաճին զբաժին եղբօրն Զալալին՝ ի նա, եւ զբաժին հօրեղբորորդւոյն Լիսարտին՝ ի նա : Եւ այնպէս կային միաբանութեամբ և վարէին զտէրութիւն յայսմ նահանգի մեծարգոյ եւ շքեղաշուք իշխանութեամբ պատուեալ և փառաւորեալ յաչս աշխարհակալացն եւ մեծամեծացն, պահելով զաշխարհս զայս ի խաղաղութեան, եւ զվանորայս ի շինութեան : Եւ զի յայսմ ժամանակի ամենայն աշխարհ աւերեալ եւ ապականեալ էր, և վանորայք խափանեալ ի սլաշտամանէ, եւ ամենեքեան առ հասարակ դիմեալ ի տէրութիւն սորա, աստ զհանգիստ առեալ զետեղէին, որպէս եւ եկն կաթողիկոսն Աղվանից Տէր Ստեփաննոս, և բնակէր առ Տեառն Ստեփաննոսի՝ եղբօր սորա, և այլ բազում եպիսկոպոսք եւ վարդապետք և յազատ արանց, և էր տեսանել շնորհօքն Աստուծոյ զտունս զայս իբր զտապանն Նոյեան ի մէջ աշխարհակործան ակեացն, զոր և Տէր Աստուած անասանելի՛ պահեսցէ բարեխօսութեամբ սուրբ Աստուածածնին և ամենայն սրբոց մինչեւ ի կատարած աշխարհի :

Բայց այսու յոյժ գեղեցկացան, զի ինքեանք մարմնական իշխանութեամբն սլաշտառանային եւ եղ-

բայր իւրեանց Տէր Ստեփաննոս՝ հոգևոր շնորհօք և բարձր դիտապետութեամբ չքեղանայր. և յեռեալք սիրով ընդ միմեանս կային հանդարտութեամբ, ըստ այնմ եթէ զի բարի կամ զի վայելուչ՝ զի բնակին եղբարք ի միասին : Եւ ունէին սոքա բողբոջս բարեբոյս զաւակաց . Եւ իկումին որդիք երկու՝ Բուրթել եւ Բուղտայ անուն. եւ դուստր մի զոր ետ ի կնութիւն գեղեցկաժողիկ իշխանին և մեծ կողմնակալին Էաչոյ՝ որդւոյ Հասանայ, որդւոյն Պոռչայ՝ մեծ իշխանին, որ էր որդի Ասասկայ քաջի, զոր վերագոյն յիշեցար :

Իսկ Լիպարտի՝ որդիք հինգ, որոց երիցագոյնն Սմբատ որ փեսայացեալ էր տանն Աթաբէկի Սադունեանց, և միւսն Յովհաննէս զոր առեալ Տեառն Ստեփաննոսի սնոյց և վարժեաց ուսմամբ. եւ ած ի քահանայութիւն (144) : Եւ արդ ո՞վ ընթերցողք՝ մի լիցի ինձ որ պարսաւադէտ որպէս թէ զիւր ազգյարդէ և պատուէ. և կամ կարծիք ինչ տարցի, եթէ աւելի ինչ բանս յօդեալ պատուաստեցար. վկայ է ինձ Տէր, որ յիսկզբանէ ճառիս մինչ ի կատարածս բազում ճշդիւ քննեալ դտաք զստոյգն. և զոր մեր ականատեսն էր եղեալ՝ ի բազմաց զսակաւն եւ զճշգրիտն եղեալ կարգեցար աստ : Եւ թէ զօտարաց ազգաբանութեանց և յիշատակաց, որք վաղ ժամանակօք անցին, փոյթ եղև մեզ, ասլա ո՞րքան :

ևս առաւել զիմն (145) եւ զիմոյն : Եւ զի յայս մատեան զՍիսական աշխարհի զրոյցս կարգեցաք . եւ ի վերջոյ որդիքն Օրբէլեան կացին տէր եւ իշխեցող սմա . վասն այսորիկ հարկ եղև մեզ եւ զսոցայս ճառել . և դու ընկալ անախտ մտօք եւ զմեզ թո՛ղ առանց մեղադրութեան . փառք յաւիտեանս . Ամէն :

ԿԻ. — Վասն յիշատակի եւ միաբանութեան աստուածայրայի քաղաքիկն Հայոց Լևոնի ի սուրբ, երկնահանգէտ սրբուն Սիւնեաց ի Տաքե, որ ի ձեռն Տեսուն Հայրապետիկն՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի :

Պատուեալ եւ պատուական ծերունին Տէր Հայրապետ՝ եպիսկոպոս Սիւնեաց , յետ շինութեան սրբոյ ուխտին Տաթևոյ նորոգէ զխախտեալ և զծակոտեալ զլուխս սրբոյ եկեղեցւոյն, որ իշարժմանէ և իւրազ ժամանակաց հնութենէ ապականեալ էր : Եւ ի ձեռն մեծահնար ճարտարաց քերածոյ քարամբք եւ կրաշաղախ ձուլմամբ յօրինէ զսաղայարկս ծածկութի գմբէթին եւ ստորակայ սաղիցն և գաւթին որ ի դրանն : Եւ ի սրբել զհին կազմուած աղիւսածոյլ եւ վիմակարկառ դերբկացն որ ի վերայ ձեղուանն՝ գտանեն ի զլուխ առաջին խորանին հիւսիս

սային կողման տուն դադտանոյ, եւ ի նմա մթերս
անհուն սրբութեանց եւ նշխարաց առաքելական,
հայրապետական եւ մարտիրոսական, յորում եւ
կայր աստուածընկալ խաչն Բարդէնեան : Եւ մե-
ծապէս զոհութեամբ իջուցանեն յեկեղեցին : եւ
անհուն լինի խնդութիւն եղբայրութեանն :

Ապա յետ բազում աւուրց ծերական ալեօք
եպիսկոպոսն բարեբարոյ Տէր Հայրապետ յաղթեալ
ի սիրոյ Տեառն իւրոյ՝ զնաց ի տեսութիւն աստուա-
ծակոխ տեղեացն Երուսաղէմի . եւ հասեալ փա-
փազմանն ընդ զտենչումն երանելի ոգւոյն, և դառ-
նայ առ աստուածապսակ թագաւորն Աւոն Հայոց :
Եւ նորա ի վաղ ժամանակաց ցանկացող եղեալ միա-
բանութեան սուրբ եւ դերսախառ ուխտին Տաթևոյ՝
խրախալացաւ մեծապէս ընդ հանդիպումն եպիսկոպո-
սին. եւ ըստ մեծայոյս հաւատոյն կազմեալ ընծայ
թագաւորական սուրբ եւ երկնաձեւ եկեղեցւոյն
զգեօտ սեղանոյն յարքունական մետաքսից զբիւ-
ղանդացին որ ի Յունաց ճարտարացն աննման կի-
տուածօք, եւ խաչ պատուական ի սպիտակափայլ և
սառնատեսակ քարանց համակ կերտացեալ և պըն-
դեալ յոսկում, և սկիք պատուականք ի զուտ ար-
ծաթոյ. և այլ բազում պարզեւս եպիսկոպոսին :
Եւ զրէ իւրով ձեռամբ յիշատակ ինքեան.

« Մարդիկ որ հոգւոյ աչօք յանլախճան կեանս հայե-
[ցան՝

Մինչդեռ ի մարմնի էին փրկութեան հոգւոյն ջա-
[նացան,

Յաղազս որոյ ես Լեւոն թագաւոր աղգիս հայկա-
[ղեան,

Եւ խոստովանող ուղիղ հաւատոյ համազոյ սուրբ
[Երրորդութեան,

Յայս Աստուածընկալ սուրբ ուխտ խնդրեցի լինել
[միաբան,

Որպէս զի հաղորդ եղէց ի նմանէ ամենից որ աստ
[բարութեան,

Որ եւ աղերսեմ առ ձեզ աստանօր անձինք սրբա-
[ղան,

Զի մեզ եւ նախնեաց մերոյ որք հանգեան յուսով
[յարութեան,

Լիցի աղօթիւք ձերովք հառանել մեղաց թողու-
[թեան,

Եւ արքայութեան երկնից արժանի լինել հանգըս-
[տեան,

Ընդ որս եւ որդւոյ մերոյ եւ զաբմից որ դան մեր
[փոխան,

Մնալ ի յերկրի կենօք ընդ երկայն աւուրս բարու-
[թեան » :

Ի թուիս Հայոց 731 :

Յեւթիսկուպոսութեան Սիւնեաց Տէր Հայրապետայ
եւ Տէր Յովհաննիսի, հզօր եւ բարեպաշտ արքայն
Հայոց Լևոն տիրապետեալ արեւմտական նահանգին
Կիլիկիոյ, մեծազոյն յուսով եւ առատ պարգևօք միա-
բանեցաւ ի սուրբ ուխտս միեղէն եղբայրութեանս,
որպէս յայտ առնեն վերոյգրեալ բանքդ : Աւդ՝ որ
զինի մեր դայք բնակել յայս աստուածաբնակ տեղի
աղօթից . եւ ամենայն բարեգործութեան որ աստ
կատարին, հաղորդ կալձիք զբարեսէր թագաւորն
Հայոց Լևոն հանապազօրդ յիշմամբ առ Տէրն մեր
Փրկիչ օրհնեալն յաւիտեան : Յաղագս այսր յուսոյ
եւ սիրոյ աստուածազօր թագաւորին եղբայրու-
թեամբս կարգեցաք զօր սրբոյ Զատիկի Յարութեան
միաշաբաթուն յիշատակ նմա, որ կատարեն զպա-
տարագն յամենայն եկեղեցիս անխափան մինչ ի
վախճան :

ԿԸ. — Վասն կարողիկոսութեան Հայոց որ զկնի
Տեառն Յակոբայ . եւ ազգի ազգի պատահմանց եղցաւ
եւ գերութեանց . եւ Հռակկոսիկն եւ մայրաքաղաքացն
Փռանգաց որ ի Ֆովեղերին :

Յետ սրբաւէր կաթողիկոսին Հայոց Տեառն Յա-
կոբայ մեծաւ հանդիսիւ եւ աշխարհաժողով ամբօխիւ

նստույան են կաթողիկոս Հայոց ի Սիա յաւագ եկեղեցին սուրբ Սուրբի զԱրստանդին վարդապետ, որ էր առաջնորդ սուրբ և գերահռչակ մենաստանին Խորին կոչեցելոյ, մեծապատիւ շքով և արքունական ճոխութեամբ, ձեռամբ թագաւորին Հայոց Լևոնի՝ որդւոյ Հեթմոյ, ընդ որս և էր մեր նուաստութիւնս : Սորա կեցեալ ամս երեք (146) յաթոռն, ասլա վախճանեալ թագաւորին Լևոնի, սպայազատէ զտէրութիւն նորա երէց որդին Հեթում . եւ սա նախանձ հակառակութեան բերեալ ի սրտին ընդ կաթողիկոսին Արստանդեայ՝ առնէ ինքեան խորհրդակից յեպիսկոպոսաց և յիշխանաց զվսաւորադոյնսն, նա եւ ի վարդապետաց իսկ : Եւ հրապուրեալ զամենեսեան տիրանենդ խորհրդով՝ առնէ ժողով ի Սիա մայրաքաղաք, եւ յառաջ կոչէ զբիւն չարաբանս . եւ դնեն բարուրս բազումս զրազատ բանից ի վերայ հայրապետին, անարժան և անպատշաճ լողաց . քննիչ եղեալ ծառայքն Տեառն և հօտն՝ հովուին, դատաւիթ առնէին զիտխանորդն Աստուծոյ : Եւ այսպէս զրպարտեալ զկաթողիկոսն, զորոյ զիրան և զճմարիտն Աստուած միայն գիտէ :

Իսկ հեզն այն եւ հանդարտն ըստ տիրապատուէր հրամանին ոչ ինչ ընդոստնոյր . այլ զամենայն յանձն առեալ ասէր . արդար են բանիդ այդ . եւ ես ճշմարտիւ գործեցի զդոստ . բայց այդ յայտնիրն . իսկ

զծածուկն, որում վկայ է միայն ծածկադէտն, բիւրաւ պատիկ քան զդոյն ունիմ ամբարեալ յողիս . և չեմ արժանի այսմ աստիճանի . արդ զոր կամ է ձեզ՝ արարէ՛ք ընդ իս : Որում պատասխանեալ թագաւորն և ժողովն . ի բայ հան ի քէն, ասեն, զկաթողիկոսութիւնդ և տուր ցմեզ : Լուեալ զայս կաթողիկոսին և յանձն առնոյր յօժարութեամբ . և զգեցեալ զզգեստն հայրապետական զբազմախաչն եւ զեմիւփորոնն հինգ կրկին որ պատրիարքացն է, և զթագն սրատուական եղեալ ի զլուխն, և զվաւերականն մեծագին ածեալ ի մատն, և առեալ ի ձեռն զաջ սըրբոյն Պրիգորի՝ օրհնեաց զթագաւորութիւնն զայն և զամենայն աշխարհ, և ասէ . գոհանամ զքէն Տէր իմ Յիսուս՝ որ մատնեցեր զիս մարմնաւոր դատաստանաց և անցաւոր պատժոց և ամօթոյ, և ոչ պահեցեր յօրն մեծ յորում դատաստանքն ահեղ եւ պատիժքն անվճար եւ ամօթն յաւիտենական : Բայց տուր սոցա առաջնորդ բարի և հովիւ ընտիր զի ըստ կամաց քոց հովուեսցէ զբանաւոր հօտս քո . այլ արանցս այսոցիկ որք առին զդատաստանս քո . և նախ քան զօրն իմ աստուածաբար դատեցին զիս, դու արասցէ՛ս իրաւունս ընդ իս և ընդ նոսա :

Եւ սպա հանեալ զզգեստն եղ ի վերայ արծաթի սեղանոյ . նմանապէս և զսքեմն եպիսկոպոսութեան հանեալ ծալեաց եւ եղ ի վերայ նորա եւ ծածկեաց

պատուական հանդերձիւ . եհան ի մատնէն և զծան-
րազին մատանին . և զգաւազանն և ետ զամենայն
ցպատգամաւորսն, և ասէ . ահա զոր խնդրէքդ : Եւ
ինքն ետ բերել մազեղէն մի սև և յոյժ խոշոր և ըզ-
գեցաւ . և ի նոյն մազեղենէն քուսիթ այ եղ ի գլուխն .
և ողջունեալ զամենայնն՝ եւ ի տանէ եպիսկոպոսա-
րանին միայն եւ լոկի, որ էր մերձ ի քաղաքն Սիւ,
զոր Գլխիրացի կոչեն : Իսկ վատչուէրքն այն և ջե-
ռեալքն նախանձու և հեռիւ ոչ շատացան և ոչ յա-
դեցան այնու, և ոչ զղջացան ընդ առնելիս (թերևս՝
ալիս) նորա . այլ կարծիս իմն բերեալ ի միտս եթէ
եղանիցէ յայսմ իշխանութենէ եւ երթեալ ի վերին
աշխարհն յարևելից, և անդ ընկալեալ լիցի պատուով
կաթողիկոսութեան . և ի բաց հերքեսցի ի մէնջ : Եւ
յուզարկեալ ըմբռնեն զնա և տարեալ ի բերդն Լամ-
բրոն դնեն ի մետաղս երկաթի կապանօք : Եւ յետոյ
բարձին զկապանսն . բայց ոչ հանին յարգելանոցէն
զամս 4 : Եւ եղև այս ի թուականին 738 :

Չայս սյսալէս արարեալ յուզարկէ թագաւորն եւ
ժողովն նուիրակ ի կողմանս արևելից յաշխարհս Հա-
յոյ, առ մեզ եւ առ այլ եպիսկոպոսունս եւ իշխանս
աշխարհիս, զՍտեփաննոս վարդապետ Սկևռացի որ
առ մեզ իսկ էր վարժեալ եւ ուսեալ, հրաւիրական
նամակօք, յորում և գրեալ էին զպատճառ տքսորման
կաթողիկոսին ումպետ րանիւք բաղբաղեալ հայթայ-

Թանս փաստարանութեանց իբր գրթաքաղս յաղ-
րիւսաց . և յօղեալ բանս ի վերայ Առստանդեաց մին-
չև ցերեսուն, յորոց մի այս էր, եթէ յառաջ քան ըզ-
պատարագն ըմպէ շարքաք . զոր թէ արարեալ լինի՝
ո՛չ վասն ազահութեան եւ ո՛չ վասն աներկիւղու-
թեան . այլ վասն տկարութեան մարմնոյ : Եւ երկ-
րորդ՝ թէ առնու հարկս ի լիտանոցացն որ ի Հռոմ-
կլային : Ո՞վ դատախազ՝ այդ սահման է յամենայն
ընդհանրական քաղաքս Հայոց և Յունաց և ամենայն
ազգաց . ի դմանէ ե՞րբ կարգեցաւ բողանոցն . և թէ
էսո՞ւ ոչ եմոյծ պատարագ կամ երախայրի ի տուն
Տեառն . այլ տայր ի հռոգս սպայիկ բերդապահացն,
և թէ վնաս է այդ, ընդէ՞ր կարգեցաւ ի հայրապետա-
կան կանոնսն՝ ի սլոռնկաց և ի շնացողաց և յամենայն
վնասակարաց տուգանս դահեկանաց տալ յեկեղե-
ցին . և թէ բարեկարգութիւն խորհեցար առնել ազ-
դիս, այդ թագաւորի է դործ . նախ՝ դու բարձ ի
քումմէ թագաւորութենէդ և ապա հրամայեա՞ւ ամե-
նեցուն բառնալ : Մանապէս և այլքն ըստ սմին օրի-
նակի էին բանք որք երբէք ոչ տային կարծիս վնասու-
ինչ ի հաւատ կամ յեկեղեցի, զոր աւելորդ և ան-
կարգ համարեցար գրել աստ :

Եւ յետ այսց բանից հրաւիրեալ էին զմեզ մեծա-
րանօր զնալ ի Ժողովն նորոգ ընտրութեան հայրա-
պետի . որում պատառխանեալ ասացար . մեք ո՛չ

եմք հասու կամ խորհրդակից եղծման գի եւ նորոգմանն հաղորդեսցուք . ո՞րք որ ինքնահաճ կամօք եղծումն արար, նոյն և զնորոգ ընտրութիւնն հոգասցէ . եւ կամք Արարչին յայց լիցի իւրում եկեղեցւոյ : Դարձեալ ապա անդրէն նուիրակին և գտանէ նախքան զպատասխանիսն հաստատեալ յաթոռ կաթողիկոսութեան զՍտեփաննոս ոմն անապատաւոր զոր Հռոմայեցի կոչէին, այր լաւ և լի ամենայն առաքիւնութեամբ : Բայց ի ժամանակս յայս զօրն եգիպտական որոյ զօրագլուխ սուլտանն Ալիի (147), զան բազմախուռն ամբօխիւ ի վերայ մեծ մայրաքաղաքին Տրապօլեայ որ ի ծովեղերին յորում կայր աթոռ պատրիարքին Անտիօքու եւ բռնձին որ կոչէր թագաւոր : Քանզի ի յառնուլն զԱնտիօք (148) Փնտուխտար սուլտանին որ ի 1717 թուականին, յորում գերեաց և կոտորեաց աւելի քան զերկուտասան բիւր, և քակեաց զերկնաճեմ եկեղեցիսն . եւ ծովացոյց զմէջ պարսպին . յայնժամ փոխեցաւ աթոռ պատրիարքութեանն ի Տրապօլիս :

Եւ նատեալ սուլտանին շուրջ զքաղաքաւն, տայ ի գուրս զքաղաքն աստուածանենդ և անիծեալ գոնթ (իմա՛ կոմս) մի փռանդ (149) որ էր իշխան մեծի քաղաքին : Եւ առնուն զնա և անողորմ սրով կոտորեն և գերեն անհուն և անհամար քրիստոնեայս . քակեն և այրեն զեկեղեցիսն, և զանձնաւոր պատկերն Քրիս-

տոսի որ կայր յաւագ եկեղեցին պրկեալ ի վերայ
խաչի՝ զոր երբէք մարդ ոչ կարէր նկատել զնա եթէ
յանչունչ նիւթոյ իցէ, այլ թուէր յինքեան ունել
զոգի եւ զշունչ. զայն ընկեցին ի վայր եւ տոռունս
կապեալ ի պարանոցն քարշին ընդ փողոցս մինչև
խորտակէր ամենայն : Եւ եղև սուգ մեծ ամենայն
քրիստոնէից . և այս էր ի թուականին 738 : Իսկ յետ
միոյ ամի, ի 740 թուականին առաւ եւ մեծ քաղաքն
Կորնթացոց աշխարհաժողովն Աբբայիա (150) ի
նոյն ծովեղերն յորում կայր տուն եւ ակօռ երկից
թագաւորաց Փռանգաց դանիդուն և լապիւրաուն և
աղամանուն (151). կայր եւ ի նմա մեծ արծուէսքն
Երուսաղէմի, այսինքն արքեպիսկոպոսն . քանզի յե-
րկից թագաւորացն որ անդ էին՝ մինն էր սէք և միա-
քան ընդ սուլտանին Մսրայ . վասն որոյ խաբեալ ի
սուլտանէն եթէ տուր զքաղաքդ ի ձեռս իմ եւ ես
բառնամ զայլ թագաւորսն եւ տամ զամենայն ի
ձեռս քո, եւ այնպէս խաբկանք առեալ զանառիկ
քաղաքն և զանմարտնչելի ամուրն՝ քակեաց ի հիմանց
եւ փրցց զզարմանակերտ շինուածսն ամենայն . զո-
մանս կոտորեաց . և բազումք ընչիւք իւրեանց նստեալ
ի նաւ զնային :

Բայց լապիւրային որ սէր էր ընդ նոսա, ոչ ինչ
վնասեցին . այլ խաղաղութեամբ հանին ի քաղաքէն
իւրայովքն, որ և անց յայնկոյս ծովու ի մեծ աշխար-

հըն Փռանգաց . վասն որոյ և անմխիթար սուգ պատեալ էր զամենայն ազգս քրիստոնէից : Ապա յետ այսր ամենայնի բարկացաւ Տէր ի վերայ Ասքանազեան ազինս Հայոց . եւ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց արբոյց մեզ զմրուրն դառնութեան սկաւառակաւն բարկութեան . յիշեաց զգրպարտութիւնն Կոտանդեայ . եւ զարթեալ ի վրէժխնդրութիւն իւրոյ եկեղեցւոյն . շարժեաց զսուլտանն Մսրայ անթիւ զօրօք և էաժ ի վերայ անպարտելի ամրոցին Հռոմ կլային որ էր գահ հայրապետացն և աթոռ կաթողիկոսացն Հայոց : Յորում կային անսլաւամելի սրբութիւնք և նշխարք առաքելական և հայրապետական և ամենայն զլիսաւոր մարտիրոսացն , և փառաւորագոյնն մերոյս գրոհի՝ աջ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի և գաւազանն և աթոռն և սեղանն , յորոյ վերայ սլատարագէր զՔրիստոս , և հողաթափն նաւ շղարչն որ է դաստառակ սրբոյն Հովնաթմեայ , և պերեզոտն ներկեալ արեամբ : Որ եւ ամսօրեայ ժամանակաւ սլատերազմեալ էառ նախ զքաղաքն , և ապա զներքին բերդն . և ապա զբարձրագոյն կլայն յորում կայր շինեալ գեղապաճոյճ եկեղեցին ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ . և տուն դարապատի հայրապետին :

Ըմբռնեալ զկաթողիկոսն Տէր Ստեփաննոս երկոտասան եպիսկոպոսօք և բազում քահանայիւք և սարկաւազօք ածին առաջի սուլտանին . եւ առեալ

յաւարի զբերդն՝ կապտեցին, կողոպտեցին զամենայն սպասեկեղեցւոյն և զանկշռելի զանձն աստուածային և զամենայն ստացուածսն, բայց զեկեղեցին ոչ քակեցին : Ապա ի մեծի խնդութեան եղեալ սուլտանին՝ խօսէր բազում բանիւք ընդ կաթողիկոսն, եւ զայս իսկ հարցանէր . այսչափ ժամանակ է աւելի քան զ100 ամ որ դուք աստ նստէիք, և մեր սուլտանութիւնն բազում անգամ ջանացեալ են պատերազմաւ՝ չեն կարացեալ առնուլ զսա, ընդէ՞ր եղեւ այս զի այժմ ի քո կաթողիկոսութեան այսպէս դիւրաւ առաւ ի մէնջ : Եւ պատասխանէ կաթողիկոսն և ասէ . ոչ գիտեմ՝ Աստուած միայն գիտէ, մի՞ թէ վասն մեզաց մերոց եղև, ասէ՛ սուլտանն . այս չէր ի յիմ զօրութենէ . այլ Աստուածն ձեր մատնեաց զձեզ եւ զբերդդ ի ձեռս իմ, զի ես երեք անգամ խորհեցայ զնալ . և Աստուածն ձեր ոչ եթող զիս . այլ արգել և ետ զսա ինձ :

Չայս ասացեալ կացոյց բերդասպահս և հրամայեաց շինել զպարիսպն որ բարանօք էին փլուցեալ . և ինքն յարուցեալ զնաց անդրէն եւ մտեալ ի Ռամբշիս՝ (Ռամասիոս) ցուցանէր բազաքացեացն զկաթողիկոսն շրջեցուցանելով ընդ հրասարակսն, եւ անտի զնացեալ ի Մըսըր, տարաւ ընդ իւր երկաթի կապանօք . եւ անդ եղեալ ամ մի ի բանափ՝ վախճանեցաւ ի նմին երջանիկ եւ փառաւորեալ կաթողիկոսն

Տէր Ստեփաննոս : Եւ առեալ քրիստոնէիցն հրաման՝
տարան յեկեղեցի Հարաշի Ստորեայն, և պատուով
եղին ի հանգստի, և այս կործանումն լինէր ի թուա-
կանին 741 : Եւ ամենայն սրբո՛ թիւնքն որ գերեցան,
կորեան անհետ եւ անգիւտ, եւ բնաւ ոչ երևեցան
թէ եւ բազում անգամ յոյզ եղեւ ի թագաւորէն
Հեթմոյ : Բայց յետ առման Հռովմային թողին ի
նա և զամուրն Բեհեստին (152) :

Ահա տեսեր ո՞վ զատաւորդ եւ զըսպարտիչդ հայ-
րապետին քո՝ եթէ ս՛րպէս փոյթ ընդ փոյթ հառ
Աստուած զլրէժ պատուհասին ի վերայ և խնդրեաց
իրաւունս, զի զոր դու ի Գլխիրացի եկեղեցւոյն
արտաքսեցեր, նա զբոյճն արտաքսեաց ի մեծ աթո-
ռոյ Հռովմային, զոր դու քո ձեռամբդ մերկացուցեր
ի զգեստուն, նա մերկացոյց ձեռամբ սուլտանին
Մըսրայ գբո եղեալ հայրապետն, զոր դու ի կապանս
եւ ի բանտ առաքեցեր ի Լամբրոն բերդ, նա զբոյն
առաքեաց ի կապանս և ի բանտ անգերծանելի զըն-
տանին Մըսրայ : Ո՞ւր են այժմ զգեստքն հայրա-
պետական, ո՞ւր թագն պատուական, ո՞ւր աջն եւ
զաւազանն եւ աթոռն սրբոյն Գրիգորի որով պար-
ծէիք, ա՛ւաղ անմտութեանս մերոյ, եթէ յո՛րպիսի
տուգանս և ի պատուհաս մատնեցաք :

Եւ արդ՝ այս աթոռ որ ի Հռովմային եղաւ, հաս-
տատեալ էր ի սրբոյն Գրիգորիսէ կաթողիկոսէ որ և

Վկայասէր կոչեցաւ (153). զի յայնմ ժամանակի ոչ
դոյր աթոռ Հայոց, այլ աստ եւ անդ շրջին : Սա
գանձազին արարեալ ի կնոջ և յորդոյ մեծ իշխա-
նին փռանդ որ Զաւային կոչիւր, զբերդս զայս . եդ ի
սմա աթոռ և հաստատեաց տուն հայրապետաց Հա-
յոց, յորում նստան կաթողիկոսք տաան . առաջինն՝
Գրիգորիս, եւ ապա՝ եղբայր իւր Ներսէս, եւ ապա՝
եղբորորդի նոցա Գրիգորիս որ շինեաց զեկեղեցին,
և ապա՝ Տղայն Գրիգոր որ անկաւ ընդ քարն Կոպի-
տառայ, ապա՝ Գրիգորիս Ապիրատն, ապա՝ Յով-
հաննէս, ապա՝ Կոստանդին, ապա՝ Յակոբ . ապա՝
միւս Կոստանդին որ աքսորեցաւ . ապա՝ Ստեփան-
նոս որ դերեցաւ ի Մըսըր . և անդ մեռաւ : Եւ էին
ամբ աւելի քան զ140 մինչև ցօր առման նորա :

Իսկ յետ այսր ամենայնի դիպուածոց դարձեալ
առնէ ժողով թագաւորն Հեթում և տայ ձեռնադրել
կաթողիկոս Հայոց զՏէր Գրիգոր՝ Անաւարդայ եպիս-
կոպոս, այր գիտնական եւ առաքինի, սիրող եկեղե-
ցւոյ, տօնասէր եւ տօնախմբիչ տօնից տէրունակա-
նաց, և սլայծառացուցիչ յիշատակաց մարտիրոսաց,
ի թուականին 742 : Գիտէր եւ զէզու եւ զզպրու-
թիւն լատին եւ յոյն ազգին : Յերկրորդ ամին սորա
եղև շիոթումն Զատկաց եւ խանդարումն լրմանց
ամենայն ազգաց . զի հասաք ի տուն սխալական որ
դրոշմեալ է ի հինգհարի բեկին, որ էր լրումն ըստ

Յունաց յԱպրիլի ի 6, և ըստ Երբայեցուցն Նիսանի ի 16ն. և ըստ Հայոց անշարժ տումարին յԱրեգի 23ն. և գայր օր լրմանն ի կիրակէի. զոր պահաւ էր յառաջի միւս կիրակէն տալ : Վասն որոյ մոլորեալ ի ճշմարտութենէն՝ կորուսին կորապէս զհենակս շաւղացն, և տօնեցին զօր Ողորմենին Յարութեան և արարին Զատիկ. և զպատեք չարչարանացն կերան եւ արբին ընդ աստուածասպանսն խրախանալով : Իսկ Հայր կացեալ ի ճշմարտութեան ստուգապէս. եւ որք էին յԵրուսաղէմ ի մերոյ եղբարց՝ եկեալ հաւատարմացուցին առ մեզ թէ՛ լոյսն որ իջանէր ի չաբաթ օրն ի պատիւ գերեզմանին՝ ի մերն իջաւ ճշմարտիւ ի ճրագալուցի աւուրն. որում ականատես եղեալ փառաւորեցաք զԱստուած. եւ կողմանք այլազգեացն զամօթի հարեալ պապանձէին :

Իսկ հայրապետն մեր Տէր Գրիգոր աստանօր սըխալեաց մեծապէս և ի բաց եկաց ի ճշմարտութենէն. զի թողեալ զբնական և զհայրենի շաւիղս նախնեացն սրբոց՝ հետեւեցաւ ընդ թիւր և զարտուղի ընթացս Յունաց. եւ հաւանեցուցեալ զթագաւորն՝ բռնութեամբ տօնեաց եւ ետ տօնել ամենայն աշխարհին Կիլիկեցուց զօր Ծառղարղարին Յարութեան. եւ արար Զատիկ առանց ազատութեան. բայց ի պարկեշտ վաներն ոչ ընկալան. նաեւ բազումք յեպիսկո-

սրտաց և ի վարդապետաց ոչ հաւանեցան, և ոմանք ի ծածուկ սրահեցին. վասն որոյ բազումք գանեալ և աքսորեալ հալածական եղեն : Եւ յայտմ անկարգ արարուածոց բազմաց դայթակզո թիւն եղև ի կաթողիկոսէն :

Ղարձեալ և եղ սահման զի մի լուծցեն զճրագալոյցն յեղ և ի թան եւ որ ինչ առանց մտոյ է, եւ մի արասցեն նաւակատիս մեծախորհուրդ տօնիցն : Եւ հրամայեաց ձէթ օրհնել հիւանդաց և մեղուցելոյ և երեխայից. եւ սկսաւ առ սակաւ սակաւ զամենայն աւանդութիւնս Հոռոմոց եկեղեցւոյն սպրդեալ մուծանել ի մերս եկեղեցի. և ի մերոյս ի բաց քեցել մի մի : Եւ բազում ղեռպանս և նամակ հաւանութեան առաքէր առ պատրիարքն ի Արստանդնուպօլիս եւ խոստանայր յանձն առնուլ զոր ինչ եւ խնդրեսցեն : Յուզարկեալ էր և առ Սբունայն (154) Ասորոց որ Նեստոր կաթողիկոսն է, նմանապէս թուղթ յանձնառական միաբանութեան զոր մեք իսկ տեսաք. բայց մեզ արեւելից կողմանցս ոչ ինչ ի վեր բերեալ ծանուցանէր. այլ միայն այսբան համբաւէր թէ՛ խնդրեմք զաթոռն Անտիօքու մեզ լինել. և վասն նուազեալ ժամանակիս կամիմք զմիաբանութիւն Հոռոմոց ընդ մեզ եւ զամենայն ազգաց : Բայց յեկեղոյն հոռոգառնադաժան մաղձիցն երևեալ լինէր ի տեղիս տեղիս. և ոմանք ևս ի մերոյ աշխարհէս հաճեալ հաւա-

նեցան եւ սկսան եպերել զնախնիան մեր . եւ առնել նորաձևութիւնս . և այլաձևութիւնս :

Իսկ մեր հանապազ աղեցաւ եւ լերդախոյ լինելով ի վերոյ այսր ամենայնի՝ հաշեալ մաշեաք ծփահան խորհրդովք ի տուէ եւ ի գիշերի . եւ ոչ գոյր տեղի յուսոյ կամ ապաստանի, զի սակաւ մի ախոյեան առից ընդդէմ կալ հոգեւոր մարտին : Երկնչեաք եթէ յաւուրս մեր զարթնու չարն ի պատերազմ ընդ եկեղեցւոյ . եւ յարուցանէ մորիկ խռովութեան ի մէջ մեր . եւ ընթաղրեալ կործանէ զսինլիբոր մնացուած ազգիս . յաղազս որոյ պատճառանայ ի դալ նուիրակի նորա Արստանդեայ՝ եպիսկոպոսին Աեսարու, միաբան խորհրդով եպիսկոպոսայ աշխարհիս եւ իշխանայ դրեցաք մեք թուղթ մաղթանայ նաեւ ողջամիտ հաւատոյ եւ կարգայ Հայաստանիս եկեղեցւոյ առ կաթողիկոսն մեր Տէր Գրիգոր ոչ հիւանդանալ անողջանալի ցաւօր, որ իբր գբաղցկեղ ճարակէ յական թօթալիւզ վհասարակ անդամս եկեղեցւոյ . զոր եւ նուիրակին այն գիտելով զանձանց վերս՝ ոչ կամէր յանձն առնուլ զտարումն թղթոյն բաղբաղելով պատճառանս ինչ : Եւ էր օրինակ նամակին այս ինչ, զոր եւ աստէն կարգեցից :

ԿԹ. — Թողոր վասն հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցոյ յարեկեան աշխարհէս առ կարողիկոսն Հայոց Տէր Գրիգոր, գրեալ ձեռամբ Տեառն Ստեփաննոսի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի. ընդ նմին և դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ սրբոյն Գրիգորի Սքան լեւազորժի եւ Արանասի Աղեքսանդրացոյ :

Աստուածային անյաղթ զօրութեամբն բարձրացեալ և անեղական աջով Հզօրին պարսպեալ, բարձր բազկօքն Յիսուսի դգուեալ եւ հիազօր շնորհօք Հոգւոյն պերճացեալ, սուրբ, անբիծ, անարատ եկեղեցիս Հայոց՝ անբասիր եւ անշաղախ հարսնս երկնաւոր Փեսային, տնկեալս եւ հիմնադրեալս ի սրբոյ առաքելոցն Թադդէոսէ եւ Բարդողիմէոսէ, մշակեալս եւ բեղմնաւորեալս ի սբանչելի բրտանց ահարկու եւ անհամեմատ առնն Գրիգորիսի, նախ՝ զոհութիւն անբաւ բիւրաւորօք և օրհնութիւն անհատ և անվճար Արարչին իւրոյ վերընծայէ, որ ոչ ամենայնիւ ամենեւիմբ դշտինն արբոյց բաժակ, եւ զանհնարին սպառուած կորստական հրապուրանայն էարկ ի վերոյ ըստ արժանաժառանգ սլատուհասի տոհմին դառնացողի. այլ յետ սաատիկ պատժոցն եւ ահա որ արկածիցն կրկին կենդանութիւն վհատեալ հոգւոյս, եւ վերստին մխիթարութիւն սգապատ եւ լքեալ սրտիս շնորհէ :

Հատ . Բ :

Նաեւ փոխան կնտութեանն պսակ պանծալի . եւ մոխրոյն եւ քրճոյն՝ գահոյք անարուեստք եւ խնճոյք խրախանաց : Սակս որոյ զԱմովսաճնին առեալ զճայն՝ ի ճահ գայ ինձ գոչել մեծաճայն . ցնծասցէ՛ անձն իմ՝ ի Տէր . զի զգեցոյց ինձ հանդերձ փրկութեան և սլատմունճան ուրախութեան, որպէս փեսայի եղ ինձ պսակ . և որպէս զհարսն զարդու զարդարեաց զիս : Այլ եւ ընդ Պաւթայ յուսազնեալ ասացից . ո՛չ խալառ բարկանայ մեզ Տէր, եւ ո՛չ յաւիտեան պահէ ոխս : Յետ որոյ ծնրահանգոյց գազաթամբ ողջունէ զգլուխդ իւր պանծալի, զսխրալիդ բնաւից, զչքնաղդ և զնորոգ գերահրաշացեալդ ի Հոգւոյն ըզՊրիգորիոս՝ հայր հանուրց սեռից Հայկաց, եւ կաթողիկոս տիեզերական ի դրանէ Հոնաց եւ Լիւնաց, ի ծովէ Կասալից եւ ի լեռնէ Կովկասեաց մինչ ի սահմանս եգիպտական եւ ի ծովն արեւմտային, ուր զգիշերն ագանի ակն տունջենային :

Եւ ընդ ողջունիս զայս իսկ ծանուցանէ պատուական գլխոյդ բերանով թարմատար եւ եղկելի անձին Ստեփաննոսի՝ Սիւնեաց այցելուի, եւ նախադահ սեղենի (155) որ ի տանն տէրունի, ո՛ հայր պատուական եւ պետ պանծալի՝ գոն բաղայք բասրանաց ի բերանս բիւրաւոր մարդկան ի բայս եւ ի բանս օտարս եւ ի բաղայս բարրանաց, յորմէ երկուցեալ ակն ածեմք. ո՛ գիտէ՝ յաւուրս վերջինս տեղի գտեալ

չարն՝ զտոգէտ կրսերութիւնս մեր ընթացեալ ընդ-
ոտնէ, եւ զգեղեցիկ սաղարթ լուսալիր ոստոյ
հաւատոյ եւ զերկնահանգէտ կարգի սահմանելոյ ի
սուրբ եկեղեցւոջ որ ի սրբոյն Գրիգորէ եւ յորդուոյ
իւր. եւ յայլ աստուածազգեաց հարցն սրբոյ՝ նախ-
նեացն մերոյ որք ամբաւ ջանիւք, արեամբ եւ բըր-
տամբ ուղղեալ հաստատեցին, բոցաթոյն արկածիւ
այրեալ մծրէ եւ ասականէ եւ շիջուցանէ զգեղեցիկ
սրայծառութիւնն :

Եւ երկակի սլատճառաւ դնեմք առաջի զայս, մի՛
վասն ամենեւին մաքրութեան եւ սրբութեան հօրդ
մերոյ եւ աներկբայ հաստատութեան յեցելոյ մեզ
ի ձեզ, եւ մի՛ վասն սլարսելոյ եւ կոչկոծելոյ զբերանս
զրաբան եւ ունայնախոյզ սլարսաւաղիր արանց որք
իբրեւ զՍկիւթիանոս, զօրէն Քաբաւոնացեացն չրջին՝
սպրդեալք տանէ ի տուն, եւ չչուկս չարակարծ զա-
մենեքումբք արկանեն այսպէս յօղելով. հոռոմ է մեր
կաթողիկոսն. եւ ընդ նոսա դաշնադիր : Զորոյ ըզ
ճշմարիտն Աստուած գիտէ եւ դուք : Որ եւ ոչ
միայն այժմ այլ եւ յայնժամ յորժամ էր մեր նը-
ռաստոութիւնս առ ձեր փառաւորութիւնդ, որ եւ
վանականք կողման Կարմիր լերինն զականճս մեր
խիտ առ խիտ տաղտկացուցին. որ եւ յայսպիսի բաղ-
բաղանայ փաստ առեալ աստուածապսակ թաղա-
ւորին եւ բնաւին ժողովոյն՝ ոչ օծին զընտրեալդ ի

ի Հոգւոյն : Արդ յաղագս այսր պատճառի հայցեմք
 ի ձէնջ երկու իրս՝ զոմն հրաժարական և զոմն յանձ-
 նառական : Եւ այս ո՛չ ի մարդկանէ. այլ գրէ՛թէ Հո-
 գւոյն ազդմամբ վասն զգայթակղութիւն բազմաց
 բառնալոյ եւ զմիտս տկարաց բժշկելոյ. յանձնառա-
 կան՝ զսուրբ եւ առաքելական առնն Գրիգորի՝ Հա-
 յոց Լուսաւորչին եւ զորդւոց եւ զթոռանց իւրոց,
 որք էին համախոհք եւ միաբանք երից աստուածա-
 գումար Սիւնհոգոսացն, ունել անթերի զսահման
 հաւատոյ որ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս և ի սուրբ
 Աստուածածինն եւ ի սուրբ և ի փրկագործ խաչն.
 Ընդ որում և զբոլոր կարգ կանոնական ի սուրբ եկե-
 ղեցի, զոր ո՛չ է արժան կատարելոյդ յիմաստս մի ըստ
 միովէ յիշատակել :

Եւ յետ այսր ամենայնի լրիւ պինդ ունել զկրկին
 նորոգեալ դաւանութիւն հաւատոյ եւ զճշգրիտ
 սահմանս որ վասն կարգաց եկեղեցւոյ ի սուրբ ժողո-
 վոցն Հայոց որք վասն չար աղանդոյն Նեստորակա-
 նացն և աշխարհակործան, պիղծ ժողովոյն Քաղկե-
 դոնականացն յոլով պատերազմաւ և մեծաջան աշ-
 խատանօք յիւրաբան չիւր ժամանակս յընծիւղիլ չա-
 րին՝ ի հարկէ սաղաւարտեալ ժողովէին ի քաղաքսն
 Հայոց առաջնորդք եկեղեցւոյ եւ իշխանք ազգիս. և
 մեծախոյզ քննութեամբ ջան եղեալ՝ ի բաց խելին
 զբոյսս չար որոճանցն, և սերմանէին զճշմարիտն եւ

զբարիորդ ուղղափառութիւնն, զորոյ զլոյսն երկանց
ո՛չ է սլարտ տապալել եւ շիջուցանել. այլ միշտ վառ
ունել յանձին :

Եւ ժողով ասացաք . ասեմք նախ՝ զՇահապիւլա-
նին, ընդ որում էր անյաղթն յիմաստս Անանիա՝
մետրապօլիտ Սիւնեաց, եւ աշակերտ Մեսրոբայ.
որոյ զլուխ ժողովոյն ախոյեանն հաւատոյ Յովհան
Մանդակունի բոլոր եպիսկոպոսօք եւ իշխանօք Հա-
յոց : Այս սակա ժողովոյն Քաղկեդոնի և այլ մասնա-
ւոր բանից որ ի չարէն տնկեալ էր յազգս : Բ. դար-
ձեալ ժողով ի Նոր քաղաքի՝ Հայոց եւ Ասորւոց
ուղղափառաց վասն չար աղանդոյն Նեստորակա-
նացն որ ի Խուժիկս, եւ վասն կարգաց եկեղեցւոյ
Բարգենիւ կաթողիկոսիւ Հայոց . ընդ որում էր
երանելին Մուշէ՝ մետրապօլիտ Սիւնեաց : Գ. դար-
ձեալ ժողով ի Դվին յաւուրս Ներսիսի կաթողիկոսի,
որ վասն քաղկեդոնական սահմանին, եւ Նեստորի
աղանդոյն որ ի սղծալից վանքն Գրիգորի Մանա-
ժիհր Ըռաժկի. ընդ որում էր երանելի մետրապօ-
լիտն Սիւնեաց Պետրոս՝ աշակերտ Մովսիսի քերթո-
ղահօրն : Դ. դարձեալ ժողով ի նոյն Դվին Մովսիսիւ
կաթողիկոսիւ վասն նոյն աղանդոյ Քաղկեդոնակա-
նաց. ընդ որում էր և մերն Պետրոս. յորում թը-
ռական Հայոց եղաւ՝ և սուրբ Աստուած խաչեցարն
սահմանեցաւ. և Յիզդբուզիդ վկայեաց : Ե. դարձեալ

Ժողով ի Դվին, երկիցս անգամ, Աբրահամաւ կաթողիկոսիւ, որ վասն բաժանման Վրաց (ի ձեռն) պղծոյն Կիւրիոնի, եւ զատելոյն Աղվանից, ընդ որում էր սքանչելին Քրիստափոր՝ մետրապօլիտ Սիւնեաց, այլովք աթոռակալօքն Հայոց : Յորում ամենեւին բարձին զընտանութիւն եւ զխառնումն Քաղկեդոնականաց. և ահագին նզովիւք փակեցին մեզ անհուպ և անհաղորդ մնալ նոցին : Զ. դարձեալ ժողով Հայոց ի Պարտաւ առ Աղվանա Եղիայիւ՝ կաթողիկոսիւ Հայոց, վասն նոյն քաղկեդոնակաւնացն. յորում որոշեցին զՆերսէս ոմն, Բակուր կոչեցեալ, կաթողիկոս Աղվանից, չար անարդանօք, եւ զթագուհին Սպրամ. եւ զկտրեալ հօտն խառնեալ միացուցին ընդ Հայս : Ի. դարձեալ ժողով նախ քան զայս ի Թէոդուլօլիս. Հայք եւ Հռոմք վասն միաբանութեան յաւուրս Եզրի կաթողիկոսի՝ հրամանաւ կայսեր Հերակլի. յորում հաւանեալ Եզրի տգիտաբար խմորեցաւ : Եւ Սիւնիք և այլք յաթոռակալացն ոչ ընկալան զաղանդն, այլ մնացին ամբողջ շնորհօքն Աստուծոյ. վասն որոյ անարդեալ յԵզրայ արտաքսեցաւ Յովհան Մայրազոմեցի : Ը. դարձեալ ժողով ի Մանազկերտ յաւուրս Յովհաննու Օձնացոյ, որ զխմորեալ աղանդն Եզրայ, որ յաւուրս վեց կաթողիկոսացն, մաքրեաց. և ահագին նզովիւք հեռացոյց զմեզ ի Հռոմոյ : Թ. դարձեալ

Ժողով սուրբ հարցն յԱնի, յորում քննեալ գտին համախոհ Վրաց զՎահան կաթողիկոս որ ի Բաղայ, եւ զի պատկեր եմոյժ յեկեղեցիս Հայոց, եւ յամենայն սեղանոյ բարձեալ էր խաչին պայծառութիւն եւ կառնիւք զարդարեալ որոշեցին զնա նզովիւք. եւ զՍտեփաննոս ոմն եղին ի տեղին : Ժ. Իսկ յաւուրս վերջին, ի ժամանակս Զարարիայի սպասաւարի եւ Իվանէի աթաբէկին Վրաց, զարձեալ Ժողով սուրբ հարցն եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից ի Գետախանն մերձ Սեան կղզւոյն, և միանգամ յԱնի, եւ չարաչար նզովիւք բարձին եւ հեռացուցին զամենայն համախոհսն Վրաց եւ Հռոմոյ :

Արդ՝ այդ ամենայն հարբ եւ Սիւնհոդոսք մեծաբննութեամբ մաքրեցին զեկեղեցին Հայոց յամենայն զանազան որոմանց, և զսահման հաւատոյ եւ զկարգ եկեղեցւոյ անխախտելի կտակաւ թողին մեզ : Վասն որոյ սլա՛րտ է ամենայն հպատակութեամբ սլինդ ունեւղայս սահման առանց յաւերման և սպակասութեան. և միշտ ընթեռնուլ զնոցա գրեալն, եւ նովիմք վարիլ եւ վարել զեկեղեցիս Հայոց ի դաւանութեան հաւատոյ և ի կարգս տօնից եւ ի սահման կենդանարար խորհրդոյն զոր ամենեւին մաքրեցին յամենայն անպատեհ խառնուածոց : Զորոց զեղեալ սահմանն քաջ իսկ գիտէք. եւ աւելորդ է ինձ.

երկրորդեւ աստ : Այսօրիկ յանձնառականք, յորոց ոչ ունիմք հնար արեամբ եւ մահու չափ մասամբ միով շեղիլ. եւ այնքան նզովից պարտապան լինել. եւ ի մեր հարանցն մասնակցութենէ հեռանալ իբրեւ որդիք ժանտք եւ խրամատիչք ցանկոյ հարցն, որոց պատիժն յայտնի է ի գրեալսն : Իսկ հրաժարականքն՝ ի բաց կալ ամենեւին յամենայն միաբանութեանց հաւանելոցն Քաղկեդոնի, որք անգիտացեալք զՆեստորին հաստատելով զաղանդ՝ ինքեանք զինքեանս նզովեցին եւ լուծին ի կենաց. նզովել ի բոլոր սրտէ զնոյն ժողով եւ զամենայն հաւանեալսն նմա, որք յերկուս ճեղքեալ զանճառ միաւորեալն Քրիստոս՝ լինին աստուածաթողք եւ մարդադաւանք. հրաժարել եւ ամենեւեմ փակել յամենայն անկարգ խառնուածոց սուրբ խորհրդոյն յապականիչ խմորոյն եւ ջրոյն, յորում զաւազանին ուրանան զչնորհ, եւ եղծանեն զլուացմանն խորհուրդ. զի զոր ի ծնունդ մեզ շնորհեցաւ՝ զայն յստինսն փոխարկելով առնեն ըմպելիս :

Ո՞վ թշուառք՝ անցայք գիտութեամբ եւ զօրութեամբ ընդ նոյն իսկ տուիչն այսմ պարգեւաց եւ յաւելիք ի վերայ նորա զխմորն եւ զջուրն. ո՞չ ասէր առ աշակերտսն՝ ի վեր առեալ զբաղարջն եւ զանապակ զինին. զայս արարէ՞ր առ իմոյ յիշատակի. ընդէ՞ր ոչ յաւել զխմորն եւ (ոչ) ի կիր էարկ զջուրն :

Բայց առ այս՝ մերթ ի վերայ ածեն զկողին հասումն ջրոյ ընդ արեան, և տգէտ կրսերութեամբն ոչ իմանան զխորհուրդն եկեղեցւոյ ի կողիցն սկսեալ, յօրինակ նախնւոյն Ադամայ եւ կողին իւրոյ՝ յորմէ ծնանին ամենայն ազգք բրիստոնէից զլուսաւորն և զանախտն : Զի նախ՝ օրինական եցոյց զերկուսն՝ Յորդանանու լուացմամբն և վերնատան խորհրդեամբն, եւ ապա յաստուածային կողիցն աղբիւրացուցեալ պարգևեաց մեզ զերկակի շնորհն :

Պարծեալ ի Ժամ սրբոյ խորհրդոյն կատարման ոչ ամբօխիւ, իբր ի մարմնաւոր խորհուրդ քուսել (156), եւ զմի նշխարն յութ եւ ի տասն պատարագ բաժանել. այլ ահիւ և զողութեամբ առանձինն ընդ Աստուծոյ միանալ. և թէ պատուակիցք իցեն՝ մերձ կացցեն, եւ ի նմանէ հաղորդեսցին, որպէս պարգև, եւ թէ զՌիոնիախոսին բերեն զթողթ յօժանդակ ինքեանց, աւանիկ՝ ոչ ասէ նա բազմացն կատարողապետ լինել եւ սրբազնագործել. այլ զմինն հրամայէ կատարողապետ լինել նման Յիսուսի, եւ զայլն որք ընդ աստուածային սեղանաւ շուրջ պարեն, սրբազնագործեալ հաղորդեսցուցանել կենաց հացին : Պարծեալ զեկեղեցին Աստուծոյ ոչ առնել տեղի մարմնաւոր սեղանոյ՝ համարձակութեամբ նստել եւ քննել (կամ քնանել) և զբրունսն անխակ թողուլ ի կոխանս չանց եւ խողից, որպէս

եւ մեր ականատես եղաք. այլ սլարկեչտութեամբ եւ սրբութեամբ եւ ամենայն զգուշութեամբ պահել, որպէս վայել է տան Աստուծոյ, յօրինակ առեալ ըզ տունս մարմնաւոր թաղաւորաց թէ՛ քանի՛ պահապանաց եւ զգուշութեան պէտք լինին անդ :

Դարձեալ ո՛չ մտանել ի հոռոմ եկեղեցին, եւ տօնակից լինել կամ հողորդիլ, եւ ո՛չ ընդ նոսա տօնել զԾնունդ կամ զԱւետիս. այլ զճմարիտն զկարգեալն ի սրբոյն Յակոբայ, ի վեցն Յունվարի՝ ըզ Ծնունդն, եւ ի վեցն (157) Ապրիլի՝ զԱւետիսն : Դարձեալ, որպէս օրէն է, ամենայն պնդութեամբ Հայոց եկեղեցւոյս զձրագալոյցն առնել նաւակատիս եւ նախատօնակ, եւ խթիլ յեղ եւ ի պանիր, եւ յորինչ առանց մտոյ է : Զի հինգ օր նաւակատիքն մեծ եւ պայծառ խորհրդովք լի են, եւ ո՛չ է օրէն ամենեւին զնախատօնակ մեծի Յարութեանն եւ Ծննդեանն ընդ այլ աւուրս պահոյն հաւասարել (158) : Եւ թէպէտ բան եւ խորհուրդ շատ ունիմք՝ չէ՛ պարտ մեզ երկայնել, եւ որպէս ոչ գիտողի ուսուցանել, այլ սակաւն իմաստնոյդ բաւականասցի :

Դարձեալ թէպէտ առաքելական խմանամբ կարգ զձէթ օրհնելն հիւանդաց եւ մեղուցեւոց. ի հարցն ոչ ունիմք սովորութեամբ աւանդեալ մեզ, կարծեմ եւ համարձակութիւն յոյժ մատուցանէ ժրագունիցն ի մեղս՝ մեղօք ապականել զոգիւն յուսով ձիթին, եւ

սակաւ դրամիկ մսխել, եւ ձէթ օրհնել, եւ արդարաւնալ : Այդ գիւտք շահիցն ի բաց ընկեացի ի մէնջ, եւ ընդ հարցն չաւիղ անսայթա՛ք ընթասցուք ոտիւք, բայց թէ զանկատար իւղն որ վասն երախալիցն սահմանէք՝ ընդունելի է : Եւ ընդէ՞ր է երկայնել մեզ դրանս. հաւան եմք մեք ընդ մեր հարսն ի զփոխ իջանել, եւ ո՛չ ընդ Հոռոմոց յերկինս ելանել : Արդ այդչափ եւ այդքանիւք բաւականացու՛ք բանիւք :

Գիտութիւն լիցի աստուածային գլխոյ հայրապետութեանդ, զի թէպէտ հնազանդ եմք ամենայնիւ Տեառնդ մերոյ՝ սակայն աղաչեմք զսնտոի կարծիս կրսեր եւ տգէտ մտացս մերոց բառնալ եւ բժշկել զի զտկարն յամենայնի շահիլ սլարտ է : Եւ զոր խնդրեմքս, հեռնեալիս (159) թղթովք ձեռագրեալ, առնել ձեռնարկ հաստատուն եւ անխախտ կտակ միաբանութեամբ սուրբ եւ երջանիկ եպիսկոպոսացդ, եւ յուզարկել առ մեզ իբր զյետկար անջինջ. զի յայնժամ առաւել հաստատութեամբ եւ հլու հսկատակութեամբ հնազանդ լիցուք աստուածային գլխոյդ, եւ թագաւորեսցես յեկեղեցիս մեր ջահաւորեալ որպէս արեգակն :

Ասլա թէ աւելի ինչ կամ սլակաս կամիք մուծանել յեկեղեցիս մեր, զոր ոչ ունիմք ի հարցն : Եւ կամ գրեալքս խոտան են առ ձեզ, յայնժամ մի աշ-

խատ լինիք եւ մի՛ զմեզ աշխատ առնէք. ըստ ձեր կամաց լիցի՛ աշխարհդ այդ եւ այլ որ որ կամիցի. եւ զմեզ թողէ՛ք ի մեր ստրուկ գերութեանս. եւ մեր կացցո՛ւք, մնացցո՛ւք ակն ունելով վերին այցելութեան : Եւ թէ թագաւորական սաստիւ պատժէք զմեզ, մեր պատրաստ եմք ի տանջանա, յաքսորս եւ ի բանտ, ի մահ եւ ի մեռանել ի վերայ սուրբ եւ առաքելական հարցն աւանդից : Ո՛ղջ լեր թագաւորական արգասիւքդ ծնողդ իմաստից եւ մայրդ ուղղափառութեան, աղբիւրդ հաւատոյ եւ անվախ ախոյեանդ սուրբ եկեղեցւոյ Գրիգորիոս՝ կաթողիկոս Հայոց : Եւ Տէրն Տէրանց հովանասցի տիրական գլխոյդ :

Ձեռնարկ միաբանութեան եպիսկոպոսաց արևելից եւ վարդապետաց եւ իշխանաց :

Մեր Տէր Սարգիս եւ Տէր Գրիգոր ի նոյն վիճակէ, համախոհ եւ միաբան եմք այս վերոյգրեւոյս հարցն աւանդից. եւ որք ոչ միաբանին այսմ հայրեւնաւանդ եւ հայրապետական հաստահիմն դաւանութեանցս, նզովեա՛լ եղիցին որպէս Սաբէլ եւ Արիոս :

Եւ Տէր Յովհաննէս՝ աթոռակալ ԲՆնոյ, միախոհ եմ եւ միաբան եմ այսմ վերոյգրեալ ուղղադա-

ւան հայրենացանկ դաւանութեանս . և նզովեմ զոչ
հաւանեալ հակառակողսն ընդ չար հերժուածողացն :

Ես Գրիգոր՝ աշակերտ եւ սպասաւոր բանի, որ
մակադրեալ կոչեցայ Բջնեցի, հրամանատար այսմ
աթոռոյ՝ սերտ և անքակ միաւորութեամբ համախոհ
եմ այսմ վերոյգրեալ դաւանութեանս սահմանիւ
մահուն . եւ նզովեմ նզովիւք սուրբ հարցն զոչ հա-
ւանողսն :

Ես Տէր Յովհաննէս՝ շնորհօքն Աստուծոյ եպիս-
կոպոս Հախբատայ, համախոհ և միաբան եմ իմով
վիճակելովս, այս ուղղադաւան նամակիս . եւ նզո-
վեմ զոչ հաւանողսն ընդ այլ հերժուածողսն : Ես
Տէր Մխիթար՝ Հաւուց թառայ եպիսկոպոս, ան-
քակ միաւորութեամբ համախոհ եմ այսմ վերոյ-
գրեալ դաւանութեանս սահմանիւ մահուն . եւ նզո-
վեմ նզովիւք սուրբ հարցն զոչ հաւանողսն :

Ես Տէր Մարգարէ՝ եղբորորդի Վանական վար-
դապետին, համախոհ եմ վերոյգրեւոցս ի յանդար-
ձոյ հօրեղբօրն իմոյ, որ հրամայէր թէ օձն կամի շար-
ժել զտուտն, ջանացարուք ոչ տալ տեղի զլիսոյն . և
մի հաւատայք խաբողին . արդ հակառակօղք այսմ
առաջին հարցն աւանդիցս որոշեալ եղիցին ի փա-
ռայ Որդւոյն Աստուծոյ :

Ես նաւաստ եպիսկոպոս Գողթան Տէր Սար-
կաւազ միաբան եմ այսմ աստուածաւանդ կտակիս .

եւ ոչ հաւանեալքն նզովեալ եղիցին ի սուրբ Եր-
րորդութենէն : Ես Եսայի՛ կրսեր բանասիրաց, եւ
յետին վարժապետ, իմով աշակերտօքս համախոհ եմ
եւ միաբան եմ այսմ զրոյ եւ վերոյգրեալ արանցս,
եւ որոշեմք նզովիւք զոչ ընդունողսն :

Ես Դաւիթ՛ նաւաստողի բարող բանի եւ վարդա-
պետ Հայաստանս եկեղեցւոյ, համախոհ եւ միաբան
եմ այսմ ուղղադաւան թղթոյս որ ունի ճշմարտիւ
զսուրբ հարցն աւանդութիւնն . եւ որոշեմք նզովիւք
զոչ հաւանողսն եւ զհակառակողսն :

Մեր անպիտան ծառայքս Քրիստոսի Ելիկումս
եւ Լիսարիտս՝ որդիք փառաւոր իշխանայն Տա-
սայիճին եւ Իվանէի, եղբարքք մերովք եւ որդւովք եւ
ամենայն ազատօք հաւան եմք եւ հնազանդք մահու
չափ այսմ աստուածատուր եւ հայրենաւանդ կտա-
կիս . եւ որ հակառակին, որոշեալ լիցին ի սուրբ
հարցն մասնակցութենէ :

Մեր մեղուցեալ ծառայքս Աստուծոյ Պապաքս եւ
Էաչի՛ որդիք բարեպաշտ իշխանին Պռոշայ, մերովք
ազատօքս համակամ եւ համախոհ եմք ամենայն հնա-
զանդութեամբ սուրբ հարցն աւանդութեանց վերոյ-
գրելոցս ի նամակի աստ . եւ որ որ ոչ հաւանի՛ նզո-
վեալ եւ որոշեալ լիցի ի սուրբ հարցն մերոց եւ յԱստ-
ուածարեալ եպիսկոպոսացս :

Մորոյն Գրիգորի Սքանչեղագործի հաւատ, զոր ուստի
յուսաւոր յայտնութենէ եղերոյ յԱստուածարանէն
Յովհաննիսէ ըստ ակնարկութեան եւ հրամանի ամե-
նատորր եւ միշտ կուսին Մարիամու Աստուա-
ծածնի :

Մի Աստուած եւ Հայր Բանին կենդանւոյ, ի-
մաստութեան անձնաւորի եւ զօրութեան եւ կերպա-
րանի էութեանն, կատարեալ կատարելոյ ծնող՝ Հայր
Որդւոյ միածնին, մի Տէր միայն ի միայնոյ, Աստուած
յԱստուծոյ, կերպարան եւ պատկեր Աստուածու-
թեան, բան ներդործական, իմաստութիւն պարա-
ռական բոլորից ընդ գոյացականութեամբ եղելոցս-
եւ զօրութիւն ամենից էացելոցս արարող : Որդի
ճշմարիտ ի ճշմարտէն, անտեսանելի յանտեսանե-
լոյն, անապական յանապականէն, անմահ յանմա-
հէն, մշտնջենաւոր ի մշտնջենաւորէն :

Եւ մի Հոգի սուրբ յԱստուծոյ զէութիւնն ունե-
լով, Որդւով երեւեալ եւ բացայայտեալ մարդկան,
պատկեր Որդւոյ, կատարեալ կատարելոյ, կեանք եւ
կենդանեաց պատճառ : Սրբութիւն եւ սրբութեան
բաշխիչ, որով ճանաչի Հայր, որ ի վերայ ամենե-
ցուն եւ յամենեւին, եւ Որդին Աստուած, որով
ամենայնքս, Երրորդութիւն կատարեալ փառօք եւ

մշտնջենաւորութեամբ եւ թագաւորութեամբ՝ ան-
բաժանելիք եւ անկարօտանալիք. քանզի և ոչ օտա-
ցական ինչ եւ ոչ ծառայ Յերրորդութեանն կամի
ներքս ածական. որպէս թէ յառաջ ոչ եղեալ եւ
յետոյ մտեալ. ոչ նուազեալ երբէք Որդի ի Հօրէ. եւ
Յորդու՝ Հօգի. այլ անփոփոխելի եւ անլայլայելի
Երրորդութիւնն միշտ :

Երանելոյն Արանասի եպիսկոպոսապետին արտադրու-
րիւն յաղագս աստուածային մարմնաւորութեան
Բանին ճայնակցելով արքայ Ժողովոյն որ ի Նիկիա :

Խոստովանիմք (160) զՈրդին Աստուծոյ, նախ
քան զյաւիտեանս, մշտնջենաբար ծնեալ ի Հօրէ.
իսկ առ վերջնովք յաւիտենիւքս վասն մերոյ փրկու-
թեան ի Մարիամայ ծնեալ ըստ մարմնոյ, որպէս
աստուածազան առաքեալն ասէ « իսկ յորժամ եկն
լրումն ժամանակի՝ արտաքս առաքեաց Աստուած
զՈրդին իւր եղեալ իկնօջէ ». և գոյ զնոյն Աստուած
եւ Որդի Աստուծոյ ըստ Հօգւոյ. իսկ որդի մարդոյ
ըստ մարմնոյ, ոչ երկուս բնութիւնս զմին՝ Որդի,
զմին՝ երկրպագական. այլ մի բնութիւն Աստուծոյն
Բանի մարմնացելոյ և երկրպագեալ հանդերձ մարմ-
նով իւրով միով երկրպագութեամբ : Այլ և ոչ եր-

կուս որդիս՝ այլ ոմն Որդի Աստուծոյ ճշմարիտ և երկրպագեալ, իսկ այլ ոմն ի Մարեմայ մարդ ոչ երկրպագեալ, որպէս և մարդիկ. այլ զի յԱստուծոյն և Աստուած, որպէս ասացի, մի որդի Աստուծոյ, և Աստուած զնոյն եւ ո՛չ զայլս, եւ ի Մարեմայ ծնեալ ըստ մարմնոյ առ վերջնովք աւուրբբս, որպէս հրեշտակին, Աստուածածնի Մարեմայ յասելն « ի՞րր եւ զիցի ինձ այս զի զայր ոչ գիտեմ » ասէր « Հոգին սուրբ վերեկեսցէ՛ առ քեզ. եւ կարողութիւն Բարձրելոյն հովանաացի՛ քեզ. վասն զի ծնեալն սուրբ կոչեսցի եւ Որդի Աստուծոյ » :

Ծնեալն սուրբ կոչեսցի եւ Որդի Աստուծոյ այսուհետեւ ի կուսէն Մարեմայ՝ Որդի Աստուծոյ բնութեամբ եւ Աստուած ճշմարիտ եւ ո՛չ շնորհիւ եւ կյորդութեամբ. ըստ մարմնոյ միայն ի Մարեմայ մարդ. իսկ ըստ հոգւոյն՝ ինքն Որդի Աստուծոյ եւ Աստուած. կրեալ զմեր կիրս որպէս գրեալ է « Քրիստոսի կրեցելոյ վասն մեր մարմնով » . եւ զարձեալ. « որ իւր Որդւոյն ոչ խնայեաց. այլ վասն մեր ամենեցուն ետ զնա » . իսկ անկիր մնացեալ եւ անայլայլակ ըստ Աստուածութեանն ըստ ասացելումն ի մարգարէէն « ես եմ Աստուած եւ ոչ՝ այլայլիմ » : Մեռանելով զմերն մահ ըստ մարմնոյ վասն մեղաց. զի զմահն խողխողեսցէ՛ ի ձեռն վասն մեր մահուան ըստ ասողի առաքելոյն « ընկղմեցաւ մահ՝ յաղթու-

թիւն քո . ո՞ւր մահ՝ խայթոց քո » . եւ դարձեալ
« Քրիստոս մեռաւ վասն մեղաց մերոց ըստ գրե-
լոյն » : Անբռնելի իսկ եւ անմահ մահուամբ մնա-
ցեալ յաղագս Աստուածութեանն իբր անարատ
Հօր զօրութիւն ըստ ասողին Պետրոսի « ոչ էր, ասէ,
կար ըմբռնիլ նմա ի մահուանէ » . վերադնայեալ յեր-
կինս եւ նստեալ ընդ յաջմէ Հօր յերկրէ բարձրա-
ցեալ մարմին Քանին ըստ ասելոյն Դաւթայ « ասաց
Տէր Տեառն իմում, նիստ յաջմէ իմմէ » . և ի նմանէ
ի Տեառնէ հաստատեալ եւ յառաքելոցն . իսկ ըստ
Աստուածութեանն պարունակելով ընդ Հօր ի յա-
ւիտենից յաւիտակից որպէս հայրական եւ անճառ
զօրութիւն ըստ վարդապետին Պօղոսի « Քրիստոս՝
Աստուծոյ զօրութիւն և Աստուծոյ իմաստութիւն » .
գալոց է ինքն Որդին Աստուծոյ և Աստուած , որ-
պէս եւ խոստացաւ , դատել զկենդանիս եւ զմե-
ռեալս . որպէս ասէ առաքեալն . դատիչն զծածկոյթս
խաւարի եւ յայտնողն զխորհուրդս սրտից եւ զգո-
ւութիւն և զանգոսնումն ըստ արժանաւորութեանն
վերբերող զիրաքանչիւրն :

Իսկ եթէ որ (առաւել) քան զայս յաստուածայնոց
գրեցելոցն ուսուցանէ՝ միւս ասելով զՈրդին Աստու-
ծոյ, և միւս՝ ի Մարեմայն մարդ . կամ եթէ որ ըզ
Տեառն մերոյ մարմինն ի վերուստ ասէ եւ ոչ ի կու-
սէն Մարեմայ, կամ յեղեալ զԱստուածութիւնն ի

մարմին, կամ խառնեալ, կամ այլայլեալ, կամ ախտակիր զՈրդւոյն Աստուածութիւնն, կամ աներկրագեղի զՏեառն մերոյ մարմինն, որպէս մարդոյ, և ոչ երկրագեղի իւրեւ Տեառն և Աստուծոյ մարմին. զսա նշովէ սուրբ եւ ընդհանրական եկեղեցի հաւանեալ աստուածազան առաքելոյն ասողին «եթէ որ ձեզ աւետարանէ (աւելի) քան զոր առէքն, նշովեալ եղիցի. ամէն և ամէն. եղիցի և եղիցի :

Հ. — Վասն աշխարհակալ արքայիցն որ եղևն զկնի դասն Սրդունին. և վասն ամենայն անցից ևոցա :

Նախ և առաջին՝ Թագաւորէ աշխարհիս մերում յազգէն Նետողաց Հուլաւուն ամս 8. և ապա զկնի նորա՝ երէց որդին նորա Ապաղայն՝ ամս 18. ապա Ահմատն՝ եղբօրորդի Ապաղային, և ապա Արդունն ամս 7 : Եւ սլառճառ մահու նորա եղև հարճ մի յոյժ սիրեցեալ, յորմէ դեղակուր լինի, և վճարի ի դաշտին Մուղանայ ի տօնի Թէոդորոսին (161) : Որ եւ ի մահուան նորա լինի կոտորուած բազում մեծամեծ աւագանւոյն՝ Խօջանին որ էր գանձապետ արքայի, և Սուլտանին որ էր ի վերայ կերակրոցն և ըմպեւեացն, և Զիշուին և Աւրդուղանին որք էին ի վերայ

դատաստանայն, եւ մեծ զիւանին Սաղադաւ-
լին՝ (162) բարեբարոյ Զհտին որ էր ի վերայ ամե-
նայն հարկաց աշխարհիս : Եւ բազում և անհուն
զանձք արքունի ցան և ցիր եղեն : Իսկ զօրագլխայն
և մեծամեծայն եղեալ յերկփեղկս՝ ոմանք կոչէին
զԲայտուն (163) ի Բաղդադայ՝ ազգական Արղուն-
նին, զի զիցեն ի տախտն (164) արքայութեան, եւ
ոմանք փութացուցանէին զեղբայր Արղունին զԲե-
ղաթուն (165) ի Հոռոմոց : Որ եւ եկեալ նստաւ ի
տախտն արքայութեան զան ի վերայ ամենայն աշ-
խարհի, ի թուականութեանն Հայոց 740 :

Սա ետ կտրել զբամ և դահեկան քարտիսէ (166)
ունելով յինքեան գիր եւ խայտուածս, եւ կամէր
բառնալ զարծաթի դրամն, զի այնու վաճառեսցեն.
և սաստկացոյց զհրամանն ի վերայ ամենայն քաղա-
քաց : Եւ յետ 4 ամի տէրութեան իւրոյ անկաւ աղ-
մուկ չփոթի ի մէջ պալատան նորա, զի կասկածեաց
յոմանս վասն երկմտութեան ինչ. որք նեղեալք ի
դառն և անխտիր զազրագործութեանց նորա, կա-
մեցան ձեռն տալ ի Բայտուն. եւ սկսաւ ըմբռնել
զամենայն մեծամեծս իւր՝ զԵլիտայն որ էր ի վե-
րայ որսական թռչնոց և զազանաց, զԴաւառայն
որ էր ի վերայ ամենայն կերակրոց և ըմպելեաց,
զՍոնճիրալն որ էր ի վերայ զօրաց բազմաց, և այլս
բազումս զորս երկաթի տոռամբք խառնեալ զնէք ի

պահէստի առ զլիաւոր արանցն : Եւ ինքն յառաջեալ
զնայր զօրօքն ի հանդիպումն Բայտույին. իսկ կալա-
նաւորքն այն ի ծածուկ ձեռն տուեալ ի բիւրապետ
մի Դո՛քալ անուն եւ ի Թաղաւորազն մի Ելզար
անուն. որ միաբանեալ զան ի վերայ. եւ հանեն
զկալանաւորսն. և զնեն ի դիպահոջ զպահապանսն
նոցա. յորոց մի էր մեծ հազարապետն Խուռումչի,
զոր բերեալ ի վանսն մեր Տաթե՛ւ՝ եղին առ մեզ ի
պահէստի աւուրս բազումս. որ եւ յետոյ ազատե-
ցաւ եւ հասաւ յիւր իշխանութիւնն հրաշիւք սուրբ
եկեղեցւոյն :

Եւ ինքեանք անցեալ յայսկոյս գետոյն Երասխայ
եղէն զօր բազում, եւ սկսան զնալ զկնի Քեղա-
թույին, զոր եւ լուեալ ամենայն զօրացն նորա եւ
սրտաբեկեալ՝ Թողին զնա. և եղէն ցան եւ ցիր. եւ
ինքն Քեղաթուն մնայր միայնակ. եւ յոչ կամաց
դառնայր եւ գայր ի պալատն իւր, զոր առեալ
պահէին զօրն ապստամբաց : Ապա տեսեալ զեր-
ծեալ կալանաւորացն և մեծ զօրապիսացն՝ Ելզարին
եւ Դո՛քալին՝ ըմբռնեցին զնա եւ խեղճամահ սա-
տակեցին. և սպանին առ հասարակ զամենայն հա-
մախոհս նորին. և զնացեալ ընդ առաջ Բայտույին՝
մեծաւ ուրախութեամբ նստույանեն զնա զան եւ
Թաղաւոր ի վերայ ամենայն աշխարհի, ի դաշտին
Արաւայ (167) :

Եւ էր սա օրինօք քրիստոնեայ, և խաբեալ ի զօրազլխաց իւրոց՝ եղև Մահմետի օրինօքն, եւ վարէր զարքայութիւն իւր թոյլ և վատթար եւ անարի տմարդութեամբ մինչև յաշնանային ժամանակն : Սա յուղարկեալ զՋալալն՝ որդի Տարսայիճին, այլ ևս մուղալ արամբք ի մեծ աթոռն Աղվանից յԱմարաս, որ ի հինան լեալ էր աթոռ կաթողիկոսաց նոցին. ետ տանել առ ինքն զգաւազան սրբոյն Գրիգորիսի՝ որդւոյն Վարդանայ, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի. քանզի և կայր զերեզման նորին անդ : Վասն որոյ եւ գաւազանն ի նմին եկեղեցւոջ սլահեցաւ : Ընդ նմին տարան եւ զսքանչելի խաչն աստուածահրաշ, որ ի հին ժամանակաց կայր անդ, կազմեալ ի համակ ոսկւոյ և զարդարեալ 36 աւամբք սլատուականօք. և այս ի մատնելոյ լիւրբ եւ անզգամ երկցու մի ի նոյն վիճակէ :

Եւ զի էր անդ դուստր կայսերն Յունաց Դեսպինա անուն, որ ածեալ էր ի կնութիւն Ապաղայ զանին, եւ սնուցեալ էր իւր յորդեգիրս զԲայտուն : Սա բազում թախանձանօք խնդրեաց զխաչն եւ զգաւազանն և յուղարկեաց ի թագաւորական բաղաքն Աստտանդնուպօլիս : Եւ այսու օրինակաւ կողոպտեցաւ աշխարհն Աղվանից խաւատուական եւ յաստուածային գանձուցն : Իսկ Բայտուն այն հասեալ յաշնանային ժամանակն՝ դայ ի Խորասանայ

Ղազանն՝ (168) որդի Արղունին, որդւոյ Ապաղային, ի վերայ նորա ի խնդիր հայրենական աթոռոյն, ամենայն զօրօքն Խորասանայ, զոր Ղարաւունաս կոչէին : Որոյ զօրագլուխք՝ մեծն եւ բարեբարոյն Խութլուչազն (169) որ Թարգմանի շնորհաւոր Թազաւոր, եւ անյաղթն ի պատերազմունս եւ բազմահնարն Նաւուզ, որ Թարգմանի նաւասարդ (170) :

Եւ զի ամենեքեան առ հասարակ թողեալ էին զրնական սահման իւրեանց, եւ մոտեալ ընդ Մահմետի օրինօք : Եւ այս Նաւուզս էր որդի Արղունին, որ եկաց պետ և պախազ ի վերայ ամենայն աշխարհիս . և բազում ոճիրս գործեալ էր ապստամբութեամբ ընդ Արղունին եւ որդւոյ իւրոյ Ղազանին. եւ այժմ միաբանեալ էր ընդ սմա : Սա յոյժատեցող էր քրիստոնէից եւ թշնամի եկեղեցեաց. որ և ասպատակ ածեալ՝ գայր իբր զմրրիկ փոթորկեալ, նախամարտիկ լինել, զոր և մանդրայ կոչէին : Եւ հարեալ սատակեաց զօրսն որք զճանապարհսն պահէին. և ապա անկառ աղմուկ չփոթին եւ գոյժ աղաղակին ի պալատն արքունի, որք անզգուշարար կային անմտութեամբ : Յորմէ երկուցեալ մեծ բիւրապետին Թաշարին՝ զնայ և խառնեցաւ ի Նաւուզն. եւ յայնմանէ բեկեալ սիրտ կողմանն Բայտույին՝ ամենեքեան առ հասարակ թողին զնա և փախեան :

Փախչէր և յիմարն այն Բայտուն և գայր առ Դուքայն որ նստեալ էր իւր զօրօքն ի դաշտին Նախջաւանաւ, յեզր Երասխայ :

Իսկ տեսեալ զայն Դուքային՝ բեկաւ ամենայն զօրութիւն նորա. եւ երկմտեցան ի նմանէ հազարապետք նորա, եւ ըմբռնեալ դարձուցին անդրէն ըզ Բայտուն և յուղարկեցին առ Ղազանն. և ինքեանք փախեան այսր եւ անդր : Եւ Դուքայն զնայ եւ մտաւ յամուրսն Վրաց, զոր յետոյ ըմբռնեալ Բէքային՝ տայր ի ձեռս Խուռումչէի : Եւ նորա առեալ չարամահ սատակէր. նմանապէս եւ Ելզարն փախչէր ի կողմն Կարնոյ քաղաքի. և զնա իսկ գտան յետոյ առ շեխի միոյ. և սատակեցին : Այսպէս և զամենայն մեծամեծան սատակեցին զբռամբ ածեալ առ հասարակ : Ընդ որս և զբարեբարոյն բնաւից զԵլզիտայն, որ մեր նահանգի էր իշխեցող և գլուխ 12,000 արանց, ածին ի Գիլանայ. և չար մահուամբ սատակեցին : Եւ այդպէս առանց մարտի եւ պատերազմի առին զաշխարհս ամենայն. և նստուցին զՂազանն ի տախտ արքայութեան հօր իւրոյ Արղունին :

Բայց աստուածատեացն այն Նաւուզ ի գալն՝ յառաջոյ հրաման եհան առ հասարակ քակել զամենայն եկեղեցիս, եւ կողոպտել զամենայն այր բրիտոնեայ, եւ թլխատել զքահանայս. վասն որոյ բազում վիշտս եւ անհնարին աղէտս հասուցին բրիտոն-

նէից ընդ ամենայն տեղիս : Քակեցին բազում եկեղեցիս, խողխողեցին բազում քահանայս, կոտորեցին բազում քրիստոնեայս, եւ որք ի սրոյն մնացին՝ կողոպտեցին զամենայն ինչս, գերեցին բազում կանայս եւ մանկտիս : Բայց ի Բաղդատ եւ ի Մաւա, ի Համիան եւ ի Դավրէժ եւ ի Մարաղայ (171), ի Հոռոմս եւ ի Միջագետս սաստիկ եւ անպատմելի դործեցին ոճիրս վնասուց : Իսկ ի մեր սահմանս կողոպտեցին զՆախջաւանու եկեղեցիս, եւ գերեցին զքահանայս, եւ բազում չարչարանս ածին ի վերայ, քարշեցին զղրունս բաւարանացն, ընկեցին եւ զսեղանսն, բայց մեծ գլխաւորքն ոչ թողացուցին բակել զեկեղեցիսն ակնածեալ ի Վրաց զօրացն : Եկին եւ ի մեծ աթոռն Սիւնեայ, եւ կամէին քակել զեկեղեցին, զորս կաշառօք եւ բռնութեամբ ոչ թողացուցար : կողոպտեցին եւ զվաներն որ ի գաւառին Նախջաւանաւ, իսկ այլ աշխարհս Հայոց, զոր Երասխայ գետն հատանէ, մնաց չնորհօքն Աստուծոյ : Կալան եւ զկաթողիկոսն Ասորւոյ որ նստէր ի Մարաղայ, եւ բազում անարգանօք չարչարեցին մերձ ի մահ, եւ կողոպտեցին զամենայն ստացուածսն : Ըմբռնեցին եւ զեպիսկոպոսն Առաքելոյ զՏէր Տիրացուն, եւ ազգի ազգի անարգանօք ձաղեցին, եւ առին զամենայն ինչս նորա, բայց ի վանքն նորա, որ էր շիրիմ սուրբ առաքելոյն Թադդէոսի, քանդեցին ըզՀատ, Բ :

չինուածս տանցն, աւերեցին, կողոպտեցին եւ խալառ կործանեցին :

Եկեալ էր եւ թագաւորն Հայոց Հեթում առ Բայտուն. և հասաւ յայս տաղնապ շիտթի. և կայր ի Մարաղոյ եկեղեցին, որ կաթողիկոսարանն էր (172). եւ նմա խի հասուցին վիշտս. որ եւ գնաց առ Ղազանն եւ յանդիման եղև նմա, եւ նա ընկալաւ զթագաւորն մեծաշուք պատուով : Ապա կացեալ առաջի՝ ծանուցանէր արքայի զանցս աղետից քրիստոնէից. իսկ նորա ի չքմեղս եղեալ ասէր. ես ոչ գիտեմ զայդ. այլ Նառուզն դործեաց զամենայն. եւ հրամայեաց առ Ժամայն գրել հրովարտակ ընդ ամենայն աշխարհ զի մի իշխեսցեն ձեռնարկել յեկեղեցիս եւ ի քրիստոնեայս. այլ խաղաղութեամբ բնակեսցէ ամենայն ոք՝ զիւր հաւատ եւ պաշտօն համարձակ ունելով : Եւ յայտմանէ սակաւ մի խաղաղացեալ եղեն հէնք տաղնապին : Եւ ինքն թագաւորն մեծաւ պատուով եւ չքեղաշուք փառօք դարձաւ անդրէն. եւ գնաց խաղաղութեամբ յաշխարհ իւր Արիկիս :

Իսկ Ղազանն առեալ զզանութիւնն յ744 թուին յաշունն՝ եւ վարէր ահեղ ուժով եւ ահարկու բռնութեամբ, հզօր եւ բարձր բազիաւ. եւ կացուցանէր նա ի վերայ ամենայն զօրաց իւրոց եւ աշխարհաց ըղիւթլուշահն՝ այր բարի եւ հզօր եւ յաղթող ի պա-

տերազմունս, որ էր յոյժ բարեկամ եւ օգնական
քրիստոնէից . որ եւ փեսայացաւ արքայի (173) առ-
նըրով զբոյր նորա ի կնութիւն . եւ ի սաղրելոյ սորա
լինէր խաղաղութիւն մեզ եւ ամենայն աշխարհիս
Հայոց : Բայց անիծեալ եւ արեանարբու զազանն
Նաւուզ գնայր ի կողմն Խորասանայ ի հոգալ զայն
աշխարհ . եւ խորհեալ ի միտս իւր կամեցաւ դաւել
հնարիւք զՂազանն, զոր իմացեալ նորա՝ սատակեաց
զամենայն ազգայինս, զեղբարս, զորդիս եւ զքնաւին
տոհմն Նաւուզին : Եւ ինքն Նաւուզն իմացեալ
զի յայտնեցաւ մնաս նորա . լինի փախստական ի
ներքսագոյն Խորասան : Ասան որոյ գումարեալ զօրս
բազումս Խութլուշահն՝ գնաց զկնի նորա, զոր Տէր
Աստուած ետ ի ձեռս զանիծեալն զայն . եւ անհետ
կորստեամբ ջնջեաց զնա յերկրէ : Զի կալան մեծ
հրաշիւք ի Հրէ (174) քաղաքի որ անդր է քան ըզ
Մավր (175) եւ զՆշաւուր (176) : Ընդ որում էին
իշխանք մեր Լիսլարիտ եւ Խաչի որք թուք արծա-
կեալ յերեսս Նաւուզին մեծ անարգանօք ձաղէին :
Ահա տեսէք զեղջիւր եկեղեցւոյ եթէ որպէս մեծա-
գոյն պատառեաց զթշնամին իւր եւ խնդրեաց վրէժ
քակտելոյն իւրոյ, զի ոչ տեւեաց իշխանութիւն նորա
ամ մի . այլ խալառ ջնջեցաւ ազգաւ, եւ բարձաւ
անուն նորա յայսմ աշխարհէ : Գոհութիւն եւ փառք
այսպիսի խնամողին զեկեղեցի իւր :

Այլ նախ քան զայս յարեալ ոմն Ասլան անուն
 յարքունի ցեղէ . եւ միաբանեաց ընդ ինքեան բա-
 զում զօրս եւ զօրագլուխս . եւ սկսաւ ի դաշտին
 Մուղանայ գնալ ի վերայ պալատտան զանին . եւ ան-
 ցեալ յայսկոյս Երասխայ զի կուտեսցէ այլ եւս ամ-
 բոխս հեծեւոց . զոր իմացեալ նորա առաքէ ի վերայ
 Ասլանին զօրս բազումս, որոց զօրագլուխք Չաւիանն
 եւ Խուռումչին . որք եկեալ կուտեսցան . եւ հարեալ
 զԱսլանն փախստական արարին, և ըմբռնեալ զինքն
 եւ զամենայն համախոհս իւր՝ առ հասարակ սատա-
 կեցին : Եւ եղեն բազում արեան ճապաղիք . սպա-
 նաւ եւ վասն այսր պատճառի ի Խորասան Սուբայն՝
 եղբորորդի Ապաղային . եւ այս այսքան : Բայց մա-
 նուկ Թաղաւորն վրաց Դաւիթ՝ որդի Դեմետրէի,
 ի դալն Նաւուդին եւ ի քակել զեկեղեցիս, երկեաւ
 եւ գնաց ամենայն նախարարօք եւ ազատագունդ
 արամբք ի Մեթեուլէթ (177) . եւ մտաւ ի բերդն
 անառիկ որ կոչէր Մուղէ նախէ (178), այսինքն եկ
 եւ տե՛ս : Եւ արար Թիկունս զՄեթեուլըն եւ ըզ-
 Փխայքն եւ զամենայն ազգսն չրջակայ : Գրաւեաց
 եւ յինքն զդուռն Ալանայ զոր հինքն Դարիալ կոչէին
 եւ այժմ՝ Չասանին կապ : Եւ եհան զպահակսն Թա-
 թարին . եւ նա է մուտն Խաղրաց, Ալանայ, Օսից,
 Խփչաղաց, եւ մեծ արքայութեանն հիւսիսային
 աշխարհին Բերքայեանց (179) . որոց էր այժմ զան

Թաւդամանկոյն եւ Նուխայն՝ (180) Թոռունք Բա-
թոյին եւ Սարթախին :

Վասն որոյ բազում դեսպանօք եւ երդամաճ ի
խնդիր եղեն, և ոչ լուաւ և ոչ եկն արտաքս : Ապա
յարուցեալ զնաց բազում զօրօք մեծն Խութլուչաճ
եւ եմուտ ի Վիրս . եւ նստաւ ի դաշտին Մուխրա-
նայ (181) որ էր մերձ ի բերդն Թաղաւորին . եւ ծա-
նեաւ զանառիկ ամբութիւն նորա, եւ կոչէր պատ-
գամաւորօք ի դուրս զԴաւիթ, եւ նա ոչ գայր . այլ
խնդրէր պատանդս գրաւական ինքեան . եւ ապա
եկեսցէ : Վասն որոյ առաքէ զորդին իւր զՇիրառու-
չին եւ այլ երիս արս ի մեծամեծ պատուաւորացն :
Իսկ Թաղաւորին եղեալ զնոսա ի դիպաճոջ՝ զայ առ
Խութլուչաճն . եւ տեսեալ զնա բազում ընծայիւք՝
առնու եւ ի նմանէ պատիւ եւ պարգեւ մեծամեծս
եւ ուխտ երդման ոչ նենգել ինքեան : Եւ էր այսմ
ամենայնի միջնորդ կաթողիկոսն իւր : Եւ այնպէս
դառնայր ի բերդն իւր եւ արձակէր զպատանդսն .
Եւ Խութլուչաճն դառնայր խաղաղութեամբ եւ
մտանէր ի դաշտն Ռանայ ձմերել անդ :

ՀԱ. — Վասն յետին վերջակաշուքեան մերոյ նուստու-
քեանս որ կարգեցաք յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց .
և որ ինչ գրոյցք առ մեօք :

Ես Ստեփաննոս թարմատար անձամբ եւ եղիւք
ոգւով, որոշեալ յարգանդէ մօր իմոյ եւ ընծայեալ ի
տուն Տեառն, որդիացեալ մեծի եւ արքայաշուք իշ-
խանին Սմբատայ . ի մօրէ ծնեալ Սիսական և ի հօրէ՝
Օրբէլեան որ Տարսայիճ կոչի, տիրեալ ի Բաղայ մին-
չեւ ԿԱյրարատ : Իսկ հոգւոր ծննդեամբ սուրբ
աւագանին որդիացեալ Տեառն Հայրապետի՝ եպիս-
կոպոսի Սիւնեաց : Մնեալ եւ ուսեալ առ ոտս աստ-
ուածարեալ արանց, կրթեալ ի հրահանգս ընթերց-
ման և երաժշտութեան եղէ փաաղտ և անագանոս
ի գաւիթս Տեառն, կոչեցայ ի դպրութիւն և ի սար-
կաւագութիւն տանն Աստուծոյ . քահանայացայ եւ
մանկական տիօք կարգեալ կղերիկոս ահարկու եւ
աստուածընկալ բեմին անսխառնաճ ոգւով եւ անարի
անձամբ, վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն
տառից՝ սակաւ մի առեալ զճաշակ ուետնի քաղցրու-
թեան առ ի հրաման յաստուածազգեաց եւ յաշխար-
հալոյս բարունապետէն Ներսիսէ . եւ տհաս խակու-
թեամբ նստայ յաթոռ վարդապետական : Ես ինձէն
խառար գողով՝ կամեցայ այլոյ լոյս վնել . ես անմա-

քուր ոգի եւ աղտեղեալ պատկեր՝ սկսայ այլոց քաւ-
չապետել :

Ես առանց Հոգւոյն կոչման՝ իմով յանդգնու-
թեամբ կամեցայ յառաջ մատչել . ես պատրաստեցի
զականճս իմ ընել խաւարահրաւէր բանին « եթէ
հանդերձ ոչ ունէիրն » . « եւ ծառայ չար և վատ » .
նաև զսարսափելին իսկ, զգեհենաժառանգ և զգժո,
խահրաւէր հրամանն եթէ « երթ » : Եւ ի վերայ այսր
ամենայնի այլ ևս յաւելի յանդգնութիւն զի ժպրհե-
ցայ յաստիճան հայրապետական : Եւ ժողովեալ մե-
րոց եպիսկոպոսաց առ հայրն իմ՝ հրաւիրեցին զիս
ընթանալ ի թագաւորական աշխարհն Ալիլիկա, առ
երջանիկ կաթողիկոսն եւ աստուածապսակ թագա-
ւորն Հայոց առնուլ ձեռնադրութիւն մետրապօլտու-
թեան ի վերայ աթոռոյս Սիւնեաց . զոր եւ յանձն
առեալ մեր յիմարութեամբ՝ անդիտացեալ զահարկու
եւ անտանելի լծոյս ծանրութիւն, միայն առօրեայ
փառօքն հեշտացայ ախտաւոր մտօք . վասն որոյ
երանեմ՝ զչեղեալն եւ բիւր երանի յարգանդէ վի-
ժելոցն :

Գնացաք ապա եւ հասաք ի մայրաքաղաքն Սիս .
եւ դտաք զհայրապետն փոխեալ յաստեացս . եւ
սուգ մեծ եղև մեզ : Եւ անտի գնացաք ի միւս քա-
ղաքն յԱղանայ եւ հանդիպեալ թագաւորին՝ դտաք
պատիւ ի նմանէ ի վեր բան զարժանն մեր : Եւ յա-

մեալ առ Թագաւորին ամիսս երիս՝ մինչև աշխարհազուամար ժողովով ընտրեցին աւուրս 40 այր մի արժանաւոր՝ Կոստանդին անուն, եւ օծին զնա սլատրիարք Հայոց ի մեծի ճրագալուցի Զատիկին . և ի վաղուեան աւուրն զմեզ իսկ ձեռնադրեցին եւ սլակեցին ընդ սուրբ եւ առաքելական եկեղեցւոյն Սիւնեաց . եւ սլատուեցին մեծամեծ սլարգևօք եւ կրկին Թագիւ կարգեալ յաստիճան մետրապօլտու, Թեան, եւ կոչիլ պռաւտաւֆրաւնդէս սլատրիարքին Հայոց, այսինքն նախաթող լինել և գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայոց : Եւ այնպէս մեծաշուք սլատուով դարձաք ի նոցանէ եւ հասար յաշխարհս մեր . եւ բազում վիշտս կրեալ յեպիսկոպոսացն որ ի Տաթև (մինչև) փոխեցան նորա մահուամբ : Եւ մնացար մեք ի դառն և վշտալից կենցաղաւարութեանս միասլետեալ զբարժանեալ վիճակս աթոռոյս, սահմանեցար մի լինել տուն միաբանութեան զՏաթև և զՆորաւանս :

Բայց վասն հրահոսան նշովիցն առաջին կաթողիկոսացն՝ Տեառն Կոստանդեայ եւ Տեառն Յակոբայ եւ առաջին եպիսկոպոսացն՝ Տեառն Յովհաննիսի եւ Տեառն Ստեփաննոսի եւ Տեառն Սարգսի եւ միւս Տեառն Ստեփաննոսի և Տեառն Գրիգորոյ և Տեառն Սարգսի, որք հաստատեալ էին զՎայոց ձոր բոլոր ժառանգութիւն Նորաւանից եկեղեցւոյն, ոչ խախ-

տեցաք . այլ որպէս կալեալ էին մինչև ի մեզ , նոյն պէս կալցին . եւ զայլն բուն աթոռն կալցի եւ մի լիցի երկոցունցս սոցա եպիսկոպոսութիւն եւ մի առաջ նորդ եւ իշխեցող . եւ ո ոք որ լիցի եպիսկոպոս՝ մի իշխեսցէ երկու ակամբ եւ երկու մօտք հայել ի սոսա՝ միոյն աւելի խնամ տանելով . մի լիցի հեռ եւ նա խանձ ի մէջ տանս այս . եւ բնակիչք սոցա մի իշխեսցեն ասել միմեանց . եթէ դու Տաթևացի եւ կամ Նորավանցի . այլ իբրև մի անձն եւ մի սիրտ եղիցին . զի եւ յառաջին ժամանակացն մինչ ի մեզ սոյն պէս էին կացեալ : Եւ եթէ փոփոխումն լիցի ժամանակաց , եւ աւեր հասցէ Տաթևոյ՝ զժառանգութիւն այնր եկեղեցւոյ Նորավանից եկեղեցին ժառանգեսցէ . եւ բնակիչքն անդ բնակեսցեն : Եւ թէ Նորավանից հասցէ աւեր՝ զժառանգութիւն եւ զստացուածքս նորա Տաթևոյ եկեղեցին վայելեսցէ . եւ բնակիչք նոցա անդ բնակեսցեն : Եւ թէ յետ մեր խախտեսցէ ոք զայս վճիռ եւ կամ խորեւ եւ դաւաճանել խորհի ի միւս կողմանէ՝ անէծս ցաւագինս ժառանգեսցէ՝ ի մէնջ եւ յամենայն հայրապետաց . եւ նզովս առցէ ի սուրբ Երրորդութենէն , եւ մասնակից լիցի ամենայն չարագործաց :

Ապա եթէ այլ ինչ հակառակութիւն եւ չփոթումն զարթիցէ , որպէս եւ մեզ պատահեցաւ , հակառակողքն սլարտապան լիցին անիծից . եւ ժամանակին

իշխեցողքն տեսցեն զարժանն : Դարձեալ ի գալն
մեր ի Ալիլիկոյ՝ յետ աւուրց ինչ գնացար առաջի
աշխարհակալ արքային Արղունին . եւ հանդի-
պեալ նմա՝ ընկալաւ զմեզ եւ յոյժ յարգեաց եւ սի-
րեաց . եւ մեր ծանուցար զվիշտս մեր եւ ցուցար
զՋրաբերականն մեր զոր ետ թարգմանել և ընթեռ-
նուլ առաջի իւր : Յուցար եւ զսիգէլն հայրենեաց
մարմնաւոր ժառանգութեանց զոր ետ հայրն իմ . զի
հանեալ էր բաժին ժառանգութեան մեզ զվանորայսն
իւրոյ իշխանութեանն՝ զՏաթև, զՆորավանս, զՅա-
ղայքար, զԱրատիս եւ զայլն ամենայն . զոր եւ
տեսեալ հրամայեաց զրել հրովարտակ հրամանի եւ
վերստին հաստատեաց ի մեզ զբովանդակն կրկին
իշխանութեամբ հոգևոր եւ մարմնաւոր . եւ հրա-
մայեաց մեզ կալ եւ օրհնել զեկեղեցին ի դրանն ար-
քունի զոր սուսքեալ էր մեծ սլապն Հոռմայ (182) :
Անդ էր և կաթողիկոսն Նեստոր երկոտասան եպիս-
կոպոսօք, որք եւ օրհնեցար ի միասին մեծաւ հանդի-
սիւ : Եւ ինքն Արղունն զգեցուցանէր իւրով ձեռամբն
զգգեստն հայրապետական, զոր ինքն էր սահմանեալ
կաթողիկոսին եւ մեզ եւ ամենայն եպիսկոպոսացն :
Եւ առեալ ի ձեռն զժամահարն չրջէր ի մէջ բանա-
կին եւ հարկանէր եւ օրհնէր զամենայնն :

Եւ դարձեալ յետ սակաւուց եկն եւ եպիսկոպոս
մի ի նոյն պապէն և մկրտեաց զկրսեր որդի արքային

եւ անուանեաց Թէոդոսիոս, զոր ինքեանք Խարպանդայ (ծառայ Աստուծոյ) կոչէին . և եղ ի գիրկն Փռանդ իշխանին որ Սիրչազ (183) ասէին : Իսկ յետ վախճանին սորա թագաւորեաց Քեղաթուն որ կոչէին երկի քուրեղի, այսինքն գտաք զկորուսեալն : Առ որ գնացեալ մեր, եւ ի նմանէ ընկալար պատիւ որպէս յեղբորէն . եւ առաք հրովարտակ հրամանի վերստին հաստատութեամբ : Ապա յետ այսր ի թագաւորել Ղազանին գնացար եւ առ նա, և բարձրագոյն ի նմանէ ընկալար փառս քան յայլոյն, զի ետ կրկնապատիկ ամրութեամբ զնոյն հրովարտակ, եւ հրամայեաց ի չրջելն մեր զխաչ զսռաջեաւ ունիլ եւ բարձրագոյն չրջեցուցանել . շնորհեաց և մեզ փայլոցայ ոսկի, որ էր տախտակ ի չափ թղոյ միոյ եւ կխոյ գրեալ ի վերայ զանուն Աստուծոյ եւ Ղանին եւ այլ սակաւ բանք : Եւ մեք տեսեալ զանակնկալի (անակնունելի) ողորմութիւնն՝ փառս և գոհութիւն արարչին վերընծայեցար . եւ այնպէս եկեալ ի տուն կայսր հաստատութեամբ :

Ապա սկիզբն արարեալ մեր շինութեան սուրբ եկեղեցւոյն ի Տաթեւ որ յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, զի վիճեալ էր եւ քակտեալ մինչեւ յատակն : Եւ այս երբորդ անգամ էր շինութիւն սորա զի զառաջինն շինեցաւ ի Փիլիպպէ իշխանէն ի թամանակս Տեսուն Ղաթի՛ եպիսկոպոսի Սիւնեաց . և

երկրորդն չինեցաւ ի Տէր Յովհաննիսէ հրամանաւ Սմբատայ Թադաւորի, եւ երրորդս այս զոր մեք սկսաք, զոր եւ Հնորհօքն Աստուծոյ հաստահեղոյս քարամբք եւ գեղեցկատեսիլ ձևով յարմարեցաք ըզ չինուած նորա : Բայց ի քակելն մեր զսակաւ մնացորդ հիման հիւսիսային սեանն՝ գտաք զանպատմելի գանձն աստուածային՝ զնշխար սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի զգազաթան մի կողմն եւ զբարամն (184) աջ բազկին եղեալ ի փոքրիկ սնդուկ փայտեայ եւ կուպղեալ եւ մատանեալ կապարեայ կնքով : Ընդ որ մեծապէս խրախացաք եւ բաղում գոհութեամբ փառաւորեցաք զԱստուած . եւ յետ չինուածոյն եղաք ի նախն խորանի ի պատշաճաւոր տեղի անյայտ ի մարդկանէ :

Եւ առեալ մեր յեղբօրէն մերմէ յԵլիկումէն վասն բաժնի ժառանգութեան զգիւղն Արիտ, որ վաղ ժամանակօք յախշտակեալ էր ի սուրբ եկեղեցւոյն . եւ նորին յօժարութեամբ դարձուցաք անդրէն եւ տուաք ի մեր չինեալ եկեղեցին ի սուրբ Գրիգորն, եւ գրեցաք յիշատակ անջնջելի մեզ եւ ի հաստատու թիւն գեղոյն Արիտայ զի յետ մեր մի ոք իշխեսցէ յախշտակել զնա ի սուրբ եկեղեցւոյն, եւ խափանել զմեր յիշատակն, մի փոխել, մի վաճառել, մի գրաւական դնել, մի եւ այլ ինչ սլառճառաւ դաւաճանել ի մերոց կամ յօտարաց, յաւազաց կամ յեպիս-

կոստուսայ . եւ թէ յանդգնի որ՝ ընդ սատանայի յան-
դո՛ւնդս կործանեսցի, ընդ Կայենի եւ Յուդայի եւ
Արիոսի դատապարտեսցի, ընդ Սողոմոն եւ Գոմո-
րայ տամբ եւ զաւակօք հրոյն անշէջ ճարակ լիցի, ընդ
նեոինն աններելի դատաստանաւ պատուհասեսցի .
եւ թէ տաճիկ իշխանութիւն փոխի, եւ յախշտակել
ջանայ՝ յԱստուծոյ ամենակալէն նզովեալ լիցի . եւ
յիւր փեղամբարէն Մահմետէ եւ յօրինաց նորա ապի-
զսր եղլիցի . ընդ բուտփարիստն (դիցապաշտ) եւ
ընդ աթաշփարիստն (կրակապաշտ) կորիցէ՝ եւ ի
դժո՛խս իջցէ . իւր հարպն նմա հարսւմ եղիցի : Եւ եղև
այս ի թուականիս 746 :

Դարձեալ յառաջ քան զայս բերեալ էին ի դա-
ւառէն Արձախայ զհրաշագործ նշանն աստուածըն-
կալ խաչի . որոյ համբաւ մեծամեծ հրաշիցն եւ զար-
մանագործ սքանչելեացն սփռեալ էր ընդ ամենայն
աշխարհս : Եւ էր նա ի կենսակիր փայտէն որ ունէր
յինքեան նիշ արեան ներկեալ յաստուածային կո-
ղիցն հոսմանէ , եւ պնդեալ յոսկում դուղնաքեայ
սլահարանաւ : Եւ ունէին զնա հայրենեօք թողունքն
Դլենայ իշխանի, այն որ ունին եկեղեցի եւ բազում
միաբանութիւն ի Տաթև . բայց զպատճառ գնալոյ
աստուածընկալսորբ խաչին ի Մաչէն այսպէս լուաք
ի ստուգագէտ արանց . եթէ միայնաւոր ճգնաւոր մի
յանձանօթ աշխարհէ, որ չըջէր ի պատճառս աղօ-

Թից, պատահեցաւ ի գեօղն Ռլենայ ի մէջ ձմերան
ռնելով ի մաղախն զայն աստուածեղէն եւ անկշիռ
գանձ : Եւ օթեալ ի տան երիցուն տայ զմաղախն
ցտիրուհին եւ ասէ . դի՛ր զդա ի սուրբ տեղի մինչեւ
երթիցեմ . և էր օրն ճրագալոյց Յայտնութեան . եւ
մանուկ տղայ մի երիցուն մեռեալ էր ի գիշերին, եւ
ոչ հանին ի լոյս վասն տօնին : Ապա տարեալ կնոջն
այն զմաղախն միայնակեցին դնէր ի սնարս մեռելոյն .
և այն ինչ յետ երեկոյեան սքաշտամանն կատարման
մինչ սակաւ մի ննջեցին՝ կենագործեալ կենսատու
փայտին զմեռեալ մօնուկն՝ սկսաւ աղաղակել առ
մայրն : Իսկ մայրն զարթուցեալ ի քնոյն եւ զարհու-
րեալ՝ զարթոյց զերէցն . եւ գնացին ի ներսատուն .
տեսին յարուցեալ զտղայն եւ նստեալ խաղայր ընդ
մաղախին . և բազում ժամս յաչի եղեալ ասլեցան .
և ոչ գիտէին զիրն :

Իմացեալ սալա ճգնաւորին՝ էառ զմաղախն ի ծա-
ծուկ մինչդեռ ասպնջականքն յիմարեալ կային . եւ
գնաց փախստական : Որք եւ ուշաբերեալ ծանեան
գրանն . եւ ելեալ ճիչ բարձին առ տէր գեղջն եւ
պատմեցին զեղեալ հրաշսն : Եւ անկաւ աղաղակն ի
չէնն և ամենեքեան գան ի տես մանկանն : Եւ յարու-
ցեալ Ռլենայ ծառայիւր եւ շինականօք սնդեցաւ
զկնի միայնակեցին ի կողմն Աղունոյ գետին : Իբրև
իմացաւ նա եթէ՝ սնդեալ են զհետ իւր, եհան զփոր-

բազում մասն փայտին ի պահարանէն՝ եղ ի կրկնուա-
ծըս կնգղոյն զոր ունէր . եւ զպահարանն ընկէց ի
թուսի մի սալորի ի մէջ մացառախիտ մայրեացն . եւ
ինքն գնայր : Եկին ասպա արքն այնոքիկ եւ հասին ի
տեղին յայն . տեսին յանկարծակի ի մէջ ձիւնատա-
րած սառնամանեացն զթուսին զայն փթթեալ գեղե-
ցիկ ծաղիօք եւ կանաչացեալ սաղարթօք . եւ բուրբ
հոտ աննման . եւ ի մեծի հիացման եղեալ՝ կարծեցին
անդ պահեալ զխաչն :

Իբրեւ տեսին եւ նշմարեցին զտեղին՝ գտին ի մէջ
թփոյն զոսկի պահարանիկն դատարկ , եւ սնդեցան
զհետ եւ հասին նմա յեզր գետոյն Աղունոյ : Դարձաւ
միայնակեացն եւ տեսաւ զնոսա . եւ զչարեալ ի միտս
իւր , եհան ի կնգղոյն զփայտն եւ ընկէց ի մէջ գետոյն .
զոր եւ ըմբռնեալ արանցն տանջեցին սաստկապէս .
եթէ տուր ի մեզ զփայտն . եւ բացեալ զմաղախն ոչ
ինչ գտին , եւ մերկացուցեալ զխոշոր քրծիկն՝ տեղե-
կացան , եւ ոչ երևէր : Ապա հայեցան ի գետն , տեսան
յերկուս ձեզբեալ զբազմութիւն ջուրցն եւ զմասնն ի
մէջ ցամաքին , եւ բոց բորբոքեալ ցոլանայր ի վեր . եւ
հոտ զարմանալի իբր ծուխ թանձր ցնդէր ի տեղոյն :
Լցան արքն ահիւ եւ խնդութեամբ , դողային եւ ցըն-
ծային խայտալով ընդ գիւտ անգին եւ անհամեմատ
մարդարտին . եւ մտեալ ի ջուրն առին զփրկական
փայտն . եւ եղեալ ի պահարանին բերին ի տուն իւր .

եանց : Եւ միայնակեացն զնայր զկնի ողբալով եւ բաղխելով զկուրծան . և մինչ յուսահատեցաւ՝ անէծ չարաչար զտունն Պլենայ, և անց զնայ :

Եւ յայնմ օրէ եւ յապա լինէր այն հայրենիք այնմ աղգի պատուեալ և մեծարեալ պատարագօք յիշխանաց և յաշխարհաց . և յետոյ աստուածաւոր և բարեպաշտ մեծ իշխանաց իշխան Ջալալ շինէ եկեղեցի մի Պիղերաձոր անուն . եւ կազմէ պահարան յարծաթոյ . եւ անդ բնակեցոյցանէ : Ահա զայսպիսի աստուածահրաշ նշան վերին ակնարկմամբն բերին յիշխանութիւնս մեր նեղեալ տեարք նորա յաւերմանէ գաւառին իւրեանց եւ ի դառն եւ վերջին աղքատութենէ : Որք եկեալ բնակեցան առ մեօք . եւ սակս չարաչար կարեաց իւրեանց, որ էին սարտական այլազգեաց և կամէին գերի վարել, և տաղնապէին ի դառն եւ յանհնարին աղքատութեանց, ծախեցին մեզ զխաջն թողունքն աւագ Պլենեանց, որոց աւագն Հասան անուն այլ ևս երկու եղբարք . և առին ի մէնջ զգինն լիով և անթերի՝ հինգ հարիւր դահեկան որ լինի 5000 դրամ, և այլ բազում պարգևս ձիոց և եղանց և հանդերձից :

Չոր և մեք առեալ դարձուցաք առ տեսարսն զպահարանն ի 1000 դրամի հաշիւ ո՛չ ի գինն այլ պարգևք . և առաք զվճիռ գին ու ծախոյն անխախտ պայմանաւ և կտակ յաւիտենական բազում վկայիւք : Եւ

վերստին կազմեցաք պաշարանս յոսկւոյ եւ յարծաթոյ, եւ յօրինեցաք նախ զխաչն ոսկի ընտիր սուրբական ունելով ի պատուանդանն խնճոր ոսկի ըստ քառակերպեան կենդանեացն եւ փողոս, եւ եղաք ի վերայ ակունս ի յոյժ մեծագնոց թուով հինգ ի ծիրանատեսիլ չափիւղայից . և ի մէջ ականցն մարգարիտս 4 մեծագին յառաւել պատուականաց . և եղաք ի ներքոյ միջի ականն զիայտն փրկական . որ ունի գիր մանրատեսակ շուրջ զակնակապճօքն, և գրեցաք ի թիկանց կռւէ նշան բանից « այս աստուածընկալ սուրբ նշանս կազմեալ ի Տէր Ստեփաննոսէ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ, բնակեցէ՝ յաւիտեան ի սուրբ եկեղեցւոյն Նորավանից » : Մանապէս ետու կազմել եւ զմեծագոյն պաշարանն յոսկւոյ եւ յարծաթոյ ի ձեւ աղիւսակի գեղեցիկ յօրինուածովք եւ երկրացիկ դրամքք . և սեպհականեցաք զնա Նորավանից սուրբ եկեղեցւոյն . եւ գրեցաք ի նմա յիշատակարան մեզ այսու օրինակաւ :

« Յամս կործանման աշխարհիս Հայոց, ի դառն և ի դժնդակ ժամանակիս, յորում էր թուականն 743, ի 15 յոբելէնիս, յաշխարհակալութեան Քեղաթու դանին, ի կաթողիկոսութեան Հայոց Տեառն Գրիգորի և ի թագաւորութեանն Վրաց Դաւթի, յիշխանութեան այսմ նահանգի ամենօրհնեալ զարմիցն Նվկումին եւ եղբարց իւր, ես յոգնամեղ պարտաւորեալս :

Տէր Ստեփաննոս՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, որդի մեծափառ իշխանին Տարսայիճին, առաջնորդ վսեմական և աշխարհադէտ տանցս Տաթևոյ և Նորավանից՝ վերին տեսչութեամբն պատահեալ անպատում պարգևացս աստուած ընկալ սուրբ նշանիս. և տեսեալ ի սմա զներկուած արեանն Յիսուսի, զոր բերեալ էին ի դաւառէն Արձախայ, եռաց յիս տարւիումն սաստիկ և զնեցի զսա ի բուն հայրենատէրանցն՝ ի թոռանցն Ղլենայ 500 դահեկանի միագլուխ զատ ի յայլ բազում պարգևացն, զոր վասն դառն և չար կարեացն և պարտուցն իւրեանց մեծայօժար կամօք ծախեցին մեզ : Եւ մեք առեալ զարդարեցաք յոսկոյ սրբոյ և յախանց պատուականաց նախ՝ զխաչն և ասլա զպահարանն, ի յոյս եւ ի բարեխօս առ Քրիստոս վասն եղիկի հոգւոյս. թերեւ զտից ողորմութիւն յանաչառ ատենին : Եւ ընծայեցի զսա սուրբ և գերափառ ուխտիս Նորավանից հայրենի դամբարանիս մեր : Թէ որ նենգել կամ հանել ջանայ զսա աստի՝ ընդ Ապենի և Յուդայի և Արիոսի դատեսցի. յերկնաւորաց և յերկրաւորաց եւ յամենայն սրբոյ նզովեալ եղիցի ի մահ և ի կեանք. և մեր մեղացն պարտական եղիցի :

Արդ՝ յիշեցէք զիս և զեղբարսն իմ՝ զարի և զհօր իշխանսն զԵլիկումն և զԱխարիտն և զայլ եղբարսն և զբարիքոյրն իմ զՄամբանն. և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյն մերոյ. ամէն » :

Յայտաւորս էր այր մի մեծագգի Սմիրայ անուն
բընակեալ հայրենեօք ի գեղն Սուխայ, որդի Զուրջին,
թոռն իշխանացն Կասպանեցի զոր Մահլանեանք
կոչէին. գնէ զՍղթայ այգին որ յՍուխայ ի մեծ իշ-
խանէն Տարսայիձէն, որ էր եւ նոցա գնուածք ի
բուն հայրենատէրանցն, և տայ ի գինն 4,000 դրամ:
Եւ միաբանեալ սուրբ եկեղեցւոյն Նորավանից՝
աւանդեաց ի ձեռս մեր. եւ ետ գրել արձան յաւի-
տենական զի մի ոք իշխեսցէ հանել զնա ի սուրբ
տխտէն. եւ կարգեաց նզովս մեծամեծս : Վասն
որոյ եւ մեր սահմանեցաք նմա հինգ սրատարագ յա-
մենայն ամի անխափան կատարել : Երև ի հին
աւուրց տուեալ ի վանան զՂայեկի բարոյ այգին հո-
գեցատուր Սխթամարեանց եւ այլոց ոմանց. եւ
արձանագրուլ եւ նզովիւք հաստատեալ զի մի ոք
հակառակեսցի :

Գնեցաք եւ մեր ի միջոցին զյոլով մասն ի հայրե-
նատէրանցն ընդ 2,500 դրամի եւ բոլորեցաք զայ-
գին ի բոլոր Ծակուտ քարէն մինչ ի վեր իսպառուած
այգւոյն որ մեծ սալն է : Ետուն եւ հոգեցատուր
այգի մի ի Կամրջայ խելիս եւ այլ բազում հայրենիս՝
հողս եւ տունս. շինեալ էին եւ երկու ակն ջրաղացս
սու կամրջին. եւ այս ամենայն հաշալ եւ անխափտ
հայրենիք էր և ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն
Նորավանից ոչ ի զրկմանէ եւ յստիշտակութեանց.

այլ էր որ հոգեցատուր էր և էր որ գանձագին եպիս-
կոպոսաց և իշխանաց . զոր չունի որ հրաման յաւա-
գաց կամ ի ձեռնաւորաց ո՛ր որ և լիցի իշխան, ի վերայ
այս գեղջս Առփայոյ, եւ կամ յաղատաց եւ տանու-
տերաց տեղւոյս հակառակ կալ եւ կամ յափշտակել
ջանալ եւ կամ այլ ինչ դաւ եւ զրկանք խորհիլ
կամ վասն ազահութեան կամ վասն նախանձու կամ
վասն այլ սխտոճառի յայս ժառանգութեանցս : Ասլա
թէ յանդգնի որ և լրբենի դիմօր ձեռնարկէ ինչ՝ Հայ-
րըն Աստուած զհայր նորա նզովեսցէ՛, եւ Որդին
Աստուած զորդիս նորա նզովեսցէ՛ . միասնական
սուրբ Երրորդութիւնն զմարմին նորա նզովեսցէ՛ . և
ամենայն անէծք մարգարէականք եւ առաքելականք
եւ հայրապետականք ի վերայ գլխոյ նորա եւ տան
նորա եկեսցեն . ջնջեսցի յիշատակ նորա յերկրէ . և
ինքն անբուն որդանցն և անշէջ հրոյն ճարակ եղիցի .
իսկ հնազանդքն եւ օգնականքն եւ աւանդապահքն
օրհնեալ եղիցին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոյ :
Եւ թէ տաճիկ իշխանութիւն փոխի . եւ նա նենգել
եւ բռնաբարել եւ յափշտակել խորհի՛ յԱստուծոյ և
յիւր Մահմետէն ապիզա՛ր լիցի . եւ իւր հարաշն հա-
րա՛մ եղիցի . եւ 100,000 հարա՛ք ի վերայ նորա եւ
ազգի նորա եւ զաւակաց նորա եղիցի մինչ ի 1000
ամն :

Դարձեալ և այժմ զիմոյ հէգ եւ թշուառ անձինս

Կարգեցից աստ յիշատակ հոգւոյ անջինջ արձանի ։
 Վասն որոյ մաղթ եմ մեծայոյս թախանձանօք զյոյսն
 հասարակաց որ Տէրն է հոգւոյ և Աստուած բոլորից
 զի ընկալցի զսա ընդ խերեւէչ այրւոյն, և ընդ շանցն
 մուրողաց ոչ խնայեսցէ՛ եւ ինձ զսակաւիկ փշրանան ։
 Արդ՝ ստացայ ինձ յիշատակ զեկեղեցիքս Նորա-
 վանից, եւ արարի ինձ միջնորդ եւ բարեխօս աս
 Քրիստոս զաստուածակիր սուրբ նշանքս, զաւագ
 խաչս աստուածընկալ զոր իմով ձեռամբս կազմեցի ։
 Եւ ընծայեցի ի սոսա զիմ հարաջայրենիքն և զգան-
 ձագին գիւղն Չուայ իւր ամեն սահմանօքն, հողով և
 ջրով եւ այգեստանեօք եւ բոլոր բնակչօք, զոր
 գնեալ է իմ յիմ եղբօրէն Չալալէն ազատ յամե-
 նայն հարկաց եւ ի դիւանէ անդաւի (անվիճիլի) եւ
 անհաշիւ յամենայն կողմանց, յեղբարց եւ յաւագաց,
 եւ տուեալ էաք ի գինն 21,000 դրամ. եւ զգիւղն
 Աբասաչէն եւ զսուրբ Սահակ, որ իմ հայրենաբա-
 ժին էր ի մեր հարաջայրենաց եւ հայրենեաց ։

Եւ արդ՝ մի ոք իշխեսցէ իշխանութիւն վարել ի
 վերայ այս շինոյս. եւ կամ հարկ կամ դիւան կամ
 մալ կամ այլ ինչ գնել ի վերայ. այլ միայն իշխեսցեն
 առաջնորդք սուրբ ուխտիս Նորավանից եւ վայելես-
 ցեն ժառանգաւորք տանս եւ սպասաւորք սրբոյ
 նշանացս, եւ զմեզ աղօթից եւ պատարագաց հանա-
 սրազ հաղորդս կալցին ի սուրբ եկեղեցիս ։ Դարձեալ՝

վասն տօթոյ տեղոյս որ յամարայնի չկարէին բնա-
կել եպիսկոպոսն եւ սպասաւորն , սահմանեցաք
զԱրատեսի վանքն որ ի վերոյ Եղեգեաց . եւ տուաք
ամենայն հաստատութեամբ զվանքն եւ զգիւղն իւր
ամենայն շրջակայ սահմանօքն եւ հոգեցատուր ժա-
ռանգութեամբն ի սուրբ եկեղեցիս . զի սորա կալ-
ցին հայրենեօք եւ վայելեսցեն զնա . բայց չինութեան
տեղոյն եւ լուսաւորութեան եկեղեցւոյն ամենայն
ջանիւ փոյթ տարցեն որպէս այսմ տան : Դարձեալ
եւ ետու զՔարկութի իւր ամենայն սահմանօք ի վայե-
լումն եւ ի ժառանգութիւն առաջնորդաց տանս եւ
այլ եղբայրութեանս :

Եւ յայսմ հետէ մինչև յաւիտեան հաստատ հայ-
րենիք լիցի նա սուրբ եկեղեցւոյս Նորաւանից . եւ
թէպէտ ժառանգաւորք սորա լիցին . այլ զչինու-
թենէ վանիցն եւ զլուսաւորութենէ եկեղեցւոյն մի
անփոյթ արասցեն , այլ ամենայն ջանիւ հոգասցեն
որպէս զսեպհական տանէ : Եւ արդ՝ մի որ իշխեսցէ
այսմ հակառակել կամ ինչ եւ իցէ պատճառաւ խա-
փանել խորհիւ եւ քակտել զիմ բնծայեալ հոգեցա-
տուրս ի սուրբ եկեղեցւոյս Նորաւանից զի գեօղն
Զուայ իմ գանձազին էր . եւ Արատէս եւ Քարկութին՝
իմ հարաջ հայրենաբաժին , որ ո՛չ աւագի եւ իշխե-
ցողի , ո՛չ այլ ումեք ոչ ինչ հաշիւ կայր ի ներս : Եւ
թէ յանդգնի ոք՝ ի սուրբ Երրորդութենէն նղովեալ

եղիցի ի մահ եւ ի կեանք. եւ ամենայն անէծք որ յօճէն մինչեւ ի նեոն կայ ի վերայ ամենայն չարապետաց, ի վերայ նորա եղիցի, ընդ Յուդայի մասնակցեսցի, եւ ընդ ուրացող Աստուծոյ որդնալից սատակեսցէ. մեր մեղացն ու խղճին պարտապան եղիցի եւ յաւիտեանական հրոյն մատնեսցի. իսկ կամեցողք եւ հնազանդքն օրհնեալ լիցին յԱստուծոյ և յամենայն սրբոյ նորա :

Եւ թէ տաճիկ իշխանութիւն փոխի, և յաիշտակել ջանայ. ինքն յԱստուծոյ եւ յիւր փեսայարէն ապիգար եղիցի. եւ տամբ եւ զաւակօք յանդունդս կործանեսցի, 100,000 նարաք ի նորա վերայ եղիցի : Եւ արդ՝ մինչ կարգեցաք զայս յիշատակ, եւ հաստատեցաք զայս հոգեցատուրս, ապա ժառանգաւորք տանս միեղէն եղբայրութեանս համակամ սիրով սահմանեցին մեզ յիշատակ ի սուրբ եկեղեցւոյս մի քառասունք պատարագ Յինանցն, եւ զինի Արկնազատիին մինչ ի Հոգեգալուստն յամենայն առաւօտու Ամբիծք եւ աւետարան հանդստեան յիմում դամբանի. եւ զօր մեծի տօնախմբութեան սուրբ Պենտեկոստէին առնեն մեզ յիշատակ հոգեհանգիստ զենմամբ զուարակաց եւ զառանց, եւ առատ ոռճիօք կերակրոյ եւ ըմպելեաց լցուցանեն զպէտս աղքատաց եւ կարօտելոյ. եւ յայն օր յամենայն եկեղեցիքս պատարագ մեզ արասցեն եւ

խնդրեսցեն յԱստուծոյ Հոգւոյն զենմամբ Փառակ-
ցին թողութիւն մեր մեղաց եւ փշրանս ողորմու-
թեան, թերեւ կարացից ապրել յահաւոր ամօթոյ
ահեղ հրապարակին ուր բանքն սպառին եւ գործքն
թաղաւորեն :

Բայց թէ որ յառաջնորդաց եւ յեպիսկոպոսաց
տեղւոյս կամ ի փակակալաց, կամ յայլ ժառանգա-
ւորաց տանս ծուլանան կատարել զմեր յիշատակդ
կամ նախանձին . կամ պատճառեն պատճառս ինչ՝
որչափ եկեղեցիքս ի հաստատութեան եւ իշինու-
թեան են, մասն նոցա եւ բաժին ընդ Յուդայի՝ եւ
ընդ աստուածասպան քահանայիցն եղիցի . ի սուրբ
Երրորդութենէն որոշեալ լիցին, եւ մեր անհուն եւ
ծովացեալ մեղացն պարտապան եւ պատասխա-
նատու եղիցին . իսկ կատարիչքն օրհնեալ եղիցին
եւ ընդ ամենայն սուրբս մասն եւ վարձ ընկալցին .
ամէն :

Եւ արդ՝ աստանօր ո՛վ եղբարք՝ յիշեմ եւ զխոյուած
լերդի իմոյ զի սակաւ մի յառաջ քան զգծագրութիւն
տառիս հասաւ մեզ սուգ անվերանալի զի կրսեր եւ
սիրելի եղբայրն իմ Փախրադուլայն ի վարդ եւ ի գեղ
մանկական հասակի՝ մինչ տէգ մօրուացն փաղփեալ
լինէր թխատիս տեսակաւ շուրջ բոլորեալ զպատ-
շաճագեղ ծնօտիւքն . եւ սիրտ նորա զուարճ խնդամբ-
տական խորհրդօք ի վայելս բաղյրաղբօս կենցաղոյս .

և կամք նորա ի վազս եւ ի թիւս իշխանաշուք փառաց՝ յանկարծակի հասեալ օրհասն կենաց՝ խզեաց զբոյսն բաջուղէչ, եւ խլեաց զտունկն ծաղկափթիթ. եբարձ տարաժամ զբաղձալին ինձ : Որ եւ հրաժարեալ ի մէնջ գնաց յաստեացս առանց իրիք յիշատակի. զոր եւ տարեալ եղին ընդ հօրն իւրում ի տապանի : Որում Տէրն իմ Յիսուս փոխանակ աստի զրկանացս անդ ողորմեսցի եւ անտէս արարեալ զմեղսատեսակ կիրս մարմնոյ նորա՝ զուարճացուցէ ի վայելն անմահական եւ յուրախութիւնն անղբ րաւական. ամէն : Եւ այժմ ահա ո՛վ ընթերցասէր՝ պատշաճ համարիմ յաւարտման մատենիս զնել նախ զանուանս եւ զկարգ եպիսկոպոսացն Սիւնեաց, եւ ապա իբր զմանեակ ոսկի ի պարանոց եւ կամ կնիք թագաւորական ի վերայ պատուական զանձուց, կարգել զանուանս սուրբ եւ երջանիկ հայրապետացն Հայոց ի գլուխ կատարման շինուածոյս մերոյ. զի Սատուծոյ սխեալ եւ յաստուածազգեաց սուրբսն պարտ է յանդեցուցանել :

ՀԲ. — Եպիսկոպոս Սիւնեաց . ամբ և թիւք եոցին .
առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ի սրբոյն Գրի-
գորէ :

1. Տէր Գրիգորիս՝ ամս	46.
2. Տէր Մաշտոց՝ ամս	»
3. Տէր Անանիս՝ ամս	42.
4. Տէր Նուն՝ ամս	8.
5. Տէր Գաղատ՝ ամս	17.
6. Տէր Մուշէ՝ ամս	36.
7. Տէր Երիցակ՝ ամ	1.
8. Տէր Մակար՝ ամս	28.
9. Տէր Պետրոս՝ ամս	10.
10. Տէր Գիգան՝ ամս	3.
11. Տէր Վրդանէս՝ ամս	23.
12. Տէր Գրիգոր՝ ամս	15.
13. Տէր Քրիստափոր՝ ամս	10.
14. Տէր Դաւիթ՝ ամս	27.
15. Տէր Մաթուաղայ՝ ամս	18.
Ընդմէջ ամս	8.
16. Տէր Աբրահամ՝ ամս	30.
17. Տէր Յովսէփ՝ ամս	19.
18. Տէր Յովնան՝ ամս	22.
19. Տէր Մովսէս՝ ամս	7.

20. Տէր Անանիա՝ ամս	7.
21. Տէր Յովնան՝ ամս	9.
22. Տէր Ստեփաննոս՝ ամ	1.
23. Տէր Յովսէփ՝ ամս	17.
24. Տէր Յովակիմ՝ ամս	17.
25. Տէր Սաղսվկ՝ ամս	32.
26. Տէր Յովնաննէս՝ ամս	2.
27. Տէր Սաղոմոն՝ ամս	7.
28. Տէր Եղիա՝ ամս	8.
29. Տէր Թէոդորոս՝ ամս	18.
30. Տէր Գէորգ՝ ամս	8.
31. Տէր Դաւիթ՝ ամս	17.
32. Տէր Յովնաննէս՝ ամս	10.
33. Տէր Սաղոմոն՝ ամս	17.
34. Տէր Յովնաննէս՝ ամս	33.
35. Տէր Յակոբ՝ ամս	41.
36. Տէր Վահան՝ ամս	6.
37. Տէր Աշոտ՝ ամս	17.
38. Տէր Յովնաննէս՝ ամս	6 և 45.
39. Տէր Աշոտ նոյն՝ ամս.	5 և 45.
40. Տէր Սամուէլ՝ ամս	3.
41. Տէր Յակոբ՝	»
42. Տէր Գրիգոր՝	»
43. Տէր Յովնաննէս՝ ամս	50.
44. Տէր Գրիգոր՝ ամս	58.

45. Տէր Ստեփաննոս՝ ամս	27.
46. Տէր Բարսեղ՝ ամս	5.
47. Տէր Գրիգոր՝ ամս	20.
48. Տէր Ստեփաննոս՝ ամս	46.
49. Տէր Յովհաննէս՝ ամս	38.
50. Տէր Հայրապետ և	
51. Տէր Սաղոմոն՝ ամս	20.
Իմիասին՝ ամս	40.
52. Տէր Յովհաննէս՝ ամս	3.

Իսկ որք նստան ի Նորալիանս ի նոյն ցեղէ
արողակալք :

1. Առաջինն՝ Տէր Յովհաննէս Կապանեցին .	
2. Տէր Ստեփաննոս՝ որդի Տեառն Գրիգորի .	
3. Տէր Սարգիս՝ ամս	20.
4. Տէր Ստեփաննոս՝ ամս	20.
5. Տէր Գրիգոր՝ ամ	1.
6. Տէր Սարգիս՝ ամս	24.

Եւ արս միապետեալ զերկուսին արողան.

53. Տէր Ստեփաննոս՝ եպիսկոպոս Սիւնեաց
և Նորալիանից՝ Եօթներորդ (185) :

Արդ՝ սրբոյ աթոռոյս ի բոլոր թէմի եղեալ վանք
ևւ անապատք են սոքա. Մեղրոյ սուրբ Յովհաննէս

անուն վանքն . Մեծ անապատն արանց . Հաքանց
անապատն արանց . Շնչէրու Աստուածածին անա-
պատն կուսանայ . Հալիճորու անապատն կուսա-
նայ . Մանլու ամենափրկիչ անապատն կուսանայ .
Գանձափարախու վանքն . Կարճևանու սուրբ ուխտն
Յովհաննու և Ծիծեռնակու սուրբ վանքն :

Կարողիկոսք Հայոց . ամք եւ թիւք նոցա :

1. Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ ամս	30.
2. Արիստակէս	7.
3. Վրդանէս	15.
4. Յուսիկ	6.
5. Փառնեբոէչ	4.
6. Սուրբն Ներսէս	20.
7. Շահակ	4.
8. Զաւէն՝ եղբայր Շահակայ	1.
9. Ասպուրակէս՝ եղբայր սոցա,	3.
10. Սուրբն Սահակ	51.
11. Յովսէփ (186)	12.
12. Գիւտ (187)	10.
13. Յովհան Մանդակունի	6.
14. Բարդէն	5.

15. Սամուէլ	10.
16. Մուշէ	8.
17. Սահակ (Բ)	5.
18. Քրիստափոր (Բ)	6.
19. Ղեւոնդ	3.
20. Ներսէս (Բ)	9.
21. Յովհաննէս (Բ)	17.
22. Մովսէս	44.

Ի սրբոյն Գրիգորիսէ վիճելու ի 4 ամն Մովսիսի, որ եղաւ քուսկանն Հայոց՝ ամբ 249. և յինն քուսկանին եղաւ հինգհարիւրեակն. ի Քրիստոսէ ամբ 553 :

23. Աբրահամ (Ա) ամս	23.
24. Յովհանն (Գ) ամս	16.
25. Կոմիտաս	8.
26. Քրիստափոր (Գ)	3.
27. Եղբ	11.
28. Ներսէս (Գ)	21.
29. Անաստաս	6.
30. Իսրայէլ	10.
31. Սահակ (Գ)	26.
32. Եղիա	14.
33. Յովհանն Օձնեցի (Դ)	11.

34. Դաւիթ (Ա.)	12.
35. Տրդատ (Ա.)	23.
36. Տրդատ (Բ)	3.
37. Սիոն	8.
38. Եսայի	13.
39. Ստեփաննոս (Ա.)	2.
40. Յովար	ամիս 6.
41. Սաղօմօն	1.
42. Գէորգ (Ա.)	3.
43. Յովսէփ (Բ)	11.
44. Դաւիթ (Բ)	27.
45. Յովհաննէս ի Կոտայից (Ե)	22.
46. Զաքարիա ի Զազայ (Ա.)	21.
47. Գէորգ (Բ) ի Քառնույ	21.
48. Մաշտոց ի Սեանայ	ամիս 7.
49. Յովհաննէս (Զ) սլատմագիր	27.
50. Ստեփաննոս (Բ)	1.
51. Թէոդորոս (Ա.)	10.
52. Եղիսէ (Ա.)	7.
53. Անանիա	22.
54. Վահան	2.
55. Ստեփաննոս (Գ)	2.
Անկաթողիկոս	1.
56. Խաչիկ (Ա.)	19.
57. Սարգիս (Ա.)	27.

58. Պետրոս (Ա.)	40.
59. Խաչիկ (Բ)	6.
60. Գրիգոր (Բ)	40.
61. Բարսեղ (Ա.)	24.
62. Գրիգորիս (Գ)	53.
63. Ներսէս (Դ)	7.
64. Գրիգոր (Դ)	20.
65. Եղբորորդի սոցին Գրիգորիս (Ե)	1.

Սա արգելեալ իրերդն Կոպիտատայ՝ ի գիշերի կախեալ ընդ պարխապն՝ անկառ և մեռաւ ։

66. Գրիգորիս (Զ) ապիրատն	7.
67. Յովհաննէս (Է) մեծաբարոյն	18.
68. Կոստանդին (Ա.)	47.
69. Յակոբ (Ա.)	19.
70. Միւս Կոստանդին (Բ) երեք ամ կեցեալ արտորեցաւ ։	
71. Ստեփաննոս (Դ) Հռոմկլայեցին երկու ամ կեցեալ՝ վարեցաւ ի գերութիւն ի Մըսր . և յետ մի ամի վախճանեցաւ ի բանտն և ի կապանքն ։ Եւ այժմ է Տէր Գրիգոր (Է)՝ Անաւարդայեալիսկոպոսն ։	

ՀԳ. — Յիշատակարան մատենիս նորին
Ստեփաննոսի :

Սկիզբն եւ կատարած ամենայնի Աստուած . զի ի նմանէ սկսեալ եւ նովաւ յառաջացեալ և ի նոյն կատարէ Տէրն, որպէս ի կարակնակերտ բոլորումն է տեսանել զի ուստի սկսաւ ի նոյն յանգեալ միացաւ՝ իծոց իւր գրաւեալ զբազմաւորական մասունսն : Տինա՛ եւ ի տպաւորումն շնորհին է տեսանել զի հոսեալ յորդառատ յականակիտ յաղբերէն անցանէ ընդ բնան բաշխելով իւրաքանչիւրոցն զմասնաւորն ըստ պատշաճին : Եւ այնպէս գործեալ յամենեսեան զօգուտն եւ զօգտակարն՝ ինքն նոյն պարզութեամբն միանայ ուստի բղխեցան : Ըստ որում եւ ես իսկ շնորհօք վերնային, բարուք ստորնային, ձեռով երկնային, վարուք եղեռնային, կերպիւ կենարաչիս, ոգւով կենսազրաւ, անուամբ քաւչապետ, բանսարկուին գործապետ, առեալ յաստուածային շնորհացն՝ կամեցաք սակաւ մի սեղանաւորել, եւ սկիզբն արարեալ Աստուծով յառաջացաք նովիմբ, զոր եւ աւարտեսցուք ի նոյնն :

Արդ գոհութիւն և փառք Ստեղծողին էիցս, անձառին եւ անհասին, պարգևողին առատարաչիս եւ խնամող բոլորիցս . օրհնութիւն, պատիւ և երկրպա-

գութիւն անբաւ բիւրուք, անհաս եւ անվճար ի հրա-
բուն սեռից երկնաւորաց եւ ի նիւթեղէն տարրակա-
նաց երկրածին կենդանեացս, ի բոլոր եղականաց եւ
ի բնաւից գոյութեանց արարածոցս, որ կարողա-
ցոյց զխակակիրթ տհասութիւն իմոյ մտացս եւ զցա-
ւալից տարտամութիւն ծովահեղձուկ հոգւոյս տե-
սանել զաւարտ առարկութեանս եւ հասանել ի կա-
տարումն սկսմանս ի դառն աւուրս եւ ի սովամածոյց
մահաշունչ ժամանակս, յորում մահն ցանկալի եւ
երանական. եւ կեանքն ատելի եւ թշուառական.
հանապազորդեալ ամենեցունց զցայգն ի ցաւ եւ
զցերեկն ի ցնորք. եւ ակնկալութիւն ո՛չ ի բարին.
այլ օր ըստ օրէ յանհնարին վիշտս եւ նեղութիւնս :
Եւ արդ՝ ի կամս կարող եւ հզօրին Աստուծոյ Հօր,
եւ ի շնորհս զթութեան միածնի Արդւոյն Յիսուսի
եւ յողորմութիւն նախախնամող եւ ազատիչ սուրբ
Հոգւոյն, ես նուաստ եւ յոգնամեղ ծառայ Քրիս-
տոսի Ստեփաննոս, եւ ողորմութեամբ նորին եպիս-
կոպոս Սիւնեաց երկոտասան գաւառաց, նաև, ըստ
ներող կամաց նորին, նստեալ ի գահ մետրապօլ-
տութեան տանս, տեսաք նուազեալ եւ ժտեալ
զանուն եւ զյիշատակ առաջնոցն, եւ յաիշտակեալ
եւ կորուսեալ զժառանգութիւնս եկեղեցեաց : Եւ
ի վաղուց հետէ ցանկացեալ այսմ նորոգման եւ վի-
սրագրութեան : Եւ բազում ջանիւ եւ յոլով աշ-

խատուութեամբ որոնեալ հաւաքեցաք ի հին եւ նոր պատմագրաց Հայոց, նաեւ յարձանագրութեանց եկեղեցեաց եւ ի հնագոյն նամակաց, որ կայր սրահեալ յամր րս տեղեացն աշխարհախումբ հանդիսարանին Տաթևոյ. էր ինչ եւ որ յաւանդութեանց ստուգադէտ արանց որում փկայէին իրքն եւ տեղիքն, զհետ մտեալ ամենայն ճշդիւ ստուգութեան, ի բաց ձգեալ եւ զունայնախոյզ զրաբանութիւնն զի մի տաղտկասցին ըսողք. եւ կարճարան վիպասանութեամբ ցուցաք համառօտիւ զառաւել պիտանին եւ զճաշագոյնն. եւ գրեցաք զայս քաղցրարան սլառ մութիւն հանգէսք դպրութեանց յիշատակարանաց առաջնոցն, ոչ ընդհանրաբան. այլ առանձին Սիսական աշխարհիս, որ կոչի յիշատակաց մատեն :

Եւ թողաք զսա արձան անջնջելի եւ յիշատակ գովելի յապա ժամանակաց ի հաստատութիւն սուրբ եւ երկնահանգէտ ամբողջս Սիւնեաց, եւ ի սրայծառութիւն եկեղեցեաց որ ընդ սորին այցելութեամբ : Եւ բարձեալ զսա մեղսաներկ բազկօքս տարեալ ընծայեցաք ի տուն Տեառն խայրիս խորհրդական. եւ զահամունս նուիրական կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցւոյս Տաթևոյ եւ ամենայն աստուածաբնակ տաճարաց այսմ իշխանութեան. եւ ի գունճս անկեալ աղաչեմք եւ յողնակառաջ ձայնիւ

պաղատիմք, ո՞վ գերապանծ եւ լուսաճեմ առա-
գաստ երկնաւոր փեսային՝ հայցեա՛ ամենայն սրբովք
ի Քրիստոյն քոյ սխրալի ընդունիլ զսա յիւր աստուած-
ային գանձարան զայս պտուղ չրթանց եւ ծնունդ հո-
գւոյ պատարագ հաճելի, եւ թէ ոչ ընդ պատուա-
կանսն, սակայն ընդ չքաւորեալսն առ խորանաւն
որք մազ մատուցանէին, նաեւ ընդ բաժակ մի ցուրտ
ջրոյն կամ ընդ երկու լոմային : Եւ շնորհաւորե-
լով զսա եկեղեցւոյն իւրում տացէ մեզ ակն ունիլ
բարեաց եւ առատաձիր պարգեւին եթէ ոչ կատա-
րելոյն . այլ փշրանացն յորմէ շունք կերակրին . զի
քանքարս զոր ետուր ցիս, ո՛չ բնաւին ընդ անբանու-
թեամբ փակեալ խորեցի . այլ սակաւ մի ըստ իմում
սակի արկի ի սեղանաւորն՝ վասն որոյ մի լիցի ինձ
լսել եթէ ծառայ չար եւ վատ՝ այլ յաներեկ աւուրն
մեծի ուր բանք սպառին եւ գործք թաղաւորեն,
արժանասցուք երանաւետ ձայնին եթէ « Եկ, մուտ
յուրախութիւն Տեառն » որում գոհութիւն եւ
փառք յամենայն եղելոյ այժմ եւ յանապառ յաւի-
տեանս . ամէն :

Արդ՝ յարմարեալ այս հանդէսք բանի շարագրե-
ցաւ յաշխարհակալութեան մեծի եւ ինքնակալ ար-
քայի զան Ղազանին՝ որդւոյ Արղունին, ի տիրել
տիեզերաց ցեղին Նետողաց, ի թագաւորութեանն
Վրաց Ռաւթի՝ որդւոյ Ռեմետրէի, եւ Հայոց Հեթ-

մոյ՝ որդւոյ Լեոնի Թագաւորի, յիշխանութեան այսմ՝
 նստանդի օրհնելոյն և բարեպաշտի Ելիկոմին՝ որդւոյ
 Տարսայիճին և եղբարց իւրոց, յամա աստուածապա-
 տիւ և հոգեւոր Տեառն Գրիգորի՝ ինքնազլուխ պատ-
 րիարքի, և Տեառն Ստեփաննոսի՝ Աղվանից կաթո-
 ղիկոսի, ի Թուարբերութեան անժամանակ Բանին
 1299. և ըստ հայումս ի 14 յորելենին և 46 համարին,
 ի 186 ոլոմալիադին եւ յերկրորդ ամին, ի յիսուն ըն-
 դիքտիոնին պակասեալ Թուով, իսկ ըստ քսանեու-
 թնեակ չրջանի արեգականն իւոյ հինգհարիւրեկին,
 յ214 Թո ին, ի վանս վսեմական և փառաբնակ ուխտիս
 Նորավանից, ընդ հովանեաւ աստուածաբնակ տա-
 ճարացս եւ աստուածակիր նշանացս, ի նժդեհ եւ ի
 դառնադաժան աւուրս. մինչ կայաք ի մէջ տիեզե-
 րահոծ տագնապի միշտ զգուեալ երեքալեան դիմակ-
 ցութեամբ ակնակառոյց միացն վերին այցելու-
 Թեան :

Վասն որոյ մայրամած դիմօք մաղթեմ զդասս
 սրբազանիցդ զի յիշման զմեզ արասջիք արժանի, և
 ոչ առնէք անտես զանէութիւնս իմ որ կամ հողա-
 ցեալ ի կորդացեալ գերեզմանի, այլ առաջի աչաց
 համարեսջիք զոգ ի վեր քարշեալ զօրէն մուրողաց .
 շառագունեալ դիմօք եւ տուայտեալ երեսօք խնդրել
 ի ձէնջ փշրանս ողորմութեան, այսինքն միով նուա-
 դիւ երկնաւոր զենմանն առնել արժանի : Եւ Թէ
 Հատ. Բ :

սխալանա ինչ եւ կամ թերի գտանէք ի սմա, յաւելուած կամ պակասութիւն, մի ախտաւոր մտօր պարսաւեսցիք զի բնութիւնէ մարմնոյ գթիլ եւ տկարանալ ի բանս եւ ի գործս. այլ ողջախոհ կամօք ուղղել եւ աստուածաբար սիրով ներել մեզ եւ շնորհել զյանցանսն : Եւ ձեզ ամենեցուն լիցի միոյն բիւրասպատիկ գտանել ողորմութիւն յողորմածէն Աստուծոյ կրկին կենօք : Բայց պատուէր դնեմ ամենեցուն որք հանգիսիք սմա՝ ո՛չ քեցել ի բանից սորա եւ կամ այլանդակել զյեղանակ կարգին. եւ կամ ժտել ի սմանէ կամ թուղթ հատանել. կամ վասն նախանձու եւ նենգութեան եւ կամ այլ ինչ պատճառի : Ապա թէ որ ժպրհի յանդուգն լրբութեամբ՝ ջնջեալ եղիցի ի դպրութենէն կենաց, եւ կտրեալ ի կտակէն յաւիտենից, ընդ Յուդայի եւ խաչահանուացն վարձատրեսցի, ընդ տատանայի եւ ամենայն չարագործացն դատապարտեսցի. եւ որ որ ընդար... (188) եւ ընդ այլոցդ զսակաւագիծ յիշատակս. եւ առ հասարակ ամենեքեան մեք եւ դուք ի միասին գտցու՛ք ողորմութիւն յարարչական սիրոյն Աստուծոյ ի մարմնի եւ ի գերեզմանի, եւ յաներեկ աւուրն մեծի : Եւ նմա փառք յամենայն արարածոց, եւ գոհութիւն յամենայն բանակաց յերկնաւորաց յամբարան Ժա՛մանակաց եւ յանվախճան յաւիտեանս. ամէն :

ՀԴ. — Սխեմայ երկրաբանական գաղափարային հարկ եկեղեցւոյ ըստ հին սահմանին :

Ա. ԾՂՈՒԼ ԳԱԼԱՈՒ (189) :

Նորիք,	12 (190) :	Տաթև,	10 :
Յուր,	6 :	Ծաղարդ,	10 :
Խովիտ,	8 :	Տաշու,	5 :
Հարժիք,	10 :	Արիտ,	6 :
Բերդկաներէջի,	6 :	Արծիւ,	6 :
Խոտուք,	8 :	Լծէն,	6 :
Ալանէն,	8 :	Որոտն,	10 :
Բերդն,	10 :	Ունի,	6 :
Երեծ,	6 :	Երեմի,	6 :
Ըղուերծ,	10 :	Մոգոյք,	10 :
Մրուց,	8 :	Լոր,	12 :
Մարդակայր,	6 :	Մշկաձոր,	6 :
Տատան,	6 :	Սալատաձոր,	8 :
Մազազնի,	6 :	Փոքրոյծ,	8 :
Տորնիք,	12 :	Տորունիք,	10 :
Տորունկայ,	8 :	Տխունիք,	12 :
Աբաժի,	12 :	Թործողու,	6 :
Դաստակերն,	10 :	Գրուակ,	6 :
Մեծիք,	12 :	Պիսակ,	6 :

Աղաթմարաթ,	6 :	Խուրեք,	6 :
Յօղունի,	10 :	Մորենի,	12 :
Արևէս,	7 :	Բնունիք,	6 :
Արթէք,	10 :	Աթղէք,	12 :
Ծննի,	12 :	Որդիքիք,	12 :
Ողիհի,	10 :	Ըշտկամայրի,	12 :
Գետակից,	12 :	Բղեան,	6 :
Խանք,	12 :	Որձաբերդ,	12 :
Ծաղկայ,	12 :	Կորովի,	12 :
Ծեղթի,	12 :	Կիրակոսիկ,	12 :
Բռնակոթ,	12 :	Ագարակիկ,	7 :
Կամավանք,	10 :	Գայլոց վանք,	10 :
Վասակակերտ,	12 :	Մուցք,	10 :
Շաղատ,	12 :	Շաղատոյ վանք,	6 :
Ապարանից զետ,	10 :	Շոքար,	10 :
Մեծածոր,	10 :	Փեթականոց,	6 :
Վաղատին,	12 :	Աղիտու,	12 :
Գոմեր,	7 :	Կուրավանք,	7 :
Կաքաւարտի,	12 :		

Բ. Եւ Այլախ դաւան :

Քաղատակ,	12 :	Շաքէ,	12 :
Զաքէի վանք,	12 :	Լերին վանք,	12 :
Դաստակերտ,	10 :	Անկեղակոթ,	10 :
Քարունջ,	10 :	Բորտի,	12 :

Վերին Բորտի,	12 :	Գլխաթիկ,	6 :
Բիւրոտի վանք,	6 :	Իւղոտամաղք,	12 :
Սարախարախ,	6 :	Ուռական գետ,	10 :
Գոթաձոր ներքին,	7 :	Գինական գետ,	10 :
Գոթաձոր վերին,	10 :	Որդան հայր,	10 :
Ականք,	10 :	Զինարած,	12 :
Մեծաձոր միւս,	12 :	Զղահայրեանք,	10 :
Կոռոշուիոր,	7 :	Սաղատձոր,	8 :
Մազազնի,	6 :	Բողոտիջուր,	6 :

Գ. վայոյ ձոր գաւառ :

Գետիկ,	12 :	Գերբն,	10 :
Գողշտի վանք,	6 :	Ուղի ձոր,	10 :
Աւսոյ գետ,	6 :	Տեառնավանք,	12 :
Մարտիրոս,	7 :	Ապարանք,	6 :
Բարձի չէն,	12 :	Մայրադուրք,	12 :
Աջողք,	10 :	Մոխրոյ,	6 :
Կապոյտք,	12 :	Կտրօնք,	10 :
Գեկն,	10 :	Աղեաւ,	10 :
Արուծ,	12 :	Բոր,	10 :
Ս. Զառազաւիթ,	6 :	Փշօնք,	15 :
Գաղատայ,	10 :	Խոզաւաս,	10 :
Կորոտիւնք,	10 :	Լիճ,	6 :
Ըրվէնք,	6 :	Կամրջոյ ձոր,	8 :
Խորձայ,	8 :	Աղուպէն,	8 :

Հատ. Բ :

16.

Զեղեայ,	8 :	Քաշի մարզ,	6 :
Եկեան,	10 :	Երերունք,	10 :
Գնչին,	6 :	Բակերտ,	10 :
Էրդէչ,	10 :	Որդոյերեգի,	6 :
Ապանայ,	6 :	Վարդենիք,	10 :
Մսեն,	12 :	Հացիք,	7 :
Ագարակի ձոր,	5 :	Նրբուն,	12 :
Եղեգնաձոր,	12 :	Նորիք,	12 :
Բերդիմայր,	20 :	Ամաղաւ,	10 :
Կուրանք,	12 :	Արկաղուկերտ,	6 :
Հորք,	12 :	Ողեան,	10 :
Խարաչիօնք,	10 :	Արտաբոյի,	10 :
Արաար,	7 :	Փրակայ,	12 :
Անգեղի,	12 :	Գրկիք,	6 :
Եղեգիք,	12 :	Սարկողովք,	20 :
Մոզն,	12 :	Ագարակ,	12 :
Արկաղն,	12 :	Երիժու,	6 :
Փշատիք,	6 :	Արենի,	12 :
Երերն,	10 :	Ատչար,	6 :
Խոտորձի,	12 :	Երերունք միւս,	10 :
Անգոնք,	6 :	Կէչուտ,	6 :
Պրակք,	12 :	Զերմուկ,	12 :
Աղթարոյնի,	6 :	Երկայնարտի,	6 :
Շատաղ,	6 :	Շատաղ միւս,	6 :
Գոստենի,	12 :	Յրտողետ,	6 :

Հառու,	6 :	Արատէնք,	6 :
Միջագետք,	6 :	Ըռեղի,	8 :
Խնձորուտ,	6 :	Եճեղի,	10 :
Դրունք,	10 :	Ուռիք,	8 :
Կաքաւուց աղբիւր,	6 :	Գոմք,	6 :
Ունջոռք,	10 :	Եղնանիտոն,	6 :
Աղնձոց բերդ,	6 :	Գնդեվանք,	10 :

Դ. Գեղաբունի գաւառ :

Կոթ,	20 :	Կտկոյք,	12 :
Գոճոյ ձոր,	12 :	Սկերտ,	10 :
Յըցնի,	7 :	Խոնձի թաղք,	7 :
Ուիեաց ձոր,	6 :	Նորաչէն,	7 :
Եւանակաց հուն,	7 :	Ողենի,	12 :
Գանձաղանտառ,	7 :	Գողձոր,	7 :
Երիզկայք,	15 :	Դաստակերտ,	10 :
Վասակաչէն,	10 :	Զառադարակ,	7 :
Ամասրիա,	15 :	Վաժոյ,	10 :
Կամբրիւն,	15 :	Հաղք,	15 :
Խոկառինձ,	12 :	Խորոտոն,	15 :
Արդիճի,	10 :	Թմոկ,	15 :
Մեհոգած,	10 :	Հովուաց աղարակ,	7 :
Զագ,	17 :	Կածիք,	15 :
Ութբրուն,	12 :	Յուչապերեկ,	6 :
Վարդենիք,	6 :	Ներքին Վարդենիք,	15 :

Թամբարարք,	12 :	Երերուք,	15 :
Առնճոյ հուն,	15 :	Գումք,	12 :
Պահաւանք,	6 :	Կուտրակագումք,	10 :
Վանաւան,	7 :	Փառականք,	10 :
Բերան,	12 :	Ղէխք,	10 :
Բրտիայրք,	12 :	Շիկակարբն,	15 :
Գերաւիու,	15 :	Ծաղկայ,	7 :
Աղանք,	15 :		

Ե. Սոթից գաւառ :

Սոթք,	20 :	Ծախաթաղք,	7 :
Ունչիճոր,	7 :	Հաւաթաղք,	7 :
Ա ազան,	12 :	Համամարակք,	7 :
Արեխաբակ,	6 :	Գոկառինճ,	15 :
Տրէտուք,	8 :	Սախանապատ,	8 :
Խորթագետ,	8 :	Վարդանաբակք,	6 :
Նորաբակք,	6 :	Վասակաչէն,	10 :
Կութն,	12 :	Անապատ,	12 :
Արիունչն,	12 :	Շատըրէք,	10 :
Կուջկունիք,	10 :	Բարկոյք,	12 :
Վաղաւեր,	10 :	Ուռակարք,	15 :
Ամեռնաւոր,	15 :	Շատվան,	10 :
Շինիք,	15 :	Աստուածածին,	10 :
Երէզ,	12 :	Բակաւոր,	12 :
Մաբենոյ,	15 :	Ետեցիք,	12 :

Զերիշատ,	12 :	Աղխող,	10 :
Աղբերածոր,	7 :	Արմնալ,	17 :
Անապատ,	7 :	Շապուհաթայ,	7 :
Կուտակիք,	10 :	Վաչէիբակիք,	6 :
Զաղացածոր,	10 :	Ղաչուրաբակ,	7 :
Բաշուք,	12 :	Տեռնատեան,	12 :
Բերդածոր,	8 :	Դրունք,	12 :
Որթնիք,	15 :	Տարօնք,	15 :
Տարանակ,	15 :	Ախուռանտուն,	15 :
Ողմունք,	12 :	Պաշոյ,	12 :
Զաշոյ,	12 :	Խորասանաբակ,	6 :
Որոգիք,	12 :	Ակոնք,	10 :
Գողոց ագարակ,	12 :	Այրք,	15 :
Գեղամաբակ,	10 :	Կախան աղբիւր,	8 :
Սահակաբակիք,	7 :	Խոնթակաբակ,	7 :
Զաղացածոր,	6 :	Որոց,	8 :
Դպրաբակ,	6 :	Տկողաբակ,	6 :
Ատրմեղենաբակ,	12 :	Խորթայ,	12 :
Սնածոր,	6 :	Ծար,	15 :
Գետաբակ,	10 :	Երերի,	8 :
Վարժանկէ աղբիւր,	10 :	Հոնճէնք,	7 :
Եղջերուենիք,	8 :	Անապատ,	10 :
Աղճի գետ,	6 :		

2. Աղահէջ գաւառ :

Աւժէն,	10 :	Անէժ,	12 :
Տանձուտ,	7 :	Հայեայ աղբիւր,	12 :
Քեղածոր,	10 :	Հակ,	15 :
Արտաղետ,	12 :	Մեղի,	12 :
Ականք,	8 :	Արուական,	6 :
Մշենի,	6 :	Քաշաթաղք,	6 :
Վերին շէն,	6 :	Զիասար,	6 :
Մատրակերտ,	6 :	Մննի,	6 :
Հունչաք,	12 :	Մարգք,	10 :
Պոխոչոխ,	10 :	Սուրբ Գէորգ,	8 :
Լսորք,	8 :	Ագարակու գետ,	10 :
Շապոկի,	7 :	Կարկասան,	6 :
Պախախոնիք,	12 :	Մոշենք,	10 :
Որբոբոյ քար,	8 :	Արահոճ,	6 :
Ծիծառնուվանք,	10 :	Հայեղեակ,	6 :
Կատոհորինք,	12 :	Մախուլն,	10 :
Խրու,	8 :	Ծորացիք,	10 :
Խախժիք,	12 :	Վժնարերդ,	12 :
Հայրի,	8 :	Անուշաւան,	12 :
Աղտառ,	6 :	Շամրթայ,	8 :
Աւբոյ,	6 :	Վասակակերտ,	10 :
Ասորոկ,	12 :		

Է. Հարանդ դաւառ (191) :

Աղախերդ,	12 :	Խալխալք,	8 :
Կատաւլանք,	8 :	Խնճորեակ,	10 :
Վանոցայ,	20 :	Մրկաբար,	12 :
Խորեայ,	7 :	Շորնոխոյ,	12 :
Տանձեակ,	7 :	Թաղթուն,	7 :
Տեղ,	12 :	Քօչազեղ,	12 :
Պատանդաւանք,	7 :	Եզնի,	7 :
Նորաշինիկ,	6 :	Խոնածախ,	20 :
Վաղատու,	12 :	Ակարդոն,	10 :
Խորխոռ,	7 :	Մակաղոց,	10 :
Կարբինք վերին,	8 :	Մակաղոց միւս,	7 :
Կարբինք ներքին,	8 :	Տեղի,	12 :
Գօրու,	20 :	Կտվայ,	6 :
Լուակունք,	10 :	Բազմածակք,	6 :
Շաղուայ,	10 :	Արտաշէն,	6 :
Անձկայք,	6 :	Քրվանք,	20 :
Գենենաթաղք,	6 :	Գնդաշէն,	12 :
Ղոկոնի,	8 :	Բողեան,	12 :
Յատղոնի,	12 :	Քարոտան,	15 :
Ագարակ,	8 :	Ըղուերձ,	12 :
Անձկայք,	12 :	Ականայ,	10 :
Զազաձոր.	12 :	Պետրոսկայ վանք,	10 :
Նախանձիրոր,	8 :	Աղջրիկ,	8 :

Գորայք,	10 :	Ուսկաճաղ,	8 :
Խոտ,	12 :	Ստորին,	12 :
Մարգածոր,	8 :	Բահիզածոր,	18 :
Բոքս,	10 :	Նախակաշէն,	12 :
Արքոյ,	10 :	Թաղարայ,	8 :
Շաթիթաղբ,	8 :	Շնոյ հերբ,	24 :
Հալէ,	8 :		

Ը. Բաղբ գաւառ :

Աշաղու,	8 :	Եճանան,	12 :
Բարերվայր,	6 :	Շէքբս,	12 :
Վարդավանք,	6 :	Տորթն,	26 :
Տաիեար,	6 :	Աւարադետք,	10 :
Տագամար,	20 :	Խոտանան,	12 :
Եղէնգն,	6 :	Նորաշինիկ,	6 :
Նորաշինիկ միւս,	6 :	Հինեայծոր,	6 :
Ուլն,	6 :	Կոտեվանք,	12 :
Ատու,	10 :	Արուքս,	6 :
Հողար,	8 :	Կրաւագետ,	6 :
Խմայճ,	6 :	Կաւարտ,	8 :
Արկանիճոր,	10 :	Տոգոզ,	6 :
Զարերիտակերտ,	10 :	Տաոնեղիչէն,	10 :
Տերոնդատ,	8 :	Ագարակ,	20 :
Թուրք,	12 :	Մակարագ,	6 :
Անագոն,	7 :	Միւս Անագոն,	7 :

Պարբոն,	6 :	Պարբոն միւս,	6 :
Գեղարունի,	10 :	Կմեղ,	10 :
Գուկական,	10 :	Փառաւակ,	8 :
Մեծամարզ,	12 :	Գիւղ Կովսական,	12 :
Արձանաձոր,	6 :		

Թ. Միւս Բաղք որ անուանի Քաշունիք :

Երէց,	12 :	Խողլւանի,	10 :
Ղաստակերտ,	6 :	Տանձաւայր,	8 :
Վանանդ,	10 :	Մաճ,	7 :
Անատայձոր,	6 :	Շոռնոխոյ,	8 :
Լերմենիչէ,	6 :	Խախտք,	12 :
Եւեղի,	7 :	Հատաստուք,	6 :
Մողք,	6 :	Մատախոնի,	10 :
Իցան,	6 :	Տողոր,	6 :
Աւերք,	6 :	Տաճկաձոր,	6 :
Տեխք,	8 :	Կոճարու,	7 :
Մաղձնատուք,	6 :	Խոտի,	6 :
Ջաւթք,	8 :	Տուտուտուք,	7 :
Սնձնեակ,	6 :	Ակն,	6 :
Բակո՝րի վանք,	12 :	Տախն,	12 :
Մերթակերտ,	6 :	Հացնեան,	6 :
Ծղու,	8 :	Տատայ,	12 :
Բարկուշատ,	12 :	Խիրք,	12 :

Հատ. Բ :

Տրեայ,	12 :	Աղատի,	8 :
Ճակկութ,	12 :	Կորակիթ,	6 :
Անդոկաբերդ,	12 :	Նակորդան,	20 :
Արտէն,	10 :	Նախջաւանիկ,	10 :
Արթիկ,	10 :	Թով,	8 :
Թով միւս,	7 :	Աղահորդ,	10 :
Պահու բերդ,	7 :	Աժդակ,	12 :
Աթխոյք,	12 :	Երուանդակերտ,	6 :
Վաժոնիք,	8 :	Կռմեն,	6 :

Ժ. Կովսական գաւառ :

Իյան,	12 :	Բեխ,	6 :
Շտատուք,	6 :	Ողոյհի,	12 :
Փառուարտոյ վանք,	6 :	Բեխուերջի,	8 :
Լոսուկոր,	6 :	Վաժնատուք,	10 :
Բոստ,	10 :	Մառակոթ,	12 :
Գազավանք,	6 :	Մենիկ,	6 :
Թաթու մարդ,	6 :	Դալք,	5 :
Մարուր,	8 :	Վարոսի վանք,	10 :
Գոն,	5 :	Հոյնոցկոր,	5 :
Երեզիք,	7 :	Դախարեան,	10 :
Համուք,	6 :	Վառամաղբիւր,	6 :
Մաճկան,	6 :	Մանուշակի մարդ,	6 :
Նախկոտան,	6 :	Գիրկն,	8 :
Լիմ,	8 :	Չամոտուք,	8 :

Լիմ վերին,	8 :	Լիմախովիտ,	6 :
Փշատեցարուա,	6 :	Դից մայրի,	6 :
Բերքնի,	8 :	Աշտարակ,	6 :
Արգար,	6 :	Կերեն,	12 :
Սղաթախք,	12 :	Շիկահողք,	12 :
Պողոսի վանք,	7 :	Վախտանգաձոր,	7 :
Թեղոյ կից,	7 :	Շաշիկէտ,	10 :
Արձախամայրի,	17 :	Ծանաղու,	20 :
Մանի,	6 :	Բարդութաղք,	6 :
Լուցմայրի,	6 :	Նորաշինիկ,	8 :
Տարվանոտ,	12 :	Խողաձոր,	7 :
Դռնակերտ,	7 :	Ծորի,	12 :
Կից,	15 :		

ԺԱ. Արեիք գաւառ :

Աղվանք,	7 :	Կառաստի,	15 :
Մայրի,	8 :	Աբկավանք,	8 :
Մալունու,	8 :	Տաիեար,	8 :
Մեղրոյ վանք,	20 :	Լսհավանք,	30 :
Որդիչոյ վանք,	20 :	Լուսկայ վանք,	12 :
Խողավանք,	12 :	Զուարի վանք,	12 :
Կարճաւան,	12 :	Մողշան,	12 :
Տաշտուն,	12 :	Կուրավանք,	8 :
Ագարակ,	8 :	Մանաղու,	8 :
Մէլ,	6 :	Տէհի,	8 :

Կորեկնեկ,	10 :	Թաղամայրի,	6 :
Խոզուղիւղ,	6 :	Վարդանաճոր,	6 :

ԺԲ. Զորք գաւառ :

Բաղաբերդ,	12 :	Նորագիւղ,	12 :
Տինիք,	12 :	Բակավանք,	12 :
Ծաղթանու,	6 :	Գահուրայ,	6 :
Գեղոյ վանք,	20 :	Ոչէթի,	6 :
Բեխորոտ,	8 :	Շարաբոյ,	8 :
Բեշ,	6 :	Կաճաճուտ,	8 :
Բոկախու,	8 :	Կիցք,	8 :
Աջարաջ,	10 :	Վաթունիք,	12 :

ԺԳ. Երնջակ գաւառ :

Բուստ,	12 :	Ակովիկ,	12 :
Բեկերունիք,	12 :	Ամառաշէն,	10 :
Ովղու,	12 :	Քդոմնայ,	8 :
Աբրակունիք,	12 :	Քարկուի,	12 :
Բերդիկ,	12 :	Ռապատ,	12 :

ԺԴ. Ճահուկ գաւառ :

Ճահուկ,	20 :	Աղբերխաշ,	50 :
Խախ,	12 :	Կարմիր եկեղեցի,	12 :
Որտոր,	12 :	Բլուր,	12 :
Պաշէստ,	12 :	Ղաթէն,	12 :

Բզղաւն,	12 :	Ընջղակերտ,	12 :
Նորագիւղ,	10 :	Գռքի,	12 :
Խոռատունիք,	12 :	Տիգէն,	12 :
Գեհենիք,	12 :	Արմաւաշէն,	10 :
Սաղուասոնք,	8 :	Զաղայ,	8 :
Հեճանայ,	8 :	Թամաշաղ,	12 :
Ուիիք,	12 :	Նորագիւղ միւս,	12 :
Թաթերք,	12 :	Շամեն,	12 :
Նորբերդ,	12 :	Ակոռի,	12 :
Եղատունք,	12 :	Ագարակ,	8 :
Դաւարինք,	8 :	Քրդն,	8 :
Քոյլք,	12 :	Խոռունիք,	6 :
Դրախտիկ,	6 :	Ծաւալք,	12 :
Աղու,	12 :	Գայլակալ,	10 :
Զուր,	8 :	Ուենի,	8 :
Բաբունք,	12 :	Տախտակք,	8 :
Արկու գետ,	12 :	Անուշափանք,	12 :
Աղբաւ,	6 :	Նորաշինիկ,	6 :
Շմրթայի,	8 :	Արքոյքայ,	6 :
Վասակակերտ,	10 :	Աւերակի,	12 :

Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս . ամէն : Վերոյ-
գրեալ շինից գումարն է վեց հարիւր եօթանասուն և
եօթն :

Յաւելուած :

ՀԵ. — Շարակարգութիւն եպիսկոպոսաց Սիւնեաց
արարեալ ի միաբանից Տարեայ Վանաց (192) :

Ա. Տէր սուրբ Յովհան Որոտնեցի վարդապետն
կախիկ շինեաց զզանգակատունն սրբոյ աթոռոյս եւ
զզարմանահրաշ վանս սուրբ Կարապետին որ է մերձ
գեղջն Որոտնայ, զոր Կարմիր վանք կոչեն. և եթող
իւր յիշատակ :

Բ. Եւ Տէր սուրբ Գրիգոր Տաթևացին գեր քան
զամենայն վարդապետս եկեղեցւոյ, որք թէպէտ ոչ
նըստան եպիսկոպոսք յաթոռս, այլ ի վեր քան զնրս,
տողսն արդիւնաւորեցին զաթոռս Սիւնեաց. եւ թէ
ստոյգ իսկ է ասել, զբոլոր զազգս Հայոց. վասն որոյ
սակս անթուելի երախտեացն որք ունին արարեալ
առ սուրբ աթոռս և առ համայն լուսաւորչածին ազ-
գըս մեր (որոց գերամբարձութիւնն յայտ է ի շնորհա-
բուխ վարդապետութեանց իւրեանց եւ ի ստուգա-
քան սրբոյ պատմագրողաց) եղան ի կարգի եպիս-
կոպոսաց սրբոյ աթոռոյս :

Գ. Տէր սուրբ Առաքեալ՝ պետն Սիւնեաց, քուեր-
որդի սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյն. սա շինեաց

գնարաւային կողման գաւիթն սրբոյ աթոռոյս ի պահպանութիւն ահեղասքանչ մեծի տաճարիս. եւ հրաշագործ խաչ իմն օծեալ ի յիշատակ սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյ, եւ կառուցեալ յիւրմէ շինեալ գաւթին ի մէջ սեան :

Դ. Տէր Սիմէոն եպիսկոպոսն Անկեղակոթցի, յետ յորովից անյայտից, որ յոյժ Զանակուռ եղև վասն շինութեան եւ պայծառութեան սրբոյ աթոռոյս : Եւ զի Տաճիկբ բռնութեամբ յափշտակեալ էին զբազում անդա եւ անդաստանս սրբոյ աթոռոյս, սա առեալ զամենայն մուրհակսն, յորս զրեալ գոյին ամենայն որքանութիւն սահմանաց, անդաստանաց սրբոյ աթոռոյս, զոր նախնի թագաւորքն Պարսից տուեալ էին իւրեանց կնքովն. և գնացեալ առ Շահն՝ ցուցանելով նմա զմուրհակսն՝ վերստին սեպհականեալ է սրբոյ տանս զխլեցեալսն զամենայն. վասն որոյ ի նախանձ բըրդեալ անօրինացն սպանեալ են զինքն, որոյ սուրբ մարմինն ամիսովեալ կայ մերձ գաւազանին ի կողմն հարաւոյ :

Ե. Տէր Դապանօղլին Յովհաննէս Շինաթաղեցին, որ էր հոգիւրնկալ եւ բանիրուն եւ ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ, ջահ եկեղեցւոյ և ախոյեան հաւատոյ և ջատագով կրօնից բրիստոնէական եկեղեցւոյ : Սա եօթնիցս գնացեալ յԱսպահան առ շահ սուլտանն Հիւսէին, եւ ըզի վերոյ ասացեալ Սիմէոն

եպիսկոպոսին հաստատեալ նամակսն վերստին նորոգեաց : Սա արար բազում ուղղութիւնս և շինութիւնս ի սուրբ աթոռս . որ և զարեւելեան քանսպէն (դահլիճ) հանդերձ սենեկօքն նորին թրաշ (տաշածոյ) բարիւ գեղեցկաձև յօրինուածով յոյժ ախորժ եւ զուարճալի տեսողաց : Իսկ ի վերջին գնալն եւ ի դառնալն անդուստ՝ հասեալ ի Դավրէժ . անդ վախճանի հատեալ ի կենաց . որոյ խաչակիր մարմնոյն վերայ լոյս ծագեալ իջեալ յերկնից, եւ կամարածև շրջապատեալ զմարմնովն՝ ակներև տեսողացն ի վկայութիւն սրբութեանն . ուստի զբազում վիճմունս արարեալ բնիկ երկրացիքն ընդ Ղաթիսնցիս՝ նոքա պատճառելով թէ ըստ որում աստ հանգեալ՝ աստ հաճի ամիսօրիչ . եւ մերայինքն թէ մեր է՝ պարտիմք տանել ի յիւր աթոռն հանգուցանել : Բայց տեսեալ մերայնոցն թէ վիճամա՞ր չէ հնար ունիլ զմարմին ցանկալոյն, առեալ զնա ի գիշերի գաղտագողի՝ բերեալ անցուցին ընդ Երասխ . եւ նոցա ի լսելն հետամուտ եղեալ մինչ յեզր գետոյն, և տեսեալ եթէ անցուցեալ գոլով յայսկոյս, ոչ ինչ կարացեալ առնել . ապա աղերսիւ խնդրեալ զգաւազանն եւ զակումրն, եւ դարձեալ յետս : Իսկ սոցա բերեալ զմաքուր մարմինն, զորով լոյսն կամարածև տակաւին շրջապատեալ գոլով, ամիսօրեցին ի մէջ մեծի տաճարին առընթեր յետին դասուն հիւսիսակողման սեան :

Զ. — Տէր Ներսէս եպիսկոպոս՝ աշակերտ սրբոյն Փիլիպպոսի կաթողիկոսի, որ էր այր առաքինի, զարմանալի վարուք սրբութեան, պահող պատուիրանացն Աստուծոյ: Զսա հարկադրեալ կաթողիկոսն Փիլիպպոս յղեաց ի դատողութիւն սրբոյ աթոռոյս իբր արժանաժառանգ իւրում հայրենական աթոռոյ, գալ շինել եւ պայծառացուցանել զսա (քանզի էր ի ժամանակին յայնմիկ երկնահանգէտ սուրբ աթոռս այս որպէս թէ ամայի գոլով անշուք եւ անկարգ): Որ եւ յանձն առեալ զհոգեշունչ հրաման սրբազան վեհապետին եւ եկեալ ի սուրբ աթոռս՝ արար բազում ուղղութիւնս եւ բարեկարգութիւնս եկեղեցական եւ քաղաքական, եւ շինեաց արեւմտեան կողմի խուցան եւ զերեսրացան եւ զեկեղեցին ի գեղջ իւրում. եւ ապա փոխեցաւ ի Քրիստոս յոյսն բնաւից, թողեալ զբաւական մեզ զսրբասուն մարմին իւր որ ամիսփեալ կայ ի զանգակատան սրբոյ աթոռոյս:

Ի. — Տէր Զաքարիա եպիսկոպոս. եւ սա եւս էր այր սուրբ եւ առաքինի, եւ կարի ճգնասէր. ուստի մինչ հասանէր ի մեծի պահոց առաջին օրն, զդէնոյր զգլեատ կրօնաւորական. եւ զնայր ի Մեծ անապատն կացեալ անդ մեծաւ ճգնութեամբ մինչ ի Ծաղկազարդն. եւ ապա վերադառնայր ի սուրբ աթոռս: Եւ արար սա բազում շինութիւնս ի սուրբ աթոռս, զի շինեաց զիւր առաջնորդարանն յոյժ
Հատ. Բ:

գեղեցիկ կերտուածով քարանց, և զերկար խցերն
երկիւնդկի հանդէպ միմեանց զդրունսն արարեալ ի
բնակութիւն միաբան եղբարց. և ինքն վախճանեալ
ի Գորաղաշտ. և բերեալ զմարմինն ի սուրբ աթոռս
ամփոփեցին աստ :

Ը. — Տէր Մարտիրոս եպիսկոպոս Մեղրեցի. որ
էր յոյժ պահեցող և չորակաց : Սա բարեպէս կառա-
վարեալ զսուրբ աթոռս եւ զժողովուրդս իւր՝ հան-
գեաւ խաղաղութեամբ :

Թ. — Տէր Յովասափ Աղուերծեցին. որ էր այր
հոգեկիր, եկեղեցասէր և ցանկացող շինութեանց
նոցին. որ եւ շինեաց զեկեղեցիսն Անկեղակոթու
և Բռնակոթու և զՄեծ անապատի միաբանակեաց
խուցսն. յետ որոյ վախճանեալ բարի մահուամբ հան-
գեաւ ի սուրբ աթոռս :

Ժ. — Տէր Առաքեալ եպիսկոպոսն Սաղախլու
Ապերեցի. սա էր կարի ճոռումարան և իմաստուն. որ
եւ ճոռոմ խօսիւք զամենայն ընդդիմակ ներհակսն
իւր ափ ի բերան առնէր : Եւ նոցա լցեալ չար նա-
խանձու հատին զլեզուն. իսկ սա տակաւին ասէր ցո-
սոխսն իւր թէ. թէպէտ զլեզուս հատիք. այլ ձեռքս
իմ և միտքս իմ ընդ իս է. ի ձեռն որոյ կարող եմ զրով
ազդել շահին զամենայն չարիս ձեր. վասն որոյ ի կարի
նախանձ բրդեալ՝ ի գիշերի ծածկաբար սրախողխող
արարին ի կուսանաց անապատին Հալիճորու :

ԺԱ. — Տէր Աղուերձեցի Կիրակոս եպիսկոպոս, որ էր կարի քաղաքական, յոյժ իմաստուն եւ եղբայրասէր անքան՝ մինչ զի թարց եղբարց ի մարմնաւոր կերակուրս ոչ մերձենայր բնաւ առանձին : Սա արար բաղում ուղղութիւնս սրբոյ աթոռոյս, եւ նոր նորոգեաց զմեծ կաթողիկէն սրբոյ տաճարիս օժանդակութեամբ Գաբրիէլ վարդապետին. և շինեաց զպարիսպն և զթաւայն (ձիաստան) ի հիւսիսային կողման. և վախճանեալ ներ սրբոյ աթոռոյս ամիսփեցաւ աստ :

ԺԲ. — Տէր Թովմաս եպիսկոպոս Գարթեցի, այր աղօթասէր, սրբակեաց և նշանագործ, որ զրուր թիւրութիւնսն յերկրէ անհետ արարեալ նշանագործութեամբ, և փոխեալ յանցաւորէս յանանցն եթող մեզ զմաքուր նշխարս մարմնոյն ի սուրբ աթոռս :

ԺԳ. — Տէր Ներսէս՝ վերոյիշեցեալ Ներսիսի եղբորորդին, որ էր այր պարթեւ, յոյժ արտասուահեղ և լուկաց անքան՝ մինչ զի ասի զսմանէ թէ՛ մինչ մտանէր յեկեղեցին ի ժամ աղօթիցն մինչ ի յեւանեւն, անհնար էր սմա խօսիլ ընդ ումեր, սակս ո՛ր և իցէ հարկաւոր իրաց : Որ եւ արարեալ անթիւ ուղղութիւնս և շինութիւնս սրբոյ աթոռոյս և Մեծի անապատին՝ հանգեաւ ի Քրիստոս ալևորեալ եւ լի աւուրբ :

ԺԴ. — Տէր Մզմզօղլի Աստուածատուր Վահրաւեցի. զսորա արդիւնա ի սուրբ աթոռս անկա՛ր է մի ըստ միոջէ ի թիւ արկանել. զի ելից զսուրբ եկեղեցին բազում զգեստուք, անօթիւք և գրքօք. և յետոյ զնապեալ ի մեծն Պօլիս (Կոստանդնուպօլիս) անդ վախճանեցաւ :

ԺԵ. — Տէր Յովհաննէս Տաթևացի Ղալամեանց՝ այր քաղաքական և ճարտարալէզու, առատաձեռն և շինարար արդիւնաւորիչ սրբոյ տանս. որ զրէթէ նոր ի նորոյ նորոգեաց զեկեղեցեաց տանիսն եւ զսուրբ աթոռս, եւ շինեաց զկալի յարդանոցն եւ զսլառակն անասնոց որ է քաւրայն, զառաջնորդարանն իւր, եւ կից նմին՝ զշտեմարանն այսինքն զամբարներն. եւ ի պարսպի միջի զարեւտեան զմակաղատեղն. նաեւ յանթուրի սլարտուց զերծոյց զսուրբ աթոռս. եւ յետոյ սպանմամբ սրոյ մեռաւ եւ թաղեցաւ ի սուրբ աթոռս : Ի սորա աւուրս անիծեալ բռնաւորն Ռուսիոյ որ կոչիւր Ֆաթալի, եկեալ ի վերայ սրբոյ աթոռոյս՝ բազում մեքենայս լարեաց զանազան հնարիւք, կամէր չարին բռնութեամբ առնուլ զսա եւ աւարել. եւ իբրեւ ետես թէ բռնութեամբ ոչ կարէ առնուլ զանառիկ աթոռս. փոխեաց զմիտս իւր ի խորամանկութիւն ըստ օծի, զի խաբէութեամբ և ստութեամբ երդուաւ ի յօրէնս իւր (ըստ բնիկ պարսկական բարուց) չար եւ ո՛չ մի ինչ առնել սոցա բայց միայն

գայեան ի հնազանդութիւն ինքեան . եւ ելեալ
զնայցէ :

Եւ սոցա պատրեալ ի ստապատիր խօսից նորին՝
խոնարհեալ հնազանդեցան, եւ իբրեւ զնային յեր-
կրպագութիւն՝ նոյնժամայն կալեալ զամենեսեան
ձերբակալ արար. եւ ինքն մտեալ ի սուրբ աթոռս՝
զամենայն զկայս եւ զկարասիս թէ սրբոյ աթոռոյս
եւ թէ այլոց, որ սակս ամբութեան սորին անթիւ
ինչս յամենայն տեղեաց աստ հաւաքեալ գոյր, զամե-
նայնն յաւարի էառ, և բազում վիշտս և նեղութիւնս
հասոյց ամենեցուն : Բայց ինքն անիծեալն փոյթ ընդ
փոյթ ընկալաւ զպատիժ պատուհասին իւրոյ զօրու-
թեամբն սրբոյ աթոռոյս. զի ի դառնալն աստուտո՝
իսկոյն կալեալ զնա Քեարիմ խան վէքիլն. եւ տա-
րեալ ի տեղին յայն յորում զմայրն իւր սրով կտրեալ
էր ընդ մէջ. և ինքն ի նոյն տեղոջ ըստ նոյն սա-
րասի, եւ դժնդակագոյն ևս չարաչար մահուամբ
սատակեաց զչարն եւ եբարձ ի միջոյ զխոռվարարն
աշխարհի :

Ժ. 2. — Տէր Շապանեցի Մինաս Եինաթաղեցի .
այր պահող, սիրող որբութեան եւ չորակեաց : Սա
զսուրբ աթոռս (զոր անօրէն բռնաւորն Ֆաթալի կո-
ղոպտեալ էր) բազում աշխատանօք գուն գործեալ
թէ երկրագործութեամբ և թէ մուրացկանութեամբ
ուշաբերեաց. այլ և շինեաց զհիւսիսային կողմի փլեալ

պարիսպն և նմին կից զանաանոց դադարն այսինքն
քաշայն. ևս և ի մեծ քանապայէն սկսեալ մինչ ի հա-
ցատունն խուցս և հովանոցս շինեաց : Եւ ապա հա-
սեալ ի բարւոք ծերութիւն հանգեաւ ի Քրիստոս.
(այլ ասի յովանց թէ դեղակուր եղև :) եւ թաղեցաւ
ի ներքոյ գաւաղանին դէպ ի կողմն արևելից : Ի
ժամանակս սորին Գասպար վարդապետն Տաթևացի
բազում օգտութիւնս արար սրբոյ աթոռոյս. զի շի-
նեաց զսեղանատունն եւ զխոհանոցն, զհացատունն
եւ զսոցին հովանոցն. և յօլով աշխատանս կրեաց ի
վերայ մեծ այգւոյն սրբոյ աթոռոյս որ ի Շնհէր. և
ապա վախճանեալ թաղեցաւ յանկեան յիւրմէ շինեալ
սեղանատան :

ԺԷ. — Տէր Ղազար Բեխեցի. որ երկու ամ վա-
րեալ զգործն առաջնորդական ըստ իւրում հանձա-
րեղ եւ քաղաքական գնացից. և ի յազդմանէ չարին
եղև գետահեղձ. զի համբաւ հասեալ նմա մինչ չրջա-
գայէր ի վիճակին թէ գրէն ամբաստանութիւն են
մատուցեալ առ բռնաւորն : Եւ սակս շուտափոյթ
ձեպելոյն զի եւ ինքն անդր ժամանեացի, մտաւ ի
դետն և եղև հեղձեալ :

ԺԸ. — Աբրահամ մեծ վարդապետն եկեղեցւոյ
Աստապատեցի՝ այր կորովի եւ հոգեփիթիթ, սնեալ
եւ վարժեալ սա յոտս Յովսեփայ աստուածաբան
վարդապետի : Էր բնիկ միաբան սրբոյ գահին Էջ-

միածնի՝ ընկերակից Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի . անթիւ արդեամբ ելից զսուրբ Էջմիածին 20 ամ աշխատելով ի Կարնոյ եւ ի Կոստանդնուպօլսոյ նուիրակութիւնս, եւ ի դիտողութիւնս Զմիռնոյ 9 ամ : Եւ այլ բազում ուղղութիւնս արարեալ կարգաց եւ կրօնից եկեղեցեաց : Եւ շարադրեաց զգիրք իմն քարոզից այնքան քաղցր ոճիւ եւ համեղ շարադրութեամբ մինչ զի զընթերցողն զմայլեցուցմամբ ապուշ առնէ : Զորիցս յիշխանաց եւ ի սլայազատաց եւ ի միաբանից սրբոյ տիրոսէջ գահին հրաւիրեալ ի կաթողիկոսութիւն՝ ոչ էառ յանձն : Բայց մինչ լսէր զսրբոյ աթոռոյս ի կայից եւ ի կարասեացն թէ յեկեղեցականաց եւ թէ յարտաքնոյ մերկանալն, զխանդարմանէ կարգաց եւ կրօնից, եւ զվերջանալոյն ուսմանց, որ էր երբեմն երկրորդ Աթէնք ի մէջ Հայոց, որպէս յայտ խակէ համայնիցդ, եւ մեծամեծ հեղինակաց բնակարան. որպէս էին Յովհան Որոտնեցին եւ սուրբն Գրիգոր Տաթևացին, ընդ որս ի վերջան զչափն սիրահար գոլով նախանձայոյզ աստուածային օրինացն եւ տեսակաց իմաստասիրութեան, մորմոքէր, աւաղէր եւ տոչորէր միշտ ի սրտի իւրում :

Ուստի տեսեալ Սիմէոն կաթողիկոսին զբոլորք սիրոյն որ առ սուրբ աթոռս, ի խնդրել երկրիս սկստաց յաղղմանէ սուրբ Հոգւոյն իւրեանց հովիւ եւ

առաջնորդ, զիջեալ սրբազան Աեհին ի խնդիր սո-
ցին՝ ակամայ կամօք շնորհեաց սրբոյ աթոռոյս, թէ-
պէտ անհաւասար և ի վերքան զբոլոր միաբանան
գիտէր : Եւ սա մեծաւ փառագանօք հանդերձ ամե-
նայն աշակերտօքն եկեալ ոչ ի փառաւորիլ. այլ ի
փառաւորել, եւ գտեալ զսուրբ աթոռս յամենայն
իրաց զուրկ թէ ի հոգեկանաց և թէ ի մարմնականաց
ցաւէր արտասուելով մանաւանդ ի վերայ եղերման
իմաստից. վասն որոյ ընդ գալն կրկին դալրոցս կա-
տարելոց եւ դեռավարժից հաստատեաց, եւ յառաջ-
նոյ պարսպէն յարեւելից կուսէ սկսեալ հարիւր տասն
և մէկ կանգուն երկայնութեամբ հանդերձ տասն և
վեց գեղեցկատիպ սենեկօք, ամուր պարիսպ իմն
նոր ի նորոյ շինեալ հասոյց մինչ ի ձորագլուխն, եւ
զայլ անթիւ խախտեալ տեղիս նորոգեաց : Եւ այս-
պէս ի մէջ երկուց ամաց եւ երեք ամսոց աղինասա-
րաս շինուածովք և երկնահանգէտ կարգօք նոր իմն
Եդեմ՝ յօրինեալ զսուրբ աթոռս, յորում ահաւասիկ
Տեառն շնորհիւ եւ իւրն երկնացել աղօթիւք դոն
յոգնաթիւ տարրեղէն հրեշտակաց բանական տունկը
ուռճացեալ երկնատեսակ իմաստիւք : Եւ ինքն սրո-
բէականցաղ վարուք լցեալ զսահմանեալ պարտ
բնութեանս դիւրին մահուամբ յետ կելոյն 65 ամ՝
փոխեցաւ յաղցաւոր կենացս յանանցն, ի 1226
թուին, Յունվարի 15, յաւուր տօնի Յովհաննու

Մկրտչին զկնի գնալով երկնահրաւէր ձայնին . եւ թաղեցաւ մեծաւ պատուով խաչակիր մարմինն մերձ գաւազանին ի պարծանս մեզ յետնեալ աշակերտելոցս եւ ի բարեխօսութիւն համայն հաւատացելոցս ի Քրիստոս :

ԺԹ. — Տէր Յովակիմ՝ արքեպիսկոպոս Սիւնեաց, գոլով տեղեալ ի Ծղուկ գաւառէ, յԱնկեղակոթ գեղջէ . միաբանեալ ի մանկական հասակին սրբոյ գահին Էջմիածնի, սնեալ և վարժեալ նախապէս ի յուսումնարանին հասարակաց : Բայց յետոյ աշակերտեալ գերզգօն Արրահամու արքեպիսկոպոս րաբունապետին . եւ ընդ նմին եկեալ ի սուրբ աթոռս Ստաթէի : Եւ զկնի երկու ամաց եւ երեք ամսոց հանգուցեալ գերզգօն Արրահամու արքեպիսկոպոսին . ապա պայազատք երկրիս հանդերձ համակամութեամբ սրբոյ աթոռոյս միաբանութեան բոլոր թէմի եւ վիճակի եղեալ իշխանացն ընտրեցին լինել առաջնորդ սրբոյ ուխտիս : Որ եւ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս ի սրբազնագոյն Սիմէոն կաթողիկոսէ . և բարձու հրամանաւ նորին եղեւ վերատեսուչ եւ առաջնորդ սրբոյ աթոռոյս Ստաթէի :

Սա արար բազում ուղղութիւնս և շինութիւնս սրբոյ աթոռոյս . չորս վիմաքարս կանգնել եղ ի սուրբ աթոռս՝ զերկուսն ի մէջ մեծի տաճարին առնթեր երկուց սեանց՝ զմին ի վերայ դամբարանի եօթ-

նալոյս վարդապետին սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյ,
զարդարուն խաչիւք քանդակեալ ի քարանց, եւ
հոյակապ յօրինուածով կոխածոյ քարամբ գեղեց-
կատես մատուռ իմն շինեալ, և զմիւսն ի մէջ ժա-
մատանն : Դարձեալ և յարևելից կուսէ սուրբ Գրի-
գորի եկեղեցւոյն յետի սենեակն եւ իւր հովանոցն,
սուրբ Աստուածածնայ ներքոյ սենեակն, իւր հո-
վանոցն, որ կից դարպագայինէ (դուռն), Աստուածած-
նայ բուրջն (բուրգն), Գիրաքանց բուրջն եւ մեծ
քանապոյի կտեր (տանիք) բուրջն, եւ յարևմտեան
կողմի ձիթահանքն : Իսկ յետ այսոցիկ բազում աշ-
խատութեանց եւ վայելչադիր շինութեանց ժան-
տաբարոյ և չարագործ, աւերիչ եւ քանդիչ հա-
մայն աշխարհաց աղայ Մահմատ խանն խաղաց
առիւծաբար, մուտս արար յայս երկիր. եւ եղ հրդեհ
բնակչացս այսոցիկ. և բազումք ցիր և ցան եղեալք
անկան ի նժդեհութիւնս աստ եւ անդ մնալով :
Գնաց եւ Յովակիմ՝ արքեպիսկոպոսն սրբոյ վա-
նացս, ի սուրբ գահն Էջմիածին. և կեցեալ անդ
ամս 19՝ հանգեաւ յաղցաւոր կենացս ի յանանց
կեանան, որոյ զհոգին Տէր Քրիստոս լուաւորեսցէ՛,
ընդ սրբոց երջանկացն դասակից եւ սլսակիկց
արասցէ :

Ի. — Տէր Մարտիրոս՝ սրբազան արքեպիսկոպոս
Սիւնեաց, այր զգօն, զուարթամիտ և երևելի, ծանօթ

Թագաւորաց և իշխանաց և նախարարաց Ռուսաց
 և Պարսից, գոլով տեղեալ ի գեղջէն Տաթևացի,
 որդի Միրզէնց Տէր Յակոբ բահանայի, որ ի ման-
 կական հասակի աստ ի սուրբ աթոռս Ստաթէի
 սնեալ և վարժեալ, յետոյ ի դաւ ազայ Մահմատ
 խանին, ի 1245 թուին Հայոց, ընդ նախայիշեալ
 Յովակիմ սրբազան արքեպիսկոպոսին և ընդ Տա-
 թևու գիւղացւոցն գնաց ի Նախիջևան, և անտի
 ի սուրբ աթոռն Էջմիածին. անտի ևս ընդ Տէր Յա-
 կոբ բահանային՝ հօրն իւրոյ, գնաց ի Զմիւռին բա-
 ղաբ ըստ որում բնակիչք երկրիս յառաջմէ անդ էին
 գնացեալ : Եւ կեցեալ անդանօր ամ մի եւ եր-
 կու ամիս . և գլինի մահուան հոգեւոյս Տէր Յակոբ
 բահանային սա վերադառնայ ի սուրբ աթոռն Էջ-
 միածին. և անդ միաբանեալ 20 ամ. և արեղայ օրհ-
 նեալ՝ վարդապետական իշխանութիւնառնուի սրբա-
 զան Դաւիթ կաթողիկոսէ, և եպիսկոպոսութիւնն
 և ծայրագոյն դաւազանի իշխանութիւնն առնու ի
 սրբազան Եփրեմ կաթողիկոսէն :

Եւ ի ժամանակս սրբազան Դաւիթ կաթողիկոսին ի
 սուրբ աթոռն Էջմիածին, ի նեղութեան ժամանակին
 բազում տաժանամամբ 3 ամ գործակալութիւն եւ
 աթոռակալութիւն է արարեալ. յետ որոյ յառաջ բան-
 զեպիսկոպոսութիւնն, յաւուրս սրբազան Դանիէլ կա-
 թողիկոսին, ի Նախիջևան և ի սոյն յերկիրս նուիրալ

եկն, որ և բարիօքապէս աւարտեալ վերադարձաւ ի սուրբ Էջմիածին : Եւ յաւուրս Եփրեմ սրբազան կաթողիկոսին երկիցս նուիրակ է եղեալ Թիֆլիզի և Վրաստանի՝ մին ի վարդապետութեան և միւսն ի յեպիսկոպոսութեան ժամանակին. եւ մինչ յայս գործ կայր, տեղւոյս միաբանքն և իշխանք և բոլոր ժողովուրդ խնդրեալ էին ի սրբազնագոյն Եփրեմ կաթողիկոսէն շնորհել զյիշեալ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսն առաջնորդ ինքեանց : Ի յառաջին նշուիրակութեանն ի վարդապետութեան ժամանակին կաթողիկոսն շնորհեալ էր նոցա թղթով միայն ծանուցանելով, ըստ որում ակթոռոյ գործոյն վերայ կայր տակաւին : Եւ որովհետեւ Տաթևու վանքիս ամենայն վախճ գիւղորայքն եւ սեպհական մուշքն յափշտակեալ էին բռնաւորք երկրիս. յայն սակս ի Թիֆլիզ մնալով՝ Արտիշէ եւ Երմոլով կուսակալացն վասն այնց միքերիցն թղթով խնդիր էր մատուցեալ եւ պատասխան ընկալեալ : Ասլա աւարտեալ զնուիրակական գործ իւր և վերադարձեալ ի սուրբ ակթոռն Էջմիածին. և ի 1820 ամի Փրկչին եկն ի սուրբ ակթոռս Ստաթէի յառաջնորդութիւն կոնդակաւ սրբազնագոյն կաթողիկոսին և բարձու հրամանաւ եւ թղթով Ռուսաց նախարարացն. զոր ինչ վարեւահողք կային սուրբ վանքիս, զորս բռնաւորքն յափշտակեալ էին, զայն ամենայն յետս էառ :

Մինչ սուրբ աթոռն Էջմիածին ընդ իշխանու-
թեամբ Պարսից էր, սրբազնագոյն կաթողիկոսն
(Եփրեմ) սակա ազգի ազգի նեղութեանց եկեալ
էանց ի Շուշի. եւ անտի ի Հաղբատու սուրբ Նշանի
վանս : Եւ անդանօր նորին սրբազնասուրբ օծու-
թիւնն եւ Ներսէս սրբազան արքեպիսկոպոսն՝
առաջնորդ Վրաստանու, թղթով խնդրեցին զնալ
ի Հաղբատ եւ ի Թիֆլիզ : Եւ գերաստիճան սրբա-
զան տէրս մեր ուղևորեալ աստի էջս արար առ
նոսա. և նոցա խորհրդակցութեամբ բերեալ ի Թի-
ֆլիզ՝ գերզգօն Երմոլով կուսակալի և իւրեանց
թղթակցութեամբ դեսպան առաքեցին ի շահաս-
տանն Դավրէժ. եւ սրբազան ծնողն իմ առաջնորդ
սրբոյ ուխտիս նշանակիր Մարտիրոս արքեպիսկո-
պոսն վայելուչ արժանաւոր պատրաստութեամբ
չու գործեաց եւ գտաւ ժաման առ արքայորդին
Աբբաս-Միրզայն ինչ ինչ խնդրանաց աղագաւ. եւ
անտի պատուեալ յարքայորդւոյն Աբբաս-Միր-
զայէն մեծամեծ խիւղիւք եւ հրովարտակաւ վերա-
դարձաւ կրկին առ նոցին սրբազնութիւնն : Յետ
որոյ անտի եւս եկեալ ի սուրբ աթոռս՝ իւրոյ առաջ-
նորդական կառավարութեանն գտաւ պարապեալ
զանազան ուղղութեանց եւ շինութեանց եթէ հո-
գևորական եկեղեցեաց և բահանայից կարգադրու-
թեանց, եթէ մարմնաւորական վանն շինութեան

սրբոյ աթոռոյս, յամենայնի ջանադիր եղեալ հոգս արկանէր բարւոք տնօրէնութեանն և բոլոր մերազնէիցս :

Բայց զինի, ի 1826 ամի Փրկչական թուին անկաւ խռովութիւն և չփոթումն ի մէջ երկոքին տէրութեանցն Ռուսաց եւ Պարսից. եւ երկիրս այս իբրեւ նաւ ի հողմահար և ալեկոծեալ ծովու, ազգն քրիստոնէից եւ և էջս առնելով աստ եւ անդ գաղթեալ՝ ոչ գիտելով զօր վախճանի իւրեանց ի յերկիւղէ չարացելոցն Պարսից, որ իբրեւ կատաղի առիւծ իմն յառնէին վասն կորստեան քրիստոնէից ազգին : Եւ ի նմին ժամանակի ոմանց նախանձայուղաց զիմեալ առ Արքայորդին՝ համբաւեալ էին ինչ ինչ չարութիւն զամանէ. որոյ վասն Օրդուվարու իշխող զժնդակաբարոյ Եահեայ խանն առաքեալ յԱրքայորդւոյն չահգատայէ բազում զինակիր Պարսկամբր, եկեալ մտին ի սուրբ աթոռս, եւ չրջասլատեալ զչորեսին կողմունս : Յայնժամ ըմբռնեալ ի մէջ մեծի քանապայիւն կողոպտեալ մերկացուցին զկայս եւ ըզկարիս թողլով և ոչ մի ինչ բաց ի հանդերձէն : Ապա աստի հրեշտակօք առաքեցին յՕրդուվար դաւաղ (գերի) մնալ անդ ժամանակս ինչ. յետոյ տարեալ ի Դավրէժ՝ 15 ամիս դաւաղ կեցեալ ի ձեռս Պարսից :

Այլ յորժամ խաչակիր զօրքն Ռուսաց ամենայադթ զօրութեամբ զնայեալ տիրեցին Դավրէժի՝

զերծեալ ազատեցաւ յոխակալաց յայնցանէ : Բայց յայնժամ քաջ զօրապետ Պասգէիչ սարդարն ի տեսանէլն զսրբազան տէրս մեր՝ ցնծալիւր բերկրանօք վերապատուեալ տուեալ էր յաղագս ճանապարհային խարճագնացութեանն հարիւր հատ պաճախ (Հոլլանդիոյ) ոսկի : Այսպիսի պատուով և այլ բազում յուսադրանօք ճանապարհ արարեալ եկն եհաս ի գիրկ սրբոյ աթոռոյս, ի Փրկչական թըռւին 1827ին ի 25 Նոյեմբեր ամսոյ : Արդարեւ խաբիսն հաստատութեան աղինասարաս սրբոյ տանս վերանորոգեալ կանգնեցաւ կրկին յառաջ քան զառաջինն . եւ կամեցաւ բարիօք հոգարկութեանց սրբոյ աթոռոյս (ձեռն արկանել) . բայց ի չարագրգիռ եւ բարեաց նախանձիչ բանսարկուէն յանկարծուստ ցաւ իմն եկեալ պաշարեաց ի 27 Յուլիս ամսոյ . եւ այնու ցաւով զբաղեալ՝ ամենայն բարի յառաջադրութիւնք որ վասն օգտի սրբոյ աթոռոյս ունէր մտադրեալ, մերժեցան ի բաց :

Իսկ այնոքիկ որք յառաջ քան զվրդովութիւնն երկոքին տէրութեանց, և յառաջ քան զհիւանդութիւնն, զորս կարի քաջ մտերմութեամբ և յոլով աշխատանօք կերտել է տուեալ ի սուրբ աթոռս, աստանօր թուեցից յանուանէ անուն . մեծ քանապայի եղեալ միջի դրունքն, լուսամուտքն և զոր ինչ փայտեաց շինութիւնք կան, փոքրաւորաց օթախի

քօշքն, դրսի քանապայի քօշքն, չորեքին լուսամուտքն
իւրեանց որմովն ի հիմանէ ետ շինել, և քանապայի
դրան հովանոցն առաջի հայտտան և խոհանոցի այ-
սինքն աշխատայի դրանց առաջի փայտեայ աշխան,
մինչ ի շիրախանայի (գինետուն) դուռն. յարեւ-
մտեան քաղցայի քահարքանդն (քիւ) քարամբ, ձի-
թահանքի մեծ տունն, և արևելեան ձիթահանքն
քաղքանդ (կամարակապ) քարամբք ի հիմանէ ետ շի-
նել. և Ապքաւայ սարի աղբիւրի ջրի ճանապարհն
սր յՅՅ ամաց հետէ քայքայեալ և ոչնչացեալ կայր,
սրբազան տէրս մեր յօլով խարճագնացութեամբ
աղբիւրն ետ նորոգապէս բերել ի սուրբ վանս :
Սատանայի կամրջի կապն, ընդ որ յոյժ դժուարաւ
ձին թամբով անցանէր, այժմ այնպէս քայքայել
տուաւ և ետ նորոգել որ ձիք բեռամբ անցանեն.
Շնհէրու և Հալիձորու միջի Խութի կապն, այն եւս
որ կարի դժուարին էր, ետ ուղղել, Նանախի այգւոյ
հնձանն, Ղօշանցւոյ այգւոյ հնձանն ի հիմանէ ետ
նորոգել. Շուանիձորու կարասատունն, և Մեղ-
րու երկոքին այգիքն նորոգապէս ետ յօրինել բա-
զում խարճագնացիւք եւ աշխատակրութեամբ :

Այլ եւ բազմաշխատ և հոգեւոր ծնողս իմ Տէր
բարձր սրբազան Մարտիրոս բենակերտ արքեպիս-
կոպոս, դէտ և վերատեսուչն սրբոյ, հրաշալի ուխ-
տիս Ստաթէի և մետրապօլիտն սոյն վիճակիս, մինչ

եօթն ամ կայր նուիրական գործով ի Թիֆլիզ քաղաքի՝ ընդ ժամանակս ժամանակս լինէր խնդրամատոյց առ Արտիշչեւ եւ Երմոլով կուսակալն յաղագս սրբոյ աթոռոյս վախճ գիւղորէից եւ քահրայիցն : Իսկ ի գալ նորին սրբազնութեան աստ, աստի եւս առաւել արար թղթագրութիւն միջոյ ինչ առ նախայիշեալ մեծամեծսն Ռուսաց, սակայն մինչ հիւանդութիւնն դիպեցաւ տեառնս մերոյ . անձամբ անձին ոչ կարաց գնալ առնել խօսակցութիւն վասն կարեւոր օգտի սրբոյ աթոռոյս . այլ Տաթեւացի Ռատաքօլեան Սիմէոն սրբազան եպիսկոպոսն թղթագրութեամբ սրբազան տեառն մերոյ առաքեցաւ ի Շուշի ամրոցն ի դրունս մեծամեծաց զի խօսեսցի ընդ նոսա զօգուտն սրբոյ ուխտիս :

Եւ նա յոգնաջան աշխատանօք գնաց, արար խօսակցութիւն, և նոքա սրբազան Տեառն թղթագրութիւնն ոչ անտես առնելով՝ մանաւանդ վասն յիշեալ Սիմէոն սրբազան եպիսկոպոսի պատուին շնորհեցին զբովանդակ վախճիաք գիւղորայքն սրբոյ Աթոռոյս, եւ սեպհական տեղորայքն, որոց անուանք վախճիաք գիւղորէից են այսոքիկ . ի Սիսեան մահաշին (գաւառին) Ղարաբիլիսէ, Աղբեանդ, Բնունիք եւ Դաստակերտ, Տաթև, Սուարանց, Տանձատափ, Մալգաշ, Խաղուանի որ Մալգաշու մազրան է, Խոտաշատ . Բ :

նան, Հալիձոր, Ծնհէր եւ Խոտ, Բերդիկ, Թաս եւ
 Կից : Նախքան զհիւանդութիւն հոգեւոր ծնողի
 իմոյ Տեառն Մարտիրոս սրբազան արքեպիսկոպոսի
 եւ վերադիտողի սրբոյ եւ հրաշալի ուխտիս, այսքան
 յոգնապիսի աշխատակրութիւնք ազինասարաս
 Սիոնի սրբոյ տանս Ստաթէի, ի յիշատակ իւր յաւի-
 տենական : Եւ այնու հիւանդութեամբ հանդեաւ
 ի Քրիստոս յոյսն բնաւից, որոյ մարմինն եղաւ ի
 հանգստի ի միջի ժամատան յետի դասուն կից որ-
 մոյն հիւսիսային կողման, զորոյ զհոգին Տէր լուսա-
 ւորեսցէ : Թիւ վախճանին ի 1830 ամի և 14 Հոկ-
 տեմբերի :

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ :

Երկրորդ Հատորոյ :

Պատմութեան ևսհանգիւն Սիւնեաց :

1. Սնտոի իմն է պատճառաբանութիւնս, իծաղկի էր իդարուն յայնմիկ յԱյրարատեան նահանգի Բագրատունեացն պետութիւն, ուր Հայրապետք ազգիս նստէին սովորաբար : Եւ եթէ ինքն Ստեփաննոս Օրբէլեան առ ի առնուլ զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան ոչ դանդաղեցաւ զնալ ի Տաթևոյ ի Սիս, մի թէ չկարէ՞ր Յակոբն այն ի Սիւնեաց երթալ ի Շիրակ, այսինքն յիւրմէ գաւառէ յայլ գաւառ սահմանորդ. յայս սակս բուն պատճառ ապստամբութեան նորա եւ այլոց ոմանց յիւրոց յաջորդաց ոչ այնչափ բացակայութիւն կաթողիկոսաց մերոց էր, որչափ սնախառութիւն նորին և նուազութիւն քրիստոնէական խոնարհութեան, որով ախտացեալ եպիսկոպոսն այն, թեկն ածէր ինքնիշխանութեան, որպէս և աշխարհական իշխանք իւրոց աշխարհին ապստամբեալ ի թագաւորէ իւրեանց օրինաւոր՝ անձանց կացին տէր ի կորուստ ինքեանց և հայկական գրոհի :

2. Կօն, կաւն, ուղիղ ևս իկօն, է բառ յոյն, և նշա-
նակէ պատկեր : Կիրառութիւնս պատկերաց առ
Հայս կանուխ էր քան զկաթողիկոսութիւն Վահա-
նայ. ուստի և անտեղի համարել պատճառ արտօման
նորին զպատկերս : Զօրէն Օրբէլեանի մթին են եւ
այլ պատմագիրք ազգիս ի խօսիլն զՎահանայ, որ
թերևս ոչ զիկօնս այլ զիկօնոստաս (խաչկալ) Յու-
նայ կամեցաւ մուծանել յեկեղեցի մեր. և միաբա-
նութիւն հաւատոյ առնել ընդ նոսա, վասն որոյ եւ
անկաւ : Սամուէլ Անեցի ասէ զսմանէ « սա դաշնա-
դիր եղև ընդ Վիրս միաբան դասանութեամբ », եւ
Կիրակոս վ. Գանձակեցի. եր. 48. զնոյն բան կրկնէ :

3. Թագաւորութիւն Սմբատայ Սիսակեան ի Սիւ-
նիս, Արծրունեայն ի Վասպուրական, Կորիկէիցն ի
Սոմխէթ, և այլոց նմանեաց նոցին այսր անդր, չէին
և չեղեն ի բարգաւաճանս Հայաստանի և ոչ ի գո-
վանս նրբամիտ կենցաղագիտութեան իշխանաց մե-
րոյ. այլ ցոյցբ յայտնի մօտալուտ քայքայման ազգա-
յին իշխանութեան մերոյ : Բիւր գովութեան ար-
ժանի համարէի ապաքէն զիշխանս Սիւնեաց եւ
Արծրունեաց և այլս, եթէ յետ կապելոյ անձանց
թագ՝ գունդործէին նոքա ապահովել զխաղաղութիւն
մերոյ հայրենեաց ի ներքս ի ձեռն ընդհանուր զինակ-
ցութեան որպէս Գերմանք մերոյ դարու. եւ փու-
թային միաբան գործակցութեամբ լայնել զսահմանս
իւրեանց արտաքոյ : Այլ զի նոքա ծայրագոյն իմն
անմտութեամբ յետ պատառելոյ զմիաբանութիւն
ազգին, եղեն այժ, եւ բազում անգամ առաջնորդ
հասարակաց թշնամւոյն ի ծոց Հայաստանի, մատն չի

արժանի են անուանել կարապետի աւերածոյ Հայաստանի : Յուսուփ (Իսուֆ) որ միով ձեռամբն խէր զԹագն արքայական ի գլխոյ երանելոյն Սըմբատայ, եւ միւսովն պսակէր զԳագիկ Արծրունի, յայտ առնէր հաւաստեալ, թէ չէր բարեկամ ոչ միոյն, ոչ միւսոյն . այլ շահիլ դիտէր կենցաղագէտ Պարսիկն ի հնոյ առածէն Հռոմայեցւոյ « բաժանեալ զի տիրեսցես » : Յայս միտս խորտակէր նա գործակցութեամբ կարճամիտ իշխանաց նախ դքուն արմատն ազգային ինքնիշխանութեան ի սիրտ Հայաստանի իմաստուն կենցաւաւարութեամբ եւ անհուն աշխատութեամբ կանգնեալ ի Բագրատունեաց անտի, և ներէր ընծիւղաց առ նովալ բուսելոյ փթթել առ ժամանակ մի որպէս զի զայնս ևս խլեսցէ յարմատոյ ի դէպ ժամանակի . իսկ չլամիտ Թագաւորեալքն տակաւին ոչ ի միտ առնուին թէ բրիչն Բագրատունեան ճոխութեան ոչ երբէք հաստատիչ լինէր ոչ Արծրունւոյն, ոչ Սիսակին՝ գոլով ամենեցուն նոցա ի մի եւ ինոյն զանգուածոյ : Մի զախարակեսցուք ուրեմն այնպէս զՅոյնս կամ զՊարսիկս իբրեւ թշնամիս մերոյ ազին եւ հայրենեաց . այլ զանիմաստ եւ գհերձամիտ բարս մերոյ իշխանաւորաց, որոց յանիմաստութենէ առաւել չարիս կրեաց Հայաստան քան որչափ ի խորամանկութենէ Պարսից կամ ի նենգութենէ Յունաց :

Սմբատ սարապետ ի Տարեգիրս իւր. եր. 46 յաւելու թէ ի փոքրիկ տէրութեան Արծրունեաց յետ բաղմադիմի աւերմանց աշխարհին, էին տակաւին ի ժամանակին յորում փոխեցաւ երկիրս ընդ Սեբաստիայի Բ :

տիոյ, 12 բերդաքաղաքք և 4400 գիւղք : Նոյնպիսի
ինչ գրէ և Ստեփաննոս Օրբէլեան զմանրիկ պետու-
թենէ Կապանայ դնելով ինմա զ43 բերդաքաղաքս
և 1008 գիւղորէս . արդ եթէ ի 55 բերդաքաղաքս
երկուց պետութեանցս դիցուք յիւրաքանչիւրն
տունս 1000, եւ ի 5408 շէնան երդս 100՝ գտանեմք
595, 800 երդ : Եթէ այսչափ ևս դիցուք յիշխա-
նութիւնս Վանանդայ, Կորիկէին, Անձեպեայ,
Գեղամայ, Վայոց ձորոյ, Հաբանդայ և Կողմանց Հայ-
կազուն Աղվանից՝ գտանեմք 1,191,600 երդս, յորս
հաշուեալ առ սակաւն շունչս 5, տեսանեմք իբր
վեց միլիօն բնակիչս, ամենեքին Հայք միակրօն եւ
միաբարբառ, զորս անխմաստ իշխանք ազգիս շորթե-
ցին իտանէ Բագրատունեայ առ ի մատնել յետ
սակաւուց յանգիւտ կորուստ Յունաց, Պարսից եւ
Թուրքաց թողլով մեզ մասն ժառանգութեան զգե-
րութիւն անարգ և հառաչանս հանապազորդ :

4. Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին Փարբւոյ է ուխտա-
տեղի հռչակաւոր եւ սքանչելագործ առ ստորոտով
Արագածի, ի հիւսիսոյ սուրբ Էջմիածնի, ուր դիմեն
խածեալքն ի կատաղեայ յամենայն ազգաց ի գիւտ
բժշկութեան : Ուխտաւորքն երթան հետի, նօթի
ունելով պսակ բոլորեալ զգլխով ի կեմէ խոտոյ և ոչ
բնաւ հային յետս ի գնալն իւրեանց :

5. Արքուլիք անուամբ չիք ի Հայս գաւառ, քաղաք
կամ գիւղ : Թուի թէ բանք կոնդակին ակնարկեն
յԱգուլիս՝ երևելի աւան Հայոց առ Երասխաւ ի
գաւառին հին Նախիջևանի . բնակիչքն Հայք են բաց
ի սակաւ Թուրքաց, յոյժ աշխատասէր, ճարտար յառ

և իտուր և ճոխ և ունին բաց յաղգային լեզուէ զայլ իմն բարբառ զոկ ասացեալ, զոր չեղև մեղ արկանել ընդ քննութեամբ :

6. Տէրութիւն Տաճկաց կոչէ հեղինակս մեր զթաղաւորութիւնն Պարսից, որ սկսաւ ի ձեռն Սալջուկայ Թուրքի իմուտս մետասաներորդ դարուն . որ և ձեղքեալ ապա ի պետութիւնս Իկոնիոյ, Ղամասկոսի, Հալեպի, Անտիոքայ, Մօսուլայ եւ այլն . բարձան ամենեքին յեղս երեքտասաներորդ դարուն : Հերոսք ճոխութեանս են ժանտն Թօղրուլ բէկ, արեանարբուն Ալպ-Արսլան (որ ա՛ռ զԱնի) եւ բարեբարոյն Մէլիք-Շահ՝ Զեւալ-էդ-Ղին ի Մահմետականաց կոչեցեալ, որ կարգեաց զհռչակաւոր տօմար այսր կրօնի :

7. Ի տէրութեան Ասպանի որ պարունակէր զչորս կամ հինգ դաւառս Սիւնեաց դնէ Օրբէլեանն բերդս 43 և զեղանա 1008. և յաւարտ պատմութեան իւրոյ, ի չորեքտասան դաւառս այսր աշխարհի ոչ թուէ աւելի քան զ677 չէնս ընդ ամենն . որով և ինքն ինքեան ընդդիմախօսի : Թերևս այլք զլուծումն հակասութեանս գտցեն յաւերման Ասպանի յերկոտասան երորդ դարուն . ես ևս ի նոյն կարծիս լինէի եթէ ոչ էր ի վեր հանեալ Օրբէլեանի զհնութիւն ցանկի չինիցն յառաջ քան զթաղաւորելն Սիւնեաց :

8. Յառաջն բերդաքաղաք կարեւոր, արդ քակեալ խալառ բաց ի փառաւոր եկեղեցւոյն նուիրելոյ սրբոյն Վարդանայ Մամիկոնի, է ի ճախմէ Երասխայ ոչ հեռի ի Զուղայէ . ուր ըստ աւանդելոյ երկրացւոյն սլատեցան սուրբ նշխարք Վարդանանց

յաւերժայիշատակ մարտիրոսաց Հայաստանի . եւ
ամփոփեցան յեկեղեցւոջ աստ : ԶԱստապատն
հանեն բնակիչք երկրին յառո դիտարարէ , որով եւ
արդարացուցանեն ըստ իմիք զաւանդութիւնն :

9. ԶԵրուսաղէմ ա՛ռ ի Խաչակրաց ոչ Խորազմն,
որպէս կարծէ Օրբէլեան . այլ Սալահադին Քիւրդ
ծնեալ ի Հայս յամի Տեառն 1137. եւ փայտակիր
ի Դվին քաղաքի ըստ Միխայէլի Ասորւոյ . իսկ ըստ
Սղէքսանդրու Մազասայ ծնեալ ի Տեկրեա Միջա-
գետաց (Հոյակապ արք Արևելից . Հ. Ա. եր. 236) ,
Իսկական անուն նորա էր Իւսուֆ-բեն-էյուս-Սա-
լահ-էդ-Դին . որ եմուտ նախ ի ծառայութիւն Նուր-
էդ-Դին՝ աթաբէկին Ասորւոյ , եւ ի տրիսուր մեծա-
մեծ քաջագործութեանց իւրոց պատուեցաւ Մա-
լէք-եմնասեր (յաղթող իշխան) տիտղոսիւ . եւ առա-
քեցաւ յօգն Աթէդ-Լէդինիլ շահի Ֆատիմեան
խալիֆային Եգիպտոսի : Յետ մահու Նուր-էդ-
Դինի հալածեալ զԻսմայէլ-եւ-Մալէք-էս-Սալէհ՝
ժառանգ նորա , ինքն տիրեաց Դամասկոսի եւ Հա-
լեպի ի 1175 . եւ յաղթեալ Խաչակրաց ի 1187 առ
Տիբերիադայ ծովաւրա՝ գերիկալաւ զԳի Լուսինեան՝
արքայն նոցա , եւ ա՛ռ զԵրուսաղէմ , զԱսկաղօն , ըզ
Պտղէմայիդ (Պտղոմայիս) կամ զԱբա ի նոյն
ամի . եւ մեռաւ ի 1192 :

10. Ընդ առասպելս գրել արժան է ապաքէն զկո-
տորածն Երուսաղէմի ի Սալահադնայ կամ , ըստ
նորա , ի կարծեցեալ Խորազմաց : Սալահադին , ըստ
վկայելոյ նոյն իսկ հռոմէական պատմագրաց , ոչ
միայն ոչ եհեղ եւ ոչ կաթիլ մի արիւն յետ առ-

Ման Երուսաղէմի. այլ եւ ազատութիւն ետ ամե-
նայն բրիտոնէից երթալ ուր եւ ախորժեսցին եւ
բազմաց ինոյանէ ինքն հոգաց զծախս ուղւոյն . եւ
հրաման ետ հիւրատես ասպետացն կալ ի քաղաքին
եւ դարմանել զհիւանգս : Այսպէս գրէ և Միխայէլ
Ասորի. Ի՞նչ տարբերութիւն ընդ Սալահադին մահ-
մետական եւ ընդ բրիտոնեսայ թագաւորս Խաչա-
կրաց : Տե՛ս զայսմանէ *l'Univers pittoresque. Asie.*
Գիրք Ի. եր. 327-328.

11. Փարսեան օրոյ պարսկերէնն է ֆերման եւ
հայերէնն՝ հրաման, որք զնոյն երեւին ունել ստուգա-
բանութիւն, նշանակէ հրովարտակ արքայական :
Իսկ մանչուր զոր չեղև մեզ գտանել ոչ իմեր եւ
ոչ յայլ լեզուս, թուի լինել տարապարտ կրկնու-
թիւն հրովարտակի կամ թէ ծանուցո՞մն, յայտարա-
րութիւն :

12. Անուանի զօրագունդ տէրութեան Պարսից ի
ժամանակի ճոխութեան Խաղնայի :

13. Լերինք Սիւնեաց որ ձգեալ դարեմտեայ
եղերբք ծովակին Գեղամայ երկայնին մինչ ի
Սօմխէթ եւ դառնան ասպա ի կողմն Կարուց, լի են
հանքօք պղնձոյ, երկաթոյ, կապարի, արծաթոյ, շապի
ևս եւ ոսկոյ. յորոց բազումք ի գործածութեան էին
իդարս առաջին . եւ թերեւս աստի գնայր իվաճա-
ռանոցս Տիւրոսի պղինձն ազնիւ յիշատակեալ բա-
զում անգամ յԱստուածաշնչի յեղեկիւնէ : Առ
մեօք երկաթ հատանի ի Բօյան, Ղուչի, Սէյդի
և ի Զօխադար. ի Կողբ (Խուլբ ի Խազախ դաւառի),
ոսկի ի Ղաչքեասան մերձ յԵլիսավեթ օպօլ (Գան,

ձակ) ի Բօլնիա և ի ձորն Աղստեղ . կապար արծա-
թախառն յԱխտալայ, ի Տամբուլուտ (ի Սոմխէթ),
չապ ի Սեգլիս . եւ պղինձ ի Շամլուղ եւ յԱլա-
վերդ, որ թուի վնեւ պղնձահանքն յիշատակեալ ի
ի Ստեփաննոսէ Օրբէլեան, ի Զորափոր գաւառին
Գուգարաց առ ստորոտով Լաւար լերին, ոչ հեռի
ի Սանահին վանաց . որ եւ առնու զեօթներորդ
մասն ի մետաղաց աստի : Զհանքացս յիշատակեն
նաեւ պատմիչքն Կիրակոս և Վարդան վարդապետք :
Ի հանդիսին (էքսպօզիւիօն) Թիֆլիզոյ ի 1850 ամի,
տեսի անձամբ զգեղեցիկ օրինակս մարաքիտի բե-
րեալ յԱխտալիէ : Արդիւնք պղնձոյ հանքացս ան-
ցանեն ի տարին աւելի բան զ5,000 սրտ կամ 200,000
շիվր Գաղղիոյ : Եւանէ աստի նաեւ արծաթ կապա-
րախառն :

14. Աւաւաթրէ փոխի ի մեր լեզու Ոնոիրիոս .
եւ է անուն յատուկ դիւանապետի աթարէկին Իվա-
նէի Արղութեանց, որ ոչ բաւականացեալ դարձիւ
անձին իկրօնս Վրաց, դարձոյց նաեւ զվանքն Ախ-
տալի առեալ ի Հայոց . ըստ որում այսպէս պատմէ
Կիրակոս վարդապետ զայսմ Պղնձահանից . եր. 130 .
« Վախճանեցաւ եւ Իվանէ՝ եղբայր Զաքարէի, եւ
թաղեցաւ ի Պղնձահանքն, ի դուռն եկեղեցւոյն,
զոր շինեաց ինքն՝ առեալ ի Հայոց Վրաց ի վանս
արար » : Սմին իրի անտեղի է ամենեւին տարա-
կոյսն Սարգիս վարդապետի Զաւարեան որ ի ճանա-
պարհորդութեան իւրում իմեծն Հայս . եր. 85 . հար-
ցանէ ասելով « այլ թէ իսկապէս Յունաց է թէ
Հայոց (վանքն Ախտալի) չէ՛ յայտ » :

15. Ստեփաննոս Օրբէլեան յետ արտայայտելոյ զյունագիտութիւն իւր . արդ ևս երևեցուցանէ զհմտութիւն Վրաց բարբառոյ շարելով մեր առաջիքանի մի պաշտօնական բառս այնր ազգի անիմանալիս եւ նոցա եւ մեզ միանգամայն . յորոց մարծուանն է վրացի հնչումն մարդպանի Հայոց, որոյ աղաւաղեալ ի բերանս Վրահայոց նախ ի մարծպան, ապա դրոշմեցաւ ի մարծուան, Ծիրամեղաբն, ուղիղ եւս ժինամեղաբն, նշանակէ առաջնորդ, տեսուչ, մանրաւարն նշանակէ ոստիկան, դէդէպոյ՝ աւագանի, նախարար, իսկ մեղեքարէյն եւ ճղաւորիտէյն չեղև մեզ հնար ստուգել : Ղատին եւ շեյխն գոլով բառք Արաբաց՝ առաջինն նշանակէ դատաւոր, երկրորդն՝ ցեղապետ :

16. Կամ անթային, առանձին սեպհականութիւն, ստացուած յորում այլ ոք չունի մասն, եթէ չիցէ վրիպակ գրչի :

17. Լաշայ մականութանի Գէորգ կամ Գէորգի Դ. որդի եւ ժառանգ Թամարայ Թադուհոյ . իսկըզբան անդ մանկական արութեամբ լցեալ ընդարձակեաց զսահմանս տէրութեան ձեռնտուութեամբ զօրավարաց իւրոց Զաքարէ սպասաւարի եւ Իվանէ աթաբէկի Հայկազանց. իծերութեանն կրեալ վիշտս բազումս մեռաւ ի կսկծոյ թողեալ ժառանգ աթոռոյ իւրոյ զԴաւիթ Դ. որդի իւր :

18. Յերկոսին օրինակս մեր ոչ տեսաւ սլատնէն կոնդակին. զանցառութիւնս այս այլո՛ր եւ տեսանի :

19. Յօրինակս մեր, յայտ է թէ, յանուշադրութենէ գրչացն, տեղափոխեալ էին ինչ ինչ հատուածք

գլխոյս, յետ եւ յառաջ եղեալ, զորս ըստ իմաստին ի կարգ ածեալ եղաք որպէս տեսանի ի տպագրեալն :

20. Տոհմաբանութիւն Օրբէլեանց ընծայեցաւ յովակէտա Մեսրոբայ երիցու որ եկաց ի տասնէրորդ դարու. այլ վէսլբյաջող և ճախող իրացն որոց զի պեցաւ ցեղս այս յերկոտասաներորդ և յերեքտասաներորդ դարս, մերժեն ինքնին զկարծիս այսպիսի : Այլ և այլ տարեգիրք և պատմութիւնք Հայոց և Վրաց զորս ունիմք ի ձեռին, չառնեն բնաւ ականարկութիւն ինչ իցեղն Օրբէլեան, գաղթեալ ըստ Օրբէլեանի իբր 1000 ամօք յառաջագոյն քան զդար իւր ի Զինաց : Ի տեղիս տեղիս կարկատուն բանք հեղինակին, հակախօսութիւնք, չախազանց գովաբանութիւնք եւ անլուր բաջագործութիւնք ընծաւ յեալ տոհմիս այսմիկ, զջատագովութեան իմն բերեն ցոյցս քան անաչառ պատմութեան. ուստի եւ ոչ զերծ ի կասկածանաց : Զոմանս ի բանից աստի ուղղելոյ եմք վկայութեամբ մերեւ այլազգի պատմաբանից, զայլն թողումք յընտրութիւն ընթերցողաց : Ի Պաղղիա հոյակապ գիտնականն Սէն-Մարտէն (J. Saint-Martin) ի գիրն իւր անուանեալ Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie առաջին եղև որ ի 1819 ընծայեաց ի լոյս գաղղիական թարգմանութեամբ և բազմահմուտ ծանօթութեամբք հանդերձ զգլուխս զայս. որում հետեւցան Կեսար Ծամէն, Բրոսսէ կրտսեր (Brosset jeune) եւ այլք. ի Պերմանիա Ալապրօթ բազմահմուտն այլովք ոմամբք հանդերձ, ի գրելն զՎրաց խօսեցան

ՉՕրբէլեան տոհմէ ըստ Ստեփաննոսի Օրբէլեան թէ
 և ուղղելով միշտ զկամաւոր և զակամայ վրէպս
 նորա : Յեղաբանութիւնն Օրբէլեան տալազրեցաւ
 զառաջինն ի Մադրաս քաղաքի Հնդկաց յամի 1775
 արդեամբք Եղիազարայ Շամիրեան իբրու Մեսրո-
 բայ երիցու գործ և պատմութիւն Վրաց, ոչ զերծ
 իխանգարմանց, զոր թարգմանեալ է Սէն-Մարտէն,
 չունելով իձեռին զօրինակ այլ, յետ կարծեցեալ սըր-
 բազրութեանն : Լակրօզ թարգմանեաց ի լատին
 զհատածս ինչ պատմութեանս ըստ օրինակին Յով-
 հաննու Ակօլութոսի, որ վերստին տալազրեցաւ ի
 Սանկտ-Պետերբուրգ յամի 1810 : Յանցեալ ամի
 դէպ եղև ինձ տեսանել միւս ևս տալազրութիւն
 այսր ցեղաբանութեան ի Մոսկւայ, շատ կամ սա-
 կաւ տարբեր իմերոցս : Մեր օրինակք, յորոց
 զմին գաղափարեալ եմ ըստ բնագրոյն Տաթևոյ վա-
 նից, միւսն օրինակեալ ի գրատան սրբոյ Էջմիա-
 ծնի, և երրորդն, որ ընծայեցաւ ինձ ի պատուական
 բարեկամէն իմմէ ի Գրիգորոյ Մարկոսեան Զմիռ-
 նացոյ, ընուն զթերին Լակրօզի և Սէն-Մարտէնի
 և ուղղեն զվրիսակս ամենից : Ամենեքին սոքա
 զհեղինակութիւն տոհմաբանութեանս Ստեփան-
 նոսի Օրբէլեան ընծայեն, ընդ որս և ես, ստիպեալ
 մանաւանդ իվերջաբանէն (որ պակասի յայլ ամե-
 նայն տալազիրս) յորում այսպէս խօսի հեղինակն
 « Եւ արդ՝ ո՞վ ընթերցողք՝ մի՛ լիցի որ պարսաւա-
 դէտ, որպէս թէ զիս ազգ յարգէ և պատուէ, և կամ
 կարծիք տարցի եթէ աւելի ինչ բանս յօդեալ պատ-
 ուաստեցաք : Վկայ է ինձ Տէր . որ յիսկզբանէ

ճառիս մինչ ի կատարածն բազում ճշդիւ քննեալ
գտաք զստոյզն, եւ զոր մեր ականատես էր եղեալ,
ի բազմաց զսակաւն եւ զճշգրիտն եղեալ կարգեցաք
աստ : Եւ եթէ զօտարաց ազգաբանութեանց եւ յի-
շատակութեանց, որք վաղ ժամանակօք անցին, փոյթ
եղև մեզ, ասլա ո՞րքան եւս առաւել խն եւ խնցն » :

21. Արմազ (Արամազի ի Վրաց) կոչի լեառն որ
համբառնայ յեւից Մցխիթայի ի ձախմէ Արագվայ
գետոյ : Զիք տարակոյս թէ Արմազ է կրճատեալն
Արամազդայ կամ Որմզդի ի պաշտօն առելոյ ի
Վրաց. յոր ականարկէ նաև հայրն պատմագրու-
թեան մերոյ Մովսէս Խորենացի, որ Բ. 86. այսպէս
խօսի զսարէս « Եւ իսկոյն կործանեաց զամալրո-
պային պատկերն Արամազդայ, որ կայր մեկուսի
իքաղաքէն՝ գետոյն հզօրի ընդ մէջ անցանելով,
զոր սովոր էին երկրպագել այգուն այգուն ի տա-
նեաց իւրաքանչիւր զի հանդէպ նոցա երևէր » :
Պղատուն Յօսելեան ի համառօտ պատմութեան
եկեղեցւոյ Վրաց. եր. 24 յաւելլու թէ Վիրք ի պաշ-
տօն առեալ էին զԱրամազդ կամ զՈրմիզդ, զԶադէն,
զՀայիմ եւ զԱփրոդիտէ : Ստրաբոն գիրք ԺԱ.
եր. 500 եւ 501. դնէ ի մերձակայս Արմօզսիս ան-
ուամբ մայրաքաղաք Վրաց, զոր Պլին կոչէ Արմազ-
դիս, որ թերևս նոյն իցէ զոր Վիրքն կոչեն Ար-
մազի-ցիխէ (բերդ Արմազայ) այլ առանց որոշելոյ
ճշդիւ զվայրն : Սէն - Մարտէն առ ի գտանել
զտեղի բերդին Արմազայ յաւելլու թէ Մցխիթայ
« ոչ էր առ Արագվայիւ. այլ առ Արով » . իսկ մեք որ
բազմիցս յայց ելեալ եմք բաղաքին այնմիկ, կարեմք ա-

մենայն վստահութեամբ պնդել թէ սխալի Սէն-Մարտէն, և թէ Մցխիթայ մինչև ցամն 1850 էր ի խառնուրդս կամ ի դէրային Կուր և Արագվայ գետոյ :

22. Օրբէթ բերդն (ի Վրաց Օրբխի), զորմէ ասէ Ստեփաննոս Օրբէլեան շինեալ Քարթլոսի ի լեառն Արմազ, ոչ է անդ . այլ ի Գուգարս ըստ Յովհաննու կաթողիկոսի, եւ ի Տաշիրս ըստ Ստեփաննոսի Ասողկայ. Գ. 30. ոչ ի ձախմէ Կուր գետոյ որ միշտ կոչեցաւ Քարթվէլ Քարթլի, Սաքարթվելոյ, եւ իմէնջ Վիրք . այլ յաջմէ այնորիկ, ի Սոմխէթ կամ ի Հայս : Բերդս այս, յորմէ նախնիք Օրբէլեանց կոչեցան Օրբէթք կամ Օրբէլք, ասի թէ ի յետնոյ Շամշուտէ կամ Շամշուղէ անուանեցաւ : Եռիղէ, չուղի, չուղի բառքս Վրաց թէ եւ յոյժ մերձաւոր միմեանց հնչմամբ՝ տարբեր են սակայն նշանակութեամբ. իբր զի առաջինն նշանակէ նետ, երկրորդն՝ պարս կամ պարսետ, երրորդն՝ խարազան . իսկ սամի՝ երեք : Ծաղրական իմն երեւի ստուգաբանութիւնն երեք նետից զոր գիտունք դարուս բազում ջանիւք հանեցին ի բառէս . ըստ իս այլուր պարտ է որոնել զստուգաբանութիւն Շամշուտէի : Ի զօրանալ պետութեան Բագրատունեաց ի Հայս Աշոտ Ա. գրաւեաց զայս բերդ. յորմէ էանց առ Կուրիկեանս. ի սոցունց էառ Բագարատ՝ արքայ Վրաց, յամի 1066. եւ ետ Օրբէլեանց եւ ապա՝ Արղութեանց (այսպէս կոչի իշխանական ցեղն Զաքարիայ սարսաղարի ցայսօր ժամանակի) : Ի հնգետաաներորդ դարու իշխէր անդէն Պելգիանէ յՕրբէլեանց Հայոց. զորով բնակէին իբր 20,000 անձինք յաղգէ մերմէ :

Լենկթխուր եւ Ջհանշահ կոտորածս արարին աստէն : Այժմ իսպառ աւերակ է . ուր եւ տեսանին հետք եկեղեցեաց եւ այլ շինուածոց :

23. Խունան բերդ հնագոյն շինեալ ի խառնուրդս Կսիոյ ի Կուր, ի ծայր ցից քարի ի սահմանագլուխս Հայոց, Վրաց եւ Աղվանից եւ անկեալ փոփոխակի ընդ իշխանութեամբ երեցուն ազգացս : Առ որով է դաշտ ընդարձակ նոյնպէս Խունան կոչեցեալ : Վիրք կոչեն զայն Խունանի, եւս եւ Մտխվարիս ցիխէ (բերդ Կուր գետոյ) զոր Վախթանգ ժամանակագիր շինեալ ասէ ի Քարթլոսէ՝ նախնւոյն իւրեանց : Յամին 1127 Իվանէ եւ Սմբատ Օրբէլեանք տիրեցին բերդիս յանուն արքային Վրաց . որ եւ անցեալ բազում անգամ ձեռաց ի ձեռս յամայութիւն դարձաւ . յորում եւ կայ ցայժմ :

24. Չիք առ Պարսա Խոսրով անուն թագաւոր Քէրաւուս կոչեցեալ ոչ յառաջ քան զՔրիստոս եւ ոչ զկնի . յապացոյց որոյ յառաջ բերել կարեմք մատենագիրս յոլով Յունաց, Հռոմայեցւոց, Քաղղէացւոց, Պարսից, Հայոց, եւ Արաբաց, զորս ածի ի հանդէս իստուգել զիրս : Յառասպելախառն պատմութեան ցեղին Կայանեան նշմարի Քայ-Քայուս ոմն (այլ ոչ Խոսրով) իբր 600 ամօք նախ քան զՔրիստոս յաջորդեալ Քայ-Քօրաբայ եւ յաղթեալ զիւաց Մազանդարանի ձեռնտուութեամբ Ռօստամայ . ապա որդին իւր Սիավէք եւ Քայ-Խօսրու որ համարի Կիւրոսն Յունաց, առ որով եկաց Ջերդուշտ կամ Ջրագաշտ մոգ : Իսկ այլ Խոսրով անուն թագաւորք Պարսից, են իցեղէ Սասանեան եւ նորա-

գոյն ժամանակաւ, որպէս մեծն Խոսրով (531), Խոսրով Բ. (590) Խոսրով Գ. (622) : Ստեփաննոս ի պատմեն զկոտորած ազգին իւրոյ ի Վրաց յամի 1178 յաւելու « թէ ի գալստենէ նոցա ի Ճենաց աշխարհէն մինչև ցայն վայր, թուի թէ աւելի քան զ1000 ամէր » : Ըստ որոյ և գալուտնախնւոյն Օրբէլեանց ի Վիրս հանդիպի առ ժամանակօք ծննդեան Քրիստոսի, որով եւ յերևան գայ հակախօսութիւն Օրբէլեանին :

25. Թագաւորական կոչումն հնագոյն եւս երևի ի Վիրս քան որպէս կարծէ Ստեփաննոս Օրբէլեան եւ այլք ի ժամանակագրաց Վրաց : Յապացոյց ասացելոցս են նախ՝ դրամք նախնի թագաւորաց ազգին այնմիկ և վկայութիւնք հայ, յոյն եւ հռոմայեցի մատենագրաց. յորոյ Մխիթար Անեցի տաան թագաւորս Վրաց թուէ նախ քան զՔրիստոս, և 24 նախքան զՄիհրան (յոմանց յանհմուտ արանց Մերվան կոչեցեալ) որ հաւատաց ի Քրիստոս առ Սուրբ Լուսաւորչաւ մերով : Կոստանդիանոս ծիրանածին զարքայս Վրաց համարի ծնեալ Ուրիայէ՝ կնոջ Դաւթի. և Դեզին (Desguignes), Գիւլդենշտեդ (Guldenstaedt's), Կլապրոթ (Klaproth) և այլք թուեն 120 թագաւորս Վրաց յանուանէ, յորս երևելի են Արտակ, Դաջի, Բագուր, Միհրան (Միրվան), Լաւուրսաի, Վախթանգ, Փառնավազ, որ թագաւորեաց իբր 300 ամօք նախ քան զՔրիստոս. և Ադերկի՝ մին ի յաջորդաց նորուն, որ բաժանեաց զՔարթվէլ (այսպէս կոչի Վրաստան առ բնակս երկրին) ի տէրութիւնս Արմազելայ եւ Մցխիթայ : Իսկ Տանու...

տէր պատուանունն, որով կոչէ Օրբէլեանն ղիշխանս աշխարհիս, է թարգմանութիւն մանասախի բառին Վրաց :

26. Զիւր Աբրետոն անուն թագաւոր առ Պարսիկս, ոչ առ Հինս, ոչ առ նորս. սմին իրի եթէ չիցէ այս աղճատեալն Փերիդոնի (Féridoun), զոր Վախ թանգ ժամանակադիրն Աֆրեդոն կոչէ, մտացածին իմն համարելի է : Տե՛սի Տիեզերական պատմութեանն Կեսարու Կանտիւ . Հ. Բ. եր. 10 :

27. Զաշխարհն խալանդրաց եղ Ստեփաննոս Օրբէլեան ի Գլուխն ԿԵ ի դաշտին խաղրաց ասելով « յաշխարհն խաղրաց զոր այժմ՝ խփչախք կոչեն » . որ գտով ի հիւսիսոյ Կովկասու ձգի ընդ մէջ Դօն եւ Տերեկ գետոց եւ զկրկին ախամբք Վօլգայի, յայժմեան կայսերութեան Ռուսաց : Իսկ արդ տեղափոխեալ զայն նահանգ յարևելս կոյս տարեալ դնէ ի սահմանակցութեան կայսերութեան Զինաց . եւ ձգի, ասէ « երկայնութեամբ մինչև ցեմաւոն լեառն » (ի ժամանակի զօրանալոյ Թաթարաց . եւ ոչ յառաջն) : Եղիչէ յիշէ եւ ժողովուրդ ինչ խալանդրացւոց, յորոց հանին Պարսք զՀոնս ի հինգերորդ դարու առ ի կոռեւ ընդ Աղվանից :

28. Ի ժամանակի զաղթականութեան Զինացս այսինքն յաւուրս թագաւորացն Պարսից Քայ-Քայուսի եւ թոռն սորա Քայ-Խոսրույի այսինքն 600 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս ոչ գոյր առ Յոյնս ինքնակալութիւն. այլ գերմակ պետութիւնք բոլորովին անձանօթ դրացի ազգաց, թո՛ղ թէ ձենաց :

29. Որպէս ասացաւ ի վեր անդր, բերդս այս ան-

ժանօթ էր նախնի Հայոց . իսկ ի Վրաց կոչեցաւ միշտ Օրբիսիւ եղաւ ի սահմանս Քարթլոսի այսինքնէ ի Քարթլէլ և ոչ ի սահմանս Հայոց . և ազգն Օրբէլեանց ոչ երբէք իշխեաց ի Քարթլէլ . որոյ կալուածք իսկզբանէ և այսր տեսանին ի սահմանս Հախբատաց վանիցն : Աւելորդ համարիմ այսուհետեւ ժամավաճառ լինել առ ի բացատրել կամ միարանել զայսօրինակ հակասութիւնս :

30. Զի Լեխթայ՝ Լեխթիմայքն (Լեխթ-Իմեր) Օրբէլեանի Սէն-Մարտէն թարգմանէ *ceux des Lezgus* (*Legkh'h*) *Lekhthisaïk'h*, և զիմաստ բանի հեղինակին թիւրեալ կամ ոչ հասու լեալ մտացն՝ հանէ ի Լեզկեաց զազգն Լեխթիսայց : Օրբէլեանն, որպէս է տեսանել յայս հատած բանի, ի թիւ արկանէ ոչ զզրացի ազգս . այլ զոմանս յաւագագոյն տոհմից Վրաց զորօրինակ զՄէթեուլն, զՄէփեուլն, ըզՄրաջուլն, զՋաւախուրն, զՍախեցիսն (Կախս), ի կարգս որոց դասէ և զԼեխթիմայսն, ստուգաբանելով ըստ չափու հմտութեան իւրոյ զծագումն նոցա, սմին իրի սխալի Սէն-Մարտէն ի հանելն զԼեխթիմայսն ի Լեզկեաց : Լեխթ կոչէր լեառն որ բաժանէ ընդ Մինգրելիս և ընդ Իմերեթ, և բնակիչք յետին դաւառիս կոչեցան Լեխթ-Իմերք զորս Բագարատ արքայ բաժանեաց (1529) յերիս առաջնորդութիւնս, որ և բազում անգամ յիշատակի ի ժամանակագրութեան Վրաց տպեալ ի *Brosset jeune*նէ . եր. 7 եւ 134 : Սխալի դարձեալ Սէն-Մարտէն ի կարծելն թէ Հերիսթավ և ոչ էր անուն իշխանական տոհմի այլ սլաշտաման . և բառս Հերիսթավ ոչ ըստ նորա նշա-

նակէ prince (իշխան) այլ՝ ազգապետ կամ ժողովրդապետ ելեալ յերխ-ժողովուրդ . եւ ի րալ-գլուխ բառից : Եթէ ի նախնուն լեալ իցէ առ Վիրս տոհմ ինչ այսպէս կոչեցեալ, պատմութիւնք նոցա ոչ ինչ խօսին : Այսչափ ինչ գիտեմք իբրեւ ստոյգ, թէ յամի 510 կայսրն Յուստինիանոս կարգեաց զՕսն Ռօստով Հերիսթավ Կսանի յորում էին 37 աւանք, զոր յիշեն ընդ այլս նաեւ Güldenstaedt's et Bechreibourg, եր. 71. տպ. Կլապրօթի, ևս և ի ժամանակագրութեան Վրաց . եր. 21, 34, 68, 84, իսկ եր. 18, 67, 79, 84, ոչ իբրեւ անուն պաշտաման յիշի Հերիսթավ . այլ իբր տոհմանուն, որպէս է տեսանել և առ մեօք զսերունդս այսր ցեղի նովին կոչմամբ ի Թիֆլիզ և այլուր բնակեալ :

31. Վախթանգ ժամանակագիրն ևս համարի ըզՓառնավազ առաջին թագաւոր Վրաց, որ չերեւի մեզ հաւանական . բայց եթէ համարիցի որ զնա յայլմէ ճոխութենէ : Տէս ի ծանօթութիւնն 25 :

32. Քարթլիս ցխորեբայն ոչ է ժամանակագրութիւն . այլ կենցաղ կամ պատմութիւն Վրաց . այլ թէ որոյ հեղինակի արարեալ իցէ զայն, ոչ գիտեմ : Գրականութիւն Վրաց յոյժ աղքատ է արդեամբք գրչի, մանաւանդ պատմականօք : Վախթանգայն և անանուն ժամանակագրութիւնն թարգմանեալ ի կրսեր Բրօսսէյ յետոյ են ժամանակաւ, և ոչ այնչափ ինչ հաւատարմութեան արժանիք . եւ որ առ իս գտանի ի լեզու հայկական, անանուն է եւ երրորդ մասամբ առասպելախօս, եւ գրեալ, որպէս երեւի, ի 12երորդ դարուն :

33. Մխիթար Անեցի անուամբ պատմիչ յիշատակեալ նաև ի Վարդանայ Բարձրբերդցոյ և յայոց, չանկաւ երբէք ի ձեռս իմ. իսկ գաւազանագրութիւն Մխիթարայ Այրիվանեցոյ, որ անդրանիկ է ժամանակաւ քան զՕրբէլեանն, ոչ ինչ խօսի զայսմ ցեղէ : ՅԱյրիվանեցոյն ընդ այլ պատմագիրս յիշատակի նաև Մխիթար քահանայ, որ նոյն երևի ընդ յիշատակելոյն յՕրբէլեանէ :

34. Ի թուին Հայոց 498 իշխէր ի Վանանդ կամ ի բերդին Աարուց Պազիկ որ, հայեցեալ ի փոքրիկութիւն գաւառաց իւրոց, հազիւ թէ արժանի էր կոչման թագաւորի, թո՛ղ թէ Շահանշահի, յոր անուն պերճացան իրաւամբ ոմանք իսրաւաւորաց մերոց Բազրատունեացն Անոյ :

35. Ճոխաբանութիւն Օրբէլեանին ոչ այնչափ յստուգութիւն իրին, թուի, հայել որչափ ի սլարժանս իւրոց տոհմին : Հայաստան, որում յոյժ առատաբար բաշխեալ էր երկիրնք հանքս երկաթոյ ի պաշտպանութիւն ազատութեան աշխարհին, ի վաղուց անտի խոտորեալ ի շաւղաց առաքինութեան իւրոց փառաւոր նախնեաց, զսուր եւ զգեղարդ փոխեալ էր ի խոփ և ի չլթայ և բազում անգամ ազաչանօք խնդրեալ ի Պարսիկ շահից ի բաց առնուլ զանձնիշխանութիւն իւր և տալ փոխանակ զլուծ գերութեան : Սմին իրի և զաշտք մերոյ աշխարհին եղեալ ի հերուն հետէ ասպարէզ քաջութեան մանկանց օտարաց : Ներկայ արչաւանքս Սալջուկեանց չէր նոր իմն և ոչ իսկ հայէր ի ջնջումն Քրիստոնէութեան ըստ Օրբէլեանի . այլ առ իստանալ զեղանի հայրենիս յերկրի Հատ. Բ :

աստ նախ քան զժառանգելն զվերինն : Կեդրենոս՝
յոյն կրօնաւոր, եւ մատենագիր ժամանակակից,
Մատթէոս Ուռհայեցի մերազնեայ, և Իբն-Ալթիր
Արաբի՝ Քամել-ալ-Թեվարիխ գիրսն իւր տարբերին
բազմօք յՕրբէլեանէն ի վեր հանելով միանգամայն և
զանհաւատարմութիւն նորա : Արդ ըստ նոցա նախ
Խոստովիչ, հրամանաւ Տօղրուլ-բէկի, արչաւեալ ի
Միջագետս, յիշխանութիւնս Արաբաց՝ հարաւ ի
նոցունց, եւ ի յետս ընկրկիլն ընդ Վասպուրական ի
Պարսս կրեաց նեղութիւն անբաւ ի Յունաց որ անդ :
Տօղրուլ-բէկ, առ ի խնդրել զվրէժ չարեացս առաքեաց
զթոռն իւր Հասան կամ Արսլան խուլն աւերել ըզ
Հայս. որ և սպանաւ և զօրն իւր կոտորեցաւ : Ահա
լասիկ համառօտ զրոյցք արչաւանիս : Վեստն Ահարոն
Բուլղար՝ կուսակալ Վանայ, տեսեալ զբազմութիւն
Թուրքաց՝ ոչ համարձակեցաւ ելանել ի ճակատ, եւ
ի ձեռն հրեշտակաց հրաւիրեաց զՎեստն Կատա
կալան՝ իշխան Անույ, գալ ի Թիկունս իւր : Երկոքին
զօրավարքս միաբան խորհրդով որոշեցին լքանել
զբանակ իւրեանց լի անհուն կարասեօք և պաշարօք
և դարան գործել Թուրքաց, որք իբրեւ տեսին զբա
նակն անտէր՝ համարեցան զՅոյնս մատնեալ ի փա
խուստ, և ինքեանք զհետ եղեն անհոգութեամբ մե
ծաւ գործել կողոպուտ : Յոյնք, որ դիտէին զանկարգ
հրոսակն Թուրքաց՝ ելին յորջից իւրեանց, և կար
գաւորեալ մարտիօք վազեցին ի վերայ : Արսլան եւ
որք ընդ նմայն բաջք ամենայն Թուրքաց անկան ի
սուր անողորմ. եւ սակաւք ոմանք մազապուր փա
խեան՝ ի լերինս Պարսկահայոց ապաստանեալ : Տօղ-

քուլ-բէկ թէև յոյժ վշտացաւ ընդ կոտորած զօրուն իւրոյ . այլ ոչ վհատեցաւ . և զհետ եղև կազմել բանակ նոր ի Պելիմաց, ի Կաբիրաց, ի Թուրքաց եւ ի Պարսից Խորասանի . եւ զօրավար նոցա կացուցեալ զԻբրահիմ-Ինալ՝ եղբայր իւր խորդ, առաքեաց ի Հայս յամի 1049 : Կատակալան կամեցաւ խաղալ ընդդէմ թշնամոյն և տալ ճակատ արտաքոյ սահմանաց կայսերութեան Յունաց . Ահարոն, ընդհակառակն, հայեցեալ ի սակաւութիւն գնդի քրիստոնէիցն՝ խորհուրդ ետ ամրացուցանել զբազաքս աշխարհին Հայոց եւ նստեալ ի լերինս Վրաց խնդրել զօր ի կայսերէն, որ եւ հրաման ետ Լիպարտի դիմել յօգն զօրավարաց իւրոց :

36. Պատմիչք Յունաց, ըստ իմ գիտելոյ, ոչ խօսին ամենեկին զԿոմնենոսէն Տրապիզոնի, որ եկն յօգնութիւն Ահարոնի եւ Կատակալանայ . իսկ ի մերոցս Մատթէոս Ուհայեցի ի 498 թուին Հայոց, և Սքմբատ սպարապետ . եր. 66-67 ընդ այլս յիշատակեն զԳրիգոր Պահլաւունի Մագիստրոս (դուքս Միջագետաց), զԿոմնենոսն կոչեն Կամեն և զԼիպարիտն ասեն եղբայր Ռատին կամ Ռշնաղտին և Զոյատին ի Վրացի ազգէ, այլք ևս՝ թագաւոր Ափխազաց, որ ոչ յիշի առ Օրբէլեանի : Իցէ՞ Կամենս աղճատութիւն Կեկամենաս (այրեալ) մականուանն Կատակալանի, կամ Նիկեփոր Կոմնենն որ սակաւ մի յառաջն եկաց կատապոն Վատուրականի, կամ Իսահակ Կոմնենն որ ի ժամանակին յայնմիկ էր ստրատօփեդարք կամ բանակապետ, որ յամի 1057 եւ յաթոռ կայսերութեան Յունաց :

37. Պաւլիթս այս էր արքայ Վրաց, եւ առաջին ըստ կարգի անուան. իսկ Պաղիկն էր թագաւոր Հայոց Վանանդայ :

38. ԶԼիպարիտէս, զոր Ստեփաննոս կոչէ Օրբէլեան եւ սաէ մեռեալ ի ճակատուն, բազում են որ խօսին ի մերոյ և յօտար մատենադրաց. և ամենեքեան համարին զնա մատնութեամբ Յունաց գերի անկեալ ի ձեռս Թուրքաց : Մատթէոս Ուռհայեցի յաւելու թէ եկաց Լիպարիտն ամս երկու եւ կէս ի գերութեան և ապա ազատեալ զարձաւ ի Կոստանդնուպօլիս և անտի՝ յաշխարհ ծննդեան իւրոյ : Կեդրենոս՝ յոյն աբեղայ, Աբու՛լ-Ֆարաջ Ասորի և Իբն-Ալթիր զնոյն բան կրկնեն : Տէ՛ս *mémoires sur l'Arménie*. Բ. եր. 209-218 : Որոց վկայութիւն ընդունական թուի յայսմ՝ մասին յաջս ողջամիտ քննչի բան թէ Ստեփաննոսին Օրբէլեան որ դիտէ մարտիրոս հանդիսացուցանել զԼիպարիտ : Ըստ պատմելոյ Կեդրենոսի Բաղարատ՝ արքայն Վրաց, առակեալ էր զկին Լիպարտի, որում վրէժխնդիր եղեւ սա նովին անարգանօք. և ապա միջնորդութեամբ կայսերն հաշտութիւն արարեալ՝ առեալ էր ի կալուած զՄոսքիկեան գաւառն. եւ Իվանէ՛ որդին իւր, կացուցեալ զուրս Տարօնոյ, որ եւ ի սակա չարագործութեանց իւրոյ մատնիչ կոչեցաւ (տե՛ս Զամչ. պատմ. Հայոց. Բ. եր. 962-963 : Սամուէլ Անեցի ի 1083 ամին սաէ ըզ Լիպարիտայ տաճկացեալ. իցէ՞ այս Լիպարիտս զորմէ է բանս կամ այլ ոք յազգէ սորա, այլում թողում ժամանակի և տեղոյ :

39. « Իսկ ի զօրացն արքունի էառ զտասն հազար

այր » Թարգմանէ Սէն-Մարտէն « il prit encore avec lui dix mille hommes de troupes arméniennes » զարքունիւն Հայիւ բացատրեալ համարելով զայնս Գաղկայ տուեալ և ոչ արքային Վրաց : Յանկալի էր մեզ յոյժ գիտել զաղբիւրն գիւտիս :

40. Յետ բազում անգամ պարծելոյ Սէն-Մարտէնի թէ սրբազրեալ է զբնագիր իւր, զխառնեցանն զբէ խարնեցան . ըստ որոյ ինքն ևս ոչ պակաս սըրբազրութեան կարօտ երևի քան նախորդն իւր :

41. Որդրու գիւղն, զոր պոռոտախօս յոյն արեղայն Կեղրենոս անուանէ Osourtou (mémories sur l'Arménie, t. II, p. 204.) եւ զոր ունին մեր օրինակը պատմութեան Օրբէլեանի ողջ, պակասի առ Սէն-Մարտէնի, որոյ զանցառութիւնն կարի ծանր թուի իբրեւ անուան տեղւոյն ուր մղեցաւ նշանաւոր ճակատս ընդ մէջ Քրիստոնէից և Մահմետականաց :

42 և 43. Զջրտուս եւ զզինաքաղս Օրբէլեանի Թարգմանէ Սէն-Մարտէն « qui leur semblaient être un fleuve débordé ou plutôt un seul amas d'armes » եւ չարաչար սխալի . իբր զի ջրառք եւ զինաքաղք էին առանձին ջուկք ի բանակս Բիւզանդացոց, առաջինքն կարգեալք ի մատակարարել զօրուն ջուր ի ժամ մարտին, երկրորդքն առի ժողովել զէնս անկելոցն ի մարտի :

44. Զճաւճ նիզակիկն Թարգմանէ Սէն-Մարտէն petite lance, և սխալի . վասն զի ճօճ flexible կամ կակուղ բուն նիզակին նշանակէ, որպիսի են արդարեւ ցայսօր ժամանակի եղեգնեայ բունք նիզակայ Քրդաց :

45. Զոսկեկուռն Սէն-Մարտէն թարգմանէ do-
rée, որ նշանակէ ոսկեզօծ. եւ սխալի. իբր զի ոսկե-
կուռն ոչ այլ ինչ նշանակէ բայց եթէ d'or massif,
կամ fait d'or massif.

46. ԶԼիպարիտն Ափխազաց զրէ Սէն-Մարտէն
Լիպարիտ Տփիսիաց եւ սխալի. իբր զի յայնժամ
Թիֆլիզ տակաւին էր ի ձեռս Տաճկաց եւ նուաճեալ
ընդ իշխանութեամբ հայ թագաւորաց Կորիկէից .
Չամչ. պատմութիւն Հայոց. Բ. եր. 873: Եւ թա-
գաւորք Վրաց նստէին ի կողմանս Իմերեթիոյ եւ
անուանէին հասարակապէս թագաւորք Ափխազաց.
որպէս է տեսանել նաեւ ի mémoires sur l'Arménie.
II. եր. 215 և 229. և Կեդրենոս Բ. եր. 718 և 761:

47. Ալիսաղանն մատենագրաց մերոց է անշուշտ
Ալա-Արսլանն Սալջուկեան՝ եղբայր և յաջորդ Տօղ-
րուլ-բէկի, որ յետ առաջնորդութեամբ Թուխթէն
Թուրքմանի ողողելոյ արեամբ զԱլվանս, զՎիրս և
զԱխալքազաք, սլաշարեաց և ա՛ռ զԱնի յամին 1064
ի Յունաց. եւ ի հարկի կացուցեալ զԿորիկէ՝ որդին
Դաւթի անհողին ի Ղօրի, և զԲաղարատ՝ Ափխազաց,
առնելով միանգամայն զառաջնոյն զդուստր և զերկ-
րորդին զքեռ դուստրն իկնութիւն՝ դարձաւ յաղթա-
կան փառօք յԱսպահան հանդերձ Մէլիքշահ՝ որդւով
իւրով և Նեղամ-Ալմուկ վելուրիաւ:

48. Ո՞ւր էր վանքն Բեթանիա, ի Հայաստա՞ն
թէ ի Վիրս. Օրբէլեանն միայն յիշէ զայն առանց
յուշանելոյ զտեղին. այլ պատմագիրք մեր լռեն
զայնմանէ: Ես եւս հայեցեալ ի հանդումանս ԺԱ.
դարուն ոչ միայն անհաւանական համարիմ՝ դնու-

կելն ցեղին Օրբէլեանց առ Օրբէթաւ ի Սովխէթի որ
էր առ հասարակ ընդ Աորիկեան Հայ թագաւորօք,
նաև ոչ ընդունիմ ունել նոցա անդէն չիրիմ տոհ-
մային : Յովսէփ-Նիկողայոս Դըլիզլ հրատարակեաց
յամի 1766 զաշխարհացոյց ինչ Վրաստանի յորում
տեսանի յարեւմտից Թիֆլիզոյ Բետանիա անուամբ
տեղի ինչ, զոր եւ Սէն-Մարտէն նոյնացուցանէ
ընդ գերեզմանատան Օրբէլեանց :

49. « Ի ժամ ճաշոյն առանձին նստել ի բազմա-
կանայն » թարգմանէ Սէն-Մարտէն « dans les fes-
tins, ils avaient seuls le droit de se placer sur les
lits » : Յայտմ ե ի նման խանդարմունս իմաստից
բնագիրն Սէն-Մարտէն զթերութիւն հայադիտու-
թեան իւրոյ չափէ ինքնահնար զիւտիւք. վասնզի
բնագիրն ոչ այլ իմաստս ընծայեցուցանէ աստանօր
քան եթէ իշխանք Օրբէլեան յառանձին սեղանի ու-
տէին, որպիսի է ցայսօր ժամանակի սովորութիւն
արքայից եւ արքայազանց Պարսից :

50. Յապացոյց ասացելոցս ի ծանօթ. 46 յիշե-
ցուցանեմք աստանօր դարձեալ թէ մինչ ցԴաւիթ
նորոգիչն Թիֆլիզ ոչ էր առ Վրացիս, ուստի եւ Լի-
պարիտն չկարէր կոչիլ Լիպարիտ Տէղիաայ այլ
Ափխազաց : Դաւիթ նորոգիչն, զոր Սէն-Մարտէն
կոչէ Բ. Frédéric Dubois de Montpéreux, ի ճանա-
պարհորդութեան իւրում շուրջ զԱովկասաւ, եւ այլք
կոչեն Գ. եւ ասեն զնմանէ թագաւորեալ ի 1089-
յ1130 ամ Տեառն. ազատեաց զՎիրս իլծոյ Պարսից
եւ Թուրքաց եւ ասպատակեաց ի Կարալա, ի Դար-
բանդ, ի Շիրվան, ի Սովխէթ : Բնակիչք Անուոյ

ձանձրացեալ յայլազգի քաղաքապետէն իւրեանց՝
ետուն կամաւ զքաղաքն իձեռս սորա ի 1124. Այս
պրօթ բազում ինչ անստոյգ պատմէ զամանէ : Սա
տարաւ ի Գանձակայ (Ելիսավեթօպօլ) զերկաթա-
կուռ դրունս քաղաքին ի վանս Գենաթի յետ կոր-
ծանման այնորիկ շարժիւ : Զայսմանէ խօսել ունիմ
այլուր :

51. Սէն-Մարտէն « զԱզարակն ի տեղի դար-
բասի » թարգմանէ « une plaine du côté de Darbas,
դարաբասն առնելով յատուկ անուն և զԱզարակն՝
դաշտ, որ ոչ երբէք անց ընդ միտս Օրբէլեանին .
մեք, ընդ հակառակն կարծեմք. թէ դարաբասն նշա-
նակէր առ Հայս ԺԲ-ԺԳ. դարուց պարզապէս
ասարանք կամ պալատ . եւ իշխան իւրաքանչիւր,
նաև Քահանայապետք Հայոց ունէին յայլ եւ այլ
քաղաքս կամ աւանս զդարբաս իւրեանց : Ազա-
րակն աւան թուի նոյն լինել որ յիշատակի յարձա-
նագիրս Սանազնի. եր. 31. Ճանապարհորդութիւն
իմեծն Հայս. Սարգիս վ. Չալալեանց :

52. Դեմետրէ եւ յաթուռ տէրութեան հօր իւրոյ
յամի 1130, ընդարձակէ զսահմանս տէրութեան իւ-
րոյ օժանդակութեամբ Օրբէլեանց, եւ ասպա կրօնա-
ւորեալ մեռանի ըստ Ալասլրօթի ի 1150, ըստ Սա-
մուէլի անեցւոյ ի 1156, եւ ըստ Օրբէլեանի ի 1159 :
Առ սովաւ ի վանէ Ապուլեթեանն քաջացեալ հար-
կանէ զՓառլուն հանդէպ Անուոյ ի 1131 եւ սատա-
րութեամբ հօր իւրոյ առնու զԴմանիս. հարկանի
ի Կուղ Ամիրայէ ի 1136, եւ ի Խարասնգուրայ
ի 1145. եւ սպանանի ի Դեմետրէի ի 1147 : Դեմե-

տրէ եւս հարկանէ զՍարասնգուր ավարէկն ի 1131
եւ զՍալթուխն՝ սուլտան Աարնոյ, ի 1156 ի դուռն
Անոյ :

53. Գենաթ որոյ ռամկականն է Գելաթի կամ
Գելաթ, է մեծանուն վանք յիմերէթ առ կարմիրն
կոչեցեալ գետակաւ յեկից Քութայի քաղաքի հան-
դերձ երկւք եկեղեցեօք, գրատամբ եւ չիրմօք թա-
գաւորաց Վրաց : Յոմանց համարի չինեալ սա ի
Դաւթայ Նորոգողէ յելս մետասաներորդ դարուն,
յայլոց՝ կանխագոյն քան զնա. կաթողիկէ եկեղեցին
է նուիրեալ ամենասուրբ Աուսին, որոյ փառաւոր
գմբէթն զարդարեալ է իններբուստ բիւզանդեան միւ-
սիոնիւ յոսկի յատակի, ունելով պատկերս թագա-
ւորաց ոմանց աշխարհին : Գամբայ, Փրեղերիկ
Դիւբուայ դը Մօնպերեօյ, Արսերն Բրոսէ եւ այլ
բազում արք հոյակապք միաբան վկայեն թէ եր-
կաթի դուռն որ գտանի յայս մենաստան, բերեալ է
ի Դարբանդայ ի ձեռն արքային Դաւթի Բ. ի դար-
ձին յարչաւանաց իւրոց . այլ Քիւֆի տառիւք ար-
ձանագրութիւն նորա և վկայութիւն ժամանակակից
պատմագրին Հայոց Աիրակոս վ. Գանձակեցւոյ, ջրեն
ղկարծիս զայս և ակններև ցուցանեն թէ փեղկն այն
երկաթի ոչ ի Դարբանդայ եկեալ է, ոչ ի Պարտաւայ
եւ ոչ յԱնոյ. այլ ուղղակի ի Գանձակայ յետ կոր-
ծանմանն այնորիկ շարժիւ : Կարդասցուք նախ
զարձանագիրն, որ է հետեւեալս թարգմանեալ ի
Ֆրահնայ եւ հրատարակեալ ի 1836 ի Սանկտ-Պե-
տերբուրգ՝ մայրաքաղաքի Ռուսաց : « Յանուն
Աստուծոյ ողորմածի եւ ամենաբարւոյ, Էմիր եւ

Սէյդ փառաւոր Սափեր՝ (Սփար) որդի էլ-Ֆազլի (Փատլուն) (զորոյ Աստուած պահեմցէ զտէրութիւնն) տէր մեր, հրամայեաց մեզ շինել զդուրս ընդ վերակայութեամբ իմաստնոյն Աբուլ-Փարաջի Մուհամմեդի՝ որդւոյ Աբդուլլահի (որում տացէ միշտ Աստուած յաջողութիւն) : Դուռս այս կռանցաւ իձեռն Իբրահիմի՝ որդւոյ Օսմանայ, որդւոյ Անգվէյհայ, դարբնի, յամին 455 (հիշրեթի) » : Ըստ Քեհերիզատի աւասիկ եւ ազգարանութիւն Chavir-ben-el-Fazli յորմէ Հայք արարին Աբուլ-Սփար. որ և էր իցեղէն Բենու-Շեդդադայ, կամ ըստ մերոց, Շատաաթիկեան որոց իշխանութիւն համարի տեւալ ամս 128 (951-1076) :

Մուհամմեդ-Բեն Շեդդադ իշխեալ յամին Հիշրեթի 340 (951), Աբուլ-Հասան-Ալի Ա. Մերդբան՝ եղբայր նորա. Ֆազլ (Փատլ) Ա. նոյնպէս եղբայր Աւույ Ա. Աբուլֆետ Մուսա՝ եղբայր վերնոյն. Ալի Բ՝ որդի Մուսայի. Նիւշերվան՝ որդի Աւույ Բ. Սափեր-բեն-էլ-Ֆազլի (Աբուլ-Սփար) յիշատակեալն յարձանագրութեան. Ֆազլ Բ՝ որդի վերնոյն. Ֆազլուն՝ (Փատլուն) որդի Ֆազլի Բ : Յետ արձանագրութեանս Դիւբուայ դը Մոնպերեոյ յաւելլու թէ ըստ Դերբէնդ-Նամէի (պատմութիւն Դարբանդայ) ի ժամանակի շինութեան դռանս, այսինքն է ի միջոցի 1036-1064 ամաց, ի Դարբանդ իշխէր ոչ Սափեր-բեն-էլ Ֆազլի. այլ Աբդուլ-Մեւլիք-բեն-Մանսուր-բեն-Մէյմուն. յետ որոյ Զուլան ամս խռովեաց զերկիրն : Շեդդադ կոչեցեալն ի Ֆրահնայ է, անտարակոյս, Շատաաթիկեան ցեղն որ

ըստ Վարդանայ և Ուռայեցւոյն տիրեցին ի Գանձակ սկսեալ ի մտից ԺԱ. երորդ դարուն ցեւ ԺԲ. երորդին, և բարձան ըստ Սամուէլի Անեցւոյ յամի 1190 յորում Բուզան՝ զօրապետն Մէլիք-շահի, կալեալ զվերջին Փատլունն կամ Ֆաղլուն՝ առաքեաց առ արքայն Պարսից, և ինքն տիրեաց Գանձակայ։ Չամչ. ի պատմութեան Հայոց. Բ. եր. 1045. առեալ ի Մխիթարայ Անեցւոյ՝ յիշատակէ զմանս յիշխանաց այսր ցեղի, խմա զԱւ-Աղիզ (Աւի-Աղիզ), Պարզուան (Մերզեբան), Լեւբարի Փատլուն (Ֆաղլուն) որ և տիրեաց սակաւ մի Դմնայ, Ղարաբաղի եւ այլ մերձաւոր գաւառացն։ Դիւբուայ ընդ վայր թարթաիի այսր անդր առ իգիւտ Աբուլալար անուան, զոր Սմբատայ սպարապետի (տպեալ իմէնջ) եր. 54-55. տարեգիրքն ընծայեն Ապուլալար անուամբ, ևս և Չամչ. պատմութիւնն Հայոց, Բ. եր. 873. 913. ըստ որոց Դաւիթ Անհողին՝ թագաւոր Սոմխէթի եւ Աղվանից, եհար զՓատլուն ամիրայն Գանձակայ յամի 989, և յամի 1036 զԱբուլալար (որ տիրէր միանգամայն Դմնայ և Գանձակայ)։ Իսկ Կիրակոս վ. Գանձակեցի յաղագս յիշեալ դրանցն. եր. 65. այսպէս խօսի « ի 588 (1040) թուականին եղև շարժ սաստիկ . եւ կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ, եւ եկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ՝ հայրն Դաւթի եւ Գէորգեայ. եւ տարաւ զդռունս քաղաքին յաշխարհն իւր » . զոր եւ կրկնէ յեր. 116. այսպէս խօսելով « ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ (1040) եղև շարժ ահագին. և կործանեցաւ մայրաքաղաքն Գանձակ... և եկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ. և

յաւարի էառ զամենայն ինչսն . տարաւ եւ գործունս քաղաքին յիւր աշխարհն » :

54. Ըստ Ստեփաննոսի Օրբէլեան, Կիրակոս վ. Գանձակեցոյ . եր . 94 եւ Սամուէլի Անեցոյ Գէորգ Գ. կամ Գէորգի, ըստ արտասանութեան Վրաց, էր եղբայր Դաւթի Գ. սակաւակեցի (2 ամ թագաւորեաց) որդւոյ Դեմետրեայ, եւ համարի նստեալ յաթոռ յամին 1157 : Զսա Կլաւրոթ համարի որդի եւ յաջորդ Դաւթի Գ. եւ Սէն-Մարտէն ասէ թագաւորեալ յամի 1150 : Ի 1161 ամի իմուտս Օգոստոսի ան սա վերստին զԱնի եւ եհար զՍօքման Շահի-Արմէնն Խլաթայ (զոր Կլաւրոթ վրիպեալ կոչէ Շահրիար՝ սուլտան Պարսից,) գերի վարեալ անձինս 23,000 եւ կոտորեալ զբազումս ըստ Միխայէլի Ասորւոյ եւ Սամուէլի : Ի հետեւեալ ամին ան սա զԳլին եւ գերեաց անձինս 60,000 :

55. Յաղթութիւնս այս նոյն է ընդ վերնոյն, եւ զոր ինչ Սամուէլ Անեցի՝ ականատեսս վկայ, Միխայէլ Ասորի եւ Իբն-Ալաթիր Գէորգեայ Գ. ընծայեն պանծալի քաջութիւնս, զնոյնս Ստեփաննոս Օրբէլեան իւրում ազգակցին Իվանէի տայ. եւ պատճառն չէ տարակուսելի ինչ : Գտանի այլ իմն տարածայնութիւն ընդ երեքին մատենագիրս. իբր զի երկոքին առաջինքն զթիւ զօրուն Շահի-Արմէնին Սօքմանայ հասուցանեն 80,000. զոր կիսէ Օրբէլեանն իջուցանելով ի 40,000 : Իսկ յազազս պատերազմին Իվանէի ընդ Շէմս-էդ-Գին Ելտկուզի եւ յաղթութեանն զոր կարաւ, ինքն միայն եւ Զամէեան Հ. Մ.

խօսին. իսկ այլ ամենայն պատմագիրք՝ բրիտոնեայ և մահմետական զընդհակառակն պատմեն. յորոց նախ Սամուէլ Անցիականատես զրէթէ ի 1163 Եւտիուզն այրէ զԱշնակ 5,000 բնակչօք. հարկանէ զԳէորգի, և դառնայ բազում աւարաւ : Իբն-Ալթիբ, Միր-խոնդ և Աբուլֆեղայ միաձայն պատմեն թէ. Շէմսէդ-Դին Եւտիուզ՝ աթաբէկ Ատրպատականի, յորժամ լուաւ զառումն Դվնայ ի Գէորգեայ՝ արքայէ Վրաց, ժողովեաց զօրս 50,000 եւ առեալ զԱսլան-չահ (խորդ սրդին իւր), զՇահի-Արմէնն Խլաթայ (Սօքման), զԼարայ Սնգուր՝ թագաւորն Մարաղայի, խաղայ յառաջ եւ եհար զԳէորգի եւ ի փախուստ դարձոյց յամին 1163 :

56. Վիրք զԳէորգեայ մեռեալ ասէն յամի 1171. Օրբէլեան թագաւորեալ ասէ անդր քան զ1178 ամն. և ի ամին ամի ջնջեալ զազդ Օրբէլեանց ի Վրաստանէ, որ անհիմն երևի եւ առասպելք : Չամչեան Հ. Մ. ուսեալ ի Վարդանայ ինոյն վրիպակ անկեալ տեսանի. Պատմութիւն Հայոց, Գ. եր. 148 : Մեր ևս ոչ միայն ի 626 թուին Հայոց (1178 թուի Փրկչին) տեսանեմք զԻվանէ ճոխացեալ սպասաւարութեան պաշտօնիւ ի Վիրս. այլ եւ ի 632 (1184), որպէս է տեսանել իմի յարձանագրացն Սանահնի վանաց, որ սկսանի այսպէս « ի թուին Ուլհ. ի թագաւորութեան Վրաց Գէորգէի եւ Օրբէլեան իվանէ սպասաւարս, թուոն մեծին իվանէ սպասաւարին եւ որդի Սմբատայ սպասաւարին, ըստ նախնեաց սովորութեան եկի ուխտ Սանահն սուրբ Աստուածածնիս » եւ այլն : Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն

Հայո. Սարգիս Վ. Զարալեանց. եր. 30 : Ի հաս-
տատութիւն բանիս զայս եւս ոչ աւելորդ համարիմ
ի մէջ ածել թէ Իվանէս (զորմէ Օրբէլեան ասէ
սպանեալ ի Գէորգեայ յամի 1178) էր տիրապէս
որդի Սմբատայ, եւ սա որդի Իվանէի, որպէս է տե-
սանել ի պատմութեան Սիսական նահանգին. եր. 125
եւ 128 ըստ մեր տպագրութեան : Այլ ոմն երևի
միւս Իվանէն զորմէ յամին 1147 սպանեալ ասէ Սա-
մուէլ Անեցին ի Գեմետրեայ :

57. « Եւ Գէորգի կայ նստեալ ի Սախատէ » (որ
է անուն յատուկ եւ թուի լինել Սոմխէթ, կամ
Սակտրեօնի կամ Սխերթայ) Սէն-Մարտէն ոչ հա-
սու լեալ իմաստիցն՝ թարգմանէ այսպէս « *Géorge
est sans force avec un petit nombre de parti-
sans.* »

58. « ՅԱգարակն կոչեցեալ դարապատի » սա-
կաւ մի ի վերոյ թարգմանէ Սէն-Մարտէն « *dans la
plaine nommée Darbas* ». աստ եւս « յԱգարակն
դարապատ » dans la plaine de Darbas. զԱգարակն
ստեալ փոխան անդոյ. եւ զդարապատն որ է սապա-
բանք ըստ ոճոյ Օրբէլեանի, իբրեւ յատուկ անուն,
որ չէ այնպէս : Վասն զի զայս գիւղ բազում ան-
գամ նոյն հեղինակն կոչէ սարգապէս Ագարակ,
եր. 131 եւ այլուր : Ասացաք ըստ ոճոյ Օրբէլեանի,
որ եր. 177 այսպէս խօսի « վախճանի յիւրում դա-
րապատին յԱռիայ » եւս եւ. եր. 190 « եւ տուն
դարապատի հայրապետին » . յորոյ յայտ է թէ բուն
անուն գեղջն ոչ էր դարապատ. այլ Առիայ, Հռոմ-
կայ. աստ եւս Ագարակ յոր անուն գտանին հա-

ընդհանուր շէնք ի Հայս. ուստի եւ պարտ էր թարգմանել « dans son palais d'Agarak » : Զայսմանէ խօսելոյ եմք նաեւ այլուր : ԶԲարթիւն Հէրիսթաւայ տե՛ս իծանօթութիւնն 30 :

59. Օրբէլեանն պնդէ աստուանօր թէ Գէորգ Գ. առ ինուածել զԻվանէ Սմբատեանն կոչեաց ի թիկունս օգնականութեան զԽուպասար Խիչախն, որում եւ ետ ասէ եր. 136. զմեծ մասն կալուածոց Օրբէլեանց կարգելով միանգամայն ի սպասաւարութիւն Վրաց. այլ սակայն յարձանագրութեանց Սանահնի եւ այլ վանացն ուսանիմք թէ ի ՈԼ (1182), ի ՈԼԴ եւ ի ՈԼԶ ամսն ամիր սպասաւար տէրութեան Վրաց կարգեալ էր Սարգիս (Սրղութեանց) եւ որդիք իւր Զաքարէ եւ Իվանէ : Տե՛ս եր. 31, 92 եւ 98. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայս. Սարգիս վ. Զաւալեանց :

60. « Իվերայ բերդին խիսար (պաշարումն) աւուրս 25 » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « իվերայ բերդին Հիսար զաւուրս՝ 25 » . որ ոչ կարացեալ խիստ առնուլ զիմաստ հեղինակին՝ պարզեւ Հայաստանի բերդ իմն, զոր ի զուր խնդրէ ապա իծանօթութիւնսն ի ը առանց գտանելոյ երբէք : Գիւրին էր ապարէն գիտել թէ խիսար որ նոյնէ որ ինչ սղար, ոչ նշանակէր բերդ իմն. այլ պարզապէս՝ պաշարումն, եթէ մտադրութեամբ ընթերցեալ էր զբանս հեղինակին : Որ եր. 131 պատմէ « զոր եւ լուեալ Իվանէի հորդեաց զամենայն ստացուածս իւր ի բերդն Շամշոյլտէ. յորում եւ կայր տուն զանձուց նոցա ի հին նախնեացն՝ լի անբաւ կարասեաւ. եւ կայոյց անդէն

բերդապահս... եւ ինքն առեալ զգօրսն եւ զմեծա-
մեծ իշխանսն, որ առ նմին եւ զԴեմնայն. եւ գնաց
ի Լօռէ եւ ամրացաւ յոյժ... իսկ թագաւորն Քէորդի
եկեալ եւ ոչ գտաւ զնոսա յԱգարակին. ապա նստեալ
խմերայ բերդին (Շամշոյլտի) խիսար զաւուրս 25.
եւ էառ զնա եւ կոտորեաց զպահակսն. եւ էառ յաւարի
զբազմութիւն գանձուց նոցա եւ զամենայն ստաց-
ուածս. եւ եկեալ բանակեցաւ շուրջ զԼօռէիւ » :
Յայսմանէ ականերեւ տեսանի թէ ոչ անդ եւ ոչ այլ-
ուր ոչ գոյր Հիսար անուն բերդ. ուստի եւ կարդալի
էր խիսար կամ սղար :

61. « Զհարկիքդ » ընթեռնու Սէն-Մարտէն
« հանգիստդ » եւ թարգմանէ բնականաբար ի re-
pos. մեր օրինակք ունէին հարկիք որ նշանակէ սլաշ-
տօն, եւ լայնաբար՝ պատիւ, մեծարանք, որպէս եւ
իմաստ թղթակցութեանն պահանջէ :

62. Առ Սէն-Մարտէնի պակասին կարեւոր տողքս
« Եւ զԴեմնայն որ փեսայացեալ էր Խվանէի, ըմբռ-
նեաց, եւ զաչսն ետ փորել եւ յերանացն յա-
պաւել » :

63. Տէս իծանօթութիւնն 56 :

64. « Որպէս զշուն հաջեն » ընթեռնու Սէն-
Մարտէն « եւ ի զուրասեն » զոր ի թարգմանութեանն
իսպառ այլայլէ գրելով այսպէս « mais ces discours
furent vains, parce qu'on savait qu'ils étaient en-
tièrement faux » փոխանակ գրելոյ que ces accu-
sations sont entièrement fausses, et qu'ils (les ac-
cusateurs) aboient comme des chiens.

65. « Զորոյ զգրկողացն եւ զգրկելոյն դատաստանն Աստուած տեսցէ յիւրում անաչառ դատաստանին » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « զորոյ զգրկողացն եւ զգրկելոյ դատաստանն Աստուած գիտասցէ յիւրում անաչառ դատաստանին » իսկ թարգմանութիւնն անճոռնի ասէ « mais, au reste, Dieu jugera équitablement ceux qui les ont calomniés et ceux qui les ont trahis » փոխանակ զրելոյ պարզապէս Dieu rendra sa justice aux exacteurs et aux dépossédés dans son impartial jugement.

66. « Եւ արեան պարտքն մեր զուր երեւին զի զնոսա ընդ բռամբ ածից » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « եւ արեանապարտքն մեր ուր երեւին, զի զնոսա ածից ընդ բռամբ » որոյ թարգմանութիւնն բոլորովին հակառակ է նաեւ իւրոյ ընթերցուածոյն :

67. ԶԳէորգեայ Գ. վախճանեալ ասէ ի թուին Հայոց 633 զոր Սէն-Մարտէն փոխարկեալ ի թիւ Փրկչին՝ զնէ ի 1184, զոր պարտ էր զնել ի 1185 : Կլապրոթ, Եւգենիոս եւ Վիրք, որպէս ասացաւ ի վեր անդր, զնեն զմահ թագաւորիս այսորիկ յամին 1171. Զամչեան Հ. Մ. երիւք ամօք զկնի, այսինքն յամին 1184 : Մէք Լս, զհետ զնալով արձանազրութեանն Սանահնի վանաց, համարիմք զնա համաձայն Ստեփաննոսի Օրբէլեան վախճանեալ յամին Հայոց 633 (1185) տեւ եր. 27. Ճանապ. ի Մեծն Հայս. Սարգիս վ. Զալալեանց :

68. Թամար՝ դուստր Գէորգեայ Գ. թագուհի
Հատ. Բ :

մեծահանձար, իմաստուն եւ այրասիրտ, եղև արդարեւ փառք ազգին Վրաց . որոյ յաջորդեալ հօր իւրում յամին 1185 յաթոռ թագաւորութեան ընդարձակեաց զսահմանս այնորիկ յամենայն կողմանց, ելից զաշխարհ իւր քաղաքօք, վանորէիւք եւ այլ կարեւոր շինուածօք, բազմամարդացոյց եւ փարթամացոյց զժողովուրդ իւր, պաշտպան հանդիսացաւ գրականութեան եւ սիրելի եղև հպատակաց իւրոց Վրաց եւ Հայոց առհասարակ : Առ սովաւ ծաղկեցաւ Շոտ Ռուստաւել, որ արար զպանծալի բանաստեղծութիւնն անուանեալ Մորթ քնձու :

Երկորին հայազգի իշխանազուն եղբարքն Զաքարէ եւ Իվանէ կոչեցեալ, որդիք մեծին Սարգսի Արղութեանց, որոյ թուունք այժմ Երկայնարազուկ-Արղութեանց իշխանական պատուով ճոխացեալ բնակին ի Վիրս, եւ ազգականք նոցա Սարգիս եւ Զաքարէ յոյժ զօրավիգն եղեն ի պատերազմունս թագուհւոյն Թամարայ . եւ ամենայն յաղթութիւնք սորա գրեթէ ի ձեռս նոցա եւ զօրուն նոցա գործեցան, որպէս է տեսանել ի ժամանակակից պատմիչս : Ապերախտ Վրացիք ոչ պահեցին մեզ գէթ զթուական վախճանի նորա . որոյ պետութիւնն կոչեցաւ ոսկի դար մատենագրութեան նոցա : Այլ սակայն յարձանագրութենէն Հարիճոյ սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյն տեսանեմք երկարեալ նորա իկեանս անդր քան զ1202 ամն, եւ տիրեալ ժամանակս սակաւ բովանդակ Ափխազիոյ, Իմերեթի, Քարթլիի, Կախսաց աշխարհին և լեռնադաւառացն Կովկասու . երկիցս եհար զթուրքս և արչաւանս եղ

ի Տրապիզոն, ի Սինսօպ, ի Պափղազոնիա եւ յայլ ծովեզերեայ քաղաքս Պոնտոսի : Պղատոն Յօսսէլեան ի համառօտ պատմութեան եկեղեցւոյ Վրաց զգահակալութիւն Թամարայ գնէ ի 1174 եւ զմահն յառաջ քան զ1204 առանց ճշդիւ որոշելոյ զԺամանակն : Իսկ Քէորզին, զորմէ ասէ Օրբէլեանն լինել որդի Ռուսայ Թագաւորի (ո՞ր Թագաւորի, յորո՞ւմ աշխարհի), համարի որդի Անդրէասայ Բօղօլիւքսկոյ (աստուածասէր), զոր Թողեալ Թամար վերստին ամուսնացաւ ընդ Սօսլանայ զոր Հենրի Բրեններ կոչէ Ղառիթ ասելով զնա գոլ որդի իշխանին Օսից : Կլասլորթ յաւելու թէ էր նա իցեղէ Բագրատունեայ : Կիրակոս վ. Քանձակեցի. եր. 108. կոչէ զնա պարզապէս որդի Սօսլանայ :

69. ԶՀերթն ընթեռնու Սէն-Մարտէն Հերոչինչ զմտաւ ածեալ թէ՛ սյսու անուամբ ոչ գոյր յԱրձախ, ի սահմանս Զարբերի, Քանձակայ եւ Շամբօրի այլ բերդ բաց եթէ Հերթ կամ Հերդ որ ունէր եւ գաւառ նոյնանուն. ուր ինոյն ժամանակս աստանդական Թափառէր կաթողիկոսն Աղվանից Ստեփաննոս : Կիրակոս վ. Քանձակեցի. եր. 105 :

70. Զարաբերդն այժմեան է Զրաբերդն առաջնոց (սակս պատեալ գոլոյ իջուրց), եւ է բերդ նշանաւոր եւ գլուխ նոյնանուն գաւառակին ի Ղարաբաղ, անկանի ընդ մէջ Խաչէն եւ Քարգար գետոց, ի հնումն կոչէր Միջնարձախ եւ փոքր Սիւնիք :

71. Այսօքիկ երկիրք թէ եւ առեալ ասեն Վրաց ի ձեռաց Պարսից եւ Տաճկաց յամին 1212. սակայն ոչ առան ի միում տարւոջ եւ ոչ իսկ մնացին ընդ

նոցա իշխանութեամբ երկար ժամանակս. վասնորի
յետ սակաւուց տեսանեմք զբազումս յայնցանէ ան-
կեալ վերստին ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց եւ
մանաւանդ Հայոց :

72. « ԶԲԳԷՆ » կարդայ Սէն-Մարտէն խաբեալ
ի մերձաւորութենէ Ղ եւ Զ տառից՝ ԲԳԷՆ . եւ
առանց միտ դնելոյ բնագրոյն իւրոյ յաւելու ի թարգ-
մանութեան բանս որ ոչ տեսանին ի հայերէնն գրե-
լով այսպէս « Ils firent la conquête de la province de
Siounic, avec celle des villes d'Orodn, de Porodn, de
Pzen, de Pargouchad ». Եւ սակաւ մի ստորե յառան
կրաւորական բայէ « թէպէտ յայլ եւ այլ թուի առան »
խաբեալ՝ հնարէ զաշխարհ իմն Առան անուն ասելով
« et successivement de tout l'Arhan » .

73. Փահլաւան, ըստ Սէն-Մարտէնի, նշանակէ
դիւցազն, քաջ, ըստ իս՝ ըմբշամարտ ի Պարսից
լեզուի :

74. Խզլ-Ասլան, ուղիղ եւս Խիզիլ-Արսլան,
նշանակէ ի Թուրք լեզուին կարմիր առիւծ :

75. Ռէոյ զոր Սէն-Մարտէն ընթեռնու Ըռե-
հու, է, որպէս յայտ է, Ռագէսն Սուրբ Գրոց եւ Ար-
րիենոսի, եւ մայրաքաղաք հնոյն Պարսկաստանի
(Իրակ-Աջեմի), ուր ծնաւ Հարուն-ալ-Ռաշիդ :
Աւերակք սորա տեսանին տակաւին 5000 մետր
հեռի ի Թէհրանայ յարևելից հարաւոյ յորս Սիր Ռօ-
բերտ Կեր Պօրտեր ետես կործանեալ տալարանս,
տաճարս, քարանձաւս եւ ի ծայր ժայռի միոջ զաշ-
տարակ ինչ հանդերձ քիւֆի արձանագրով :

76. « Վասն որոյ նեղեալ ի Պարսկացն եւ երկուցեալ ի հաւատոյն զի մի բռնադատեսցեն » սրահասին առ Սէն-Մարտէնի :

77. Ս. Սէն-Մարտէնի փոխանակ « 30 կուղպակայ » զրի երեք կուղպակ » զոր եւ թարգմանէ « trois portes » փոխանակ զրեւոյ trois boutiques. Ըստ որում ընդ ամենայն արեւելս կուղպակ և կուղպականի նշանակեն խանութ :

78. « Իմօտաւոր վայրան » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « իմօտաւոր վանան » :

79. Զայս բան վրիպակ զրչութեամբ եւ կետադրութեամբ ընթեռնու Սէն-Մարտէն զրեւով « տայ եւ զայլ բազում գիւղօրէս, ի Վայոց ձոր զԿոտասն և զԷլառն, եւ զայլ գիւղս յորմս ի Գեղարքունի. զՀամարի եւ զայլ գիւղօրէս բազումս ի Կայեան : Նաև զԱղաստեւ իւր կերովն » :

80. « Եւ զի նա եղև առաջնորդ առման Սիւնեաց եւ այլ բերդերոյն » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « եւ զի նա եղև առաջնորդ առմանն Սիւնեաց, եւ այլ բերդօքն » յորում չտեսանին հետք հայերէն լեզուի կանոնաց :

81. « Որպէս վերագոյն ասացաք » տակասի առ Սէն-Մարտէնի :

82. « Եղաւ ի Նորավանս, ի զբան սուրբ Կարապետին » Սէն-Մարտէն ընթեռնու « եղաւ ի Նորավանս Սուրբ Կարապետին » :

83. Զմահ Զաքարէ սպասաւարին Օրբէլեանն դնէ ի ՈԿՍ. Թուին, զոր Սէն-Մարտէն դնէ ի 1312 Թուին Փրկչի :

Հատ. Բ :

20.

Սապէս եւ զՈՂԶ թուականն Հայոց յորում
ասէ Օրբէլեանն վախճանեալ Իվանէ ակթաբէկին,
դնէ Սէն-Մարտէն ի 1227 ամին Փրկչին : Այսմ
եւ ինձ կամք էին հաւատալ եթէ ոչ էի ընթեր-
ցեալ յարձանագիրս Դսեղի եկեղեցւոյն գրեալ
ի թուին ՈՂԶ յորում ժամանակի ապրէր տա-
կաւին Իվանէ ակթաբէկն : Տէ՛ս Ճանապարհոր-
դութիւն ի Մեծն Հայս . Սարգիս վ. Զալալեան .
եր. 112 :

84. Այն է Մոհամմէդ Խորազմ շահ զորմէ գրեալ
եմք ի ծանօթութեան 88. եւ եղեալ ըստ այլազգի
պատմագրաց զստակումն նորա ի կղզի ինչ Ասս-
պիական ծովու : Բայց եւ այնպէս կարեւոր համա-
րիմ իմէջ բերել եւ զոր ինչ գրէ զնմանէ ժամանա-
կակից պատմիչն Աիրակոս վ. Քանձակեցի. ըստ
որոյ. եր. 133. 135 յետ հարկանելոյ Զէլալ-էդ-Դինի
զՎիրս ի Կոտայս (ի սահմանս Երևանայ) ա՛ռ եւ
լուաց արեամբ զԹիֆլիզ, զՔանձակ եւ զՆախի-
ջևան. աստի դարձաւ ի Խլաթ եւ յաղթեալ Աշրաֆ
սուլտանին ա՛ռ զկին նորա Թամթա (զգուստր
Իվանէ ակթաբէկի՝ եղբօր Զաքարիայ սպասաւարի),
Աստի չոգաւ եւ աւերեաց զգաւառս սուլտանին
Իկօնիոյ Ալա-էդ-Դինի : Այսոցիկ այսպէս եղելոյ՝
Աշրաֆն Խլաթայ եւ Քիամիլ՝ եղբայր իւր եւ իշ-
խան Եդիպտոսի, աջակցութեամբ զօրացն Հայոց
Անլիկիոյ եւ Ալա-էդ-Դինին Իկօնիոյ խաղացեալ
ընդ առաջ նորա՝ հարին զնա չարաչար եւ փախըս-
տական արարին ի Մուղան, ուր ի նորոյ յարձակեալ
ի վերայ նորա Թաթարաց հալածական արարին մինչ

ի սահմանս Ամիթ քաղաքի ուր եւ սպանաւ վիրազն արեանարբու :

85. « Առանց սրոյ եւ զօրութեան նաեւ պատե-
րազմի վիթեալք ընդ փրթուածս » ընթեռնու Սէն-
Մարտէն « առանց սրոյ և զօրութեան, նա և պատե-
րազմիս երբեայք ընդ փրթուածս մեծ քարին » . որոյ
հայերէն չգոլն բացայայտ տեսանի :

86. « Եւ Լիպարիտն իւրայնովքն գտեալ կածան
մի՝ (նեղ ճանապարհ) գնայ » ընթեռնու Սէն-Մար-
տէն « Եւ Լիպարիտն իւրայնովքն գտեալ ի Կաժան-
միզն » զոր և կարծէ թարգմանեւ այսպէս « Liparid,
qui était avec les siens, le trouva à Gadzanmikna »
փոխանակ գրեւոյ թէ Liparit, avec les siens, se ren-
dit chez lui par un sentier.

87. « Եկն և օճ թանճրագին որ եռայր յամանս և
յանկողինս ի տուէ եւ ի գիշերի » զոր ընթեռնու
Սէն-Մարտէն « եկն և օճ որ եռայր յամենայն տեղիս
և յանկողինս ի տուէ և ի գիշերի » :

88. ԶՄուղալաց և զԹաթարաց մերայինքն բա-
զում ինչ գրեցին, մանաւանդ ականատես ժամա-
նակակիցքն Կիրակոս վ. Գանձակեցի, Վանական
վ. Վարդան վ. Օրբէլեան Ստեփաննոս՝ մետրա-
պօլիտ Սիւնեաց, Վահրամ Բարունի, Սմբատ Սպա-
րապետ ևայլք, է որ ամենայն ճշմարտութեամբ, է որ
ի կեղակարծ լրոց եւ ի զրուցաց այլոց, զորոց զբանս
տաղտկութիւն համարիմ ի մէջ բերել մի առ մի, եւ
միովն ստուգել կամ ցրել զմիւսն, նազի յոլովութիւն
երկոցս չներէ ինձ ընդարձակագոյնս խօսիլ զազգէս :

Սմին իրի համառօտախօսութիւնն վայելուչ դա-
տեալ՝ այսչափ կարեւոր համարիմ գրել թէ Թաթար
եւ Մուղալ ժողովուրդք անձանօթ էին տակաւին մա-
տենագրաց Ժերորդ գարուն. և Մասուդի որ գրեաց
զտիեզերական պատմութիւն իւր 950 ամի, և Իբն-
Հաուգալ աշխարհագիր ի խօսիլն զերից ծանուցեալ
մասանց աշխարհի եւ զազգաց բնակելոց ի նոսա,
չառնեն յիշատակ ինչ զսոցանէ : Մատենագիրս
թուով 50 անցուցի ի հանդէս, և զամենեւին գտի զա-
նազանեալս ի միմեանց կարծեօք զծագմանէ, զհնու-
թենէ եւ զայլ կարեւոր հանգամանաց այսր ժողովր-
դեան, որում ճակատագրեալ էր կերպարանափոխ
առնել զԱսիա և զԵւրոպիա խուղ միջոցի : Բայց և
այնպէս ընդադօտ տեղեկութիւնք ինչ զԹաթարաց
նշմարին առ մատենագիրս Չինաց ութերորդ դա-
րուն, որք եւ համարին զնոսա ի մեծ գերդաստանէ
Մուղալաց և կոչեն Թաթ :

Յովհաննէս Դիւալլան դը Կարպին՝ առաքեալ յա-
մին 1246 յիննօկենտեայ Դ. Պապէն ի Խամալսակ,
առ խանն Թաթարաց, այսպէս խօսի զսոցանէ « է
երկիր ինչ յարեւելս Մոնղալ (այսպէս կոչեն Եւրո-
պացիք զՄուղալս) կոչեցեալ, ուր բնակին ազգք
չորեքին. առաջինն է Եբա (մեծ) Մոնղալ. երկրորդն՝
Սու (ջրաբնակ) Մոնղալ, որք եւ կոչեն զինքեանս
Թաթար յանուն գետոյն որ գնայ ընդ աշխարհ նո-
ցա . Երրորդն՝ Մերկիտ . Չորրորդն՝ Մեկրիտ :
Միաձև է տիպ կերպարանաց նոցա, և նոյն բարբառ
է հասարակաց թէև տրոհեալ ի գաւառս գաւառս
և ի պետութիւնս այլ և այլս » : Ապա յաւելու « յաշ-

խարհին մեծ Մոնղալաց ծնաւ այր ոմն Զինգիզ անուն... սա սկսաւ գոռալ ընդդէմ Սու Մոնղալաց (Թաթարաց). եւ զի բազումք ի սոցանէ, յարեալ էին ի նա, սպան զիշխան նոցա և նուաճեաց ընդ իւրեւ զԹաթարս ամենայն, զնոյն անցս անցոյց ընդ Մերկիտս և ընդ Մեկրիտս» : Այս ինչ և եթէ արժանի ուշադրութեան զի Մուղալք յետ նուաճելոյ զԹաթարս՝ առին զանուն նոցա, կամ թէ այսպէս կոչեցան յազգաց այլոց, թէ և միշտ ատելի եղև նոցա անունը այս, որպէս Թուրքացն՝ արդի Օսմանեանց : Յայս միտս է եւ Վահրամ Բաբունի որ եր. 220 եւ 222 յիշեալ զերևումն Թաթարաց՝ զիշխան նոցա կոչէ եր. 223 Մուղալ. և զզօրն՝ Թաթար. եր. 238 :

Եթէ Մուղալք, եթէ Թաթարք վրանաբնակ էին եւ դուարած. կերակուր նոցա էր կաթն եւ զգեստն՝ բրդեղէն, զորս մատակարարէին առատաբար հօտք նոցա. գլուխք նոցա յաղթ և տձև, ուղիւնքն ի փոս, գոյնք մորթոյ նոցա գորշ և մէջքն՝ կուղ : Տէմուշին (Զինգիզ-իսան) ծնաւ յամի 1162 կամ 1164 ի Բլուն-Իւլլուկ գաւառին Մուղալաց առ Կերլոն գետով, արտաքոյ մեծի որմոյն Զինաց. անուն հօր իւրոյ էր Պիւտուկայ, հաւուն՝ Բուսանգիր, որ և իշխէր 40,000 երդից Մուղալաց : Միանգամ և երկիցս յաղթեալ ի Տանղուտաց փախեալ առ Ունգ՝ իշխանն Կերայտաց, որ նստէր ի Ղարա-զօրում. որում և փեսայացաւ : Յամին 1189 եհար և նուաճեաց զասպտամբեալ Մերկիտսն, Տանղուտսն եւ Նայմանսն. ապա դարձաւ և կալաւ զբնագաւառ իւր զՆերօն-Կայեայ : Ի 1202 զրդուեցաւ մեծ սլաւերազմն ընդ մէջ Կե-

րայտաց և Մուղլալաց . և Ունգ պարտեալ ի Տէմու-
 չինայ՝ սպանաւ ըստ Աբու-Կայեր՝ պատմագրի
 Թուրքաց, իշխանէն Նայմանայ ի Տայանկայ : Ընդ
 լուր եղեռնագործութեանս Տէմուչին խաղաց ընդ-
 դէմ սպանչին և զինակից Թաթարացն . և առ Ալտայ
 գետով մղեաց զմարտն արիւնահեղ, ուր անկաւ
 Տայանկ ամենայն Նայմանօք հանդերձ : Յետ մեծի
 յաղթութեանս Տէմուչին կալաւ զՂարա-Ղօրում
 և զարեւելեան Մուղլալ և սրակեցաւ առաջի համա-
 խումբ պատգամաւորաց Մուղլալաց . եւ կոչեցաւ ի
 Բէն-Թանդրի Շամանայ (քուրմ)՝ Լամայեան կեչտի,
 Զինգիզ-Խան (խան խանից) : Այսպէս ի հասակի
 52 ամաց ճարտարութեամբ իւրով եւ քաջութեամբ
 կացուցեալ գերագոյն իշխան Մուղլալաց, ձեռն էարկ
 այնուհետեւ տիրել այլոց Թաթարաց, որ բաժանեալ
 իցեղս և ի խօսս այլ և այլ՝ ունէր և գիր սեպհական և
 հմուտ էր սակաւիկ միգիտութեանց, մանաւանդ ցեղն
 Ուղուրաց (Փոքր Բուխարա) : Որոց իշխանն Իդիւ-
 կուտ՝ ի լուր համբաւոյ արչաւանայ Զինգիզ-Խանի
 փութացաւ ընդ առաջ նորա յանձն առեալ զհպատա-
 կութիւն : Աստի գիմեաց յերկիրն Տանդուտի, զոր
 եւ ի հարկի կացուցեալ՝ արչաւեաց ապա ի ներքին
 Զինս, ուր թագաւորէր հարստութիւնն Նիւօղեայ ի
 Խաթայ ի բաց վտարեալ զԹաթարս Խիթայ, եւ
 տիրեալ մեծի որմոյն՝ դարձաւ յամին 1209 ի Ղարա-
 Ղօրում : Ի 1224 Սօնդուկայ՝ սպասաւարն Զինգիզ-
 Խանի, խաղաց մարտիւ ընդդէմ Խաթային հիւսիսոյ
 և առեալ զՊէկին մայրաքաղաք հիմն ի վեր տապա-
 ւեաց :

Նասսեր՝ խալիֆայն Բաղդադայ, զարհուրեալ
 յարչաւանաց Մեհմետ Խորազմ-Շահին, աղաչեաց
 զպաշտպանութիւն Զինգիզ-Խանի, որ յառաջ քան
 զմիկն ի սլաւերազմ առաքեաց արս հաւատարիմ
 լրտեսել զերկիր Խորազմին, ի քաղաքն Օթրար առ
 Սիհոնիւ (Օբսուս և Ամու Դարիա) . ինքն ևս ժողո-
 վեալ ի 1218 ամի զօր 700,000 արանց սլաւերազ-
 մողաց ի Ներոնեաց, ի Կերայտայ, ի Խալմուղաց,
 եւ առեալ ընդ ինքեան հնգետասան որդիս իւր եւ
 խորհրդականս երեւելիս ի Զինաց, յԱրաբաց, ի
 Պարսից և յԱսորոց անց ընդ Կօրի և ընդ Բլուր և
 յարձակեցաւ ի Խորազմ : Մեհմետ Խորազմ-Շահն
 որ տիրէր յայնմ ժամանակի Խորազմի, Մեծ Բու-
 խարայի (Սողդեան), Խորասանի և կիսոյն Պարսից,
 անցեալ ի գլուխ 400,000 զօրաց ժողովելոց ի 20
 ազգաց, խաղաց ընդ առաջ Մուղալաց : Յառաջ-
 նում ճակատի, ոչ հեռի յՕթրարայ, հեղաւ արիւն
 բազում . և խրոխտն Մեհմետ յետս նահանջեցաւ :
 Աստի առաքեաց Զինգիզ-Խան յորդուոց ի րոց զՕգ-
 տայ 200,000 աւ ունել զՕթրար, զՏուլի՝ յաշխարհն
 Կիրկիզաց, և զայլս ի Հայս և այլուր : Ինքն ևս 200,000
 աւ խաղաց ի վերայ Բուխարայ եւ Սմրղանդ քաղա-
 քաց, զորս առեալ տապալեաց յամին 1220 : Եւ
 զոռոզն Մեհմետ յետ կործանման աթոռոց իւրոյ
 սղորմ տեսակաւ մեռանէր ի կղզւոջ Կասպիականին .
 որոյ որդին Զելալ-էդ-Դին խմբեալ գունդ մի քա-
 ջաց՝ ի մտի եղ զիմազրաւ լինել հեղեղին Մուղալաց .
 այլ ի զուր . վասն զի մի զկնի միոյ առին նոքա և աւե-
 րեցին զԲախլ (մայրաքաղաք հնոյն Բագտրիոյ), ըզ

Ֆարզանահ, զՈւրկենջէ, զՏաւկան, զԲամիան, ըզ
 Հերատ, զԱւդրաբ այլովք հանդերձ : Աստի առա-
 քեաց Զինգիզ-Խան զոմանս ի զօրավարաց իւրոց ի
 հնազանդեցուցանել զհիւսիս Կովկասու (հարաւային
 Ռուսիա), զՀայս, զՎիրս եւ զԱտրպատական .
 զայլս՝ առի բոլորել զյաղթութիւն Պարսից . և ինքն
 դարձ արար ի Ղարա-Ղօրում ի 1224 . եւ մեռաւ ի
 24 Օգոստոսի 1227 ամի յաշխարհին Զինաց յետ
 հեղղոյ զարիւն հինգ կամ վեց միլիօն մարդկան եւ
 ասրականելոյ զաշխարհս բազում և ջնջելոյ քաղաքս
 անթիւ : Սա նախ քան զմահ իւր բաժանեաց զտէ-
 րութիւն իւր չորից որդւոց իւրոց : Տուչի՝ անդրա-
 նիկն իւր մեռեալ գոլով, Բաթու՝ որդին նորա, կացու-
 ցաւ իշխան արեւմտեաց աշխարհացն Կասպից կամ
 Խիչաղաց, և ցեղ սորա ժառանգեաց զՂուխ մին-
 չե ցամն 1783 . Զաղաթաց կալաւ զՈւզբէկս, զԹուր-
 քաստան և զՏրանսօքսիան . Ոգտայ կացուցաւ մեծ
 խան կամ կայսր Մուղալ-Թաթարաց . Տուլի ա՛ռ
 զԽօրաղմ, զՊարս եւ զՀայս : Ժառանգորդք Զին-
 գիզ-Խանի տիրեցին նաեւ ամս 300 ի Զինս : Հուլա-
 գու՝ որդին Տուլի խանին, ա՛ռ զԲաղդադ յամի 1256
 եւ երարձ զխալիֆայութիւնն : Եւ Ղազան խան՝
 վեցերորդն ի յաջորդս նորա, հաւատացեալ ի Մահ-
 մետ անուանեցաւ Մահմուդ : Զինգիզ-Խան կամ
 առ խորին տգիտութեան կամ քաղաքական նկատ-
 մանց սակս եկաց զամենայն աւուրս իւր անկրօն .
 սապէս և բազումք ի յաջորդաց իւրոց, թէև թաղե-
 ցաւ ըստ ծիսի Մահմետականաց : Տէս պատմու-
 թիւն մեծին Զինգիզ-Խանին par Petit de la Croix .

եր. 170. D'Herblot. Bibliothèque orientale. եր. 382.
Les hommes illustres de l'Orient. par Alexandre
Mazas. Բ. եր. 68 :

89. Թաթարացն ժահաղիմու թիւն յառակս գորով
և յերկեղուկս առ ազգս ամենայն, աւերորդ համարիմ
ի մէջ բերել աստէն ասպոյոյս առ հերքումն կար-
ծեաց Օրբէլեանի որ կամ ի շնորհուկս տէրանց իւրոց
կամ առ խակութեան ճաշակին իւրոյ ի գեղաբանու-
թեան կոչէ զնոսա « սլատկերով յոյժ գեղեցիկս » :
Բայց և այնպէս ոչ ինչ արգելու մեղ ի մէջ ածել և
զոր ինչ զրէ յայամ մասին Աիրակոս վ. Գանձա-
կեցի, որ եր. 160 այսպէս խօսի զնոցանէ « էին տես-
լեամբ կերպարանաց դժոխատես եւ ահագնադոք,
մօրուս ոչ ունելով բայց սակաւ ոմանց թուելով մազս
ուներով ի շուրթն կամ ի կլափն. ակն նեղ » : Յաւել
յայտ թէ քիթ նոցա էր տափարակ, ոսկերք քներա-
կացն ցից և այլն : Թէև տգեղազոյն ցեղս յանցանել
ժամանակաց խառնեալ ի Աովլասեան ցեղս՝ սակաւ
մի բարիորացաւ . այլ տիպն թաթար յայտնի է
յայտմ ևս :

90. Զայսմանէ խօսեցեալեմբ յ88 ծանօթութեան,
անդ առաքեմբ զընթերցողս մեր :

91. Զահան զոր Պարսք Զհհուն կոչեն (ի հնումն
Օբսուս), նոյն է ընդ Ամու Մօրանի ի լեզու Թաթա-
րաց որք զգետն մօրան ասեն . (զոր գրաչարքն մեր
անուշադրութեամբ աւուր կարդացին և չարեցին) :
Յայս սակս սխալի Օրբէլեանն որ զմի գետն յերկուս
բաժանէ . իսկ եթէ Զահան անուամբ զԱիհուն իմա-
Հատ. Բ :

նայ. այնուհետև վրիպակին արարողը լինին օրինակօղբն :

92. Այսինքն է Ղամեղան, մի յերևելի բաղաբայ Տէրութեան Խորազմին, զոր ա՛ռ Զինգիզ-Խան :

93. « ԶԳիարբաքն որ է Ասորեստան » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « զԳիարպէրիւ, զԱսորեստան » : Ինձ թուի թէ առ Օրբէլեանիւ թերևս Տիգրանակերտ համարեալ էր մայրաքաղաք Ասորեստանի. ուստի և այսպէս կոչեցեալ :

94. Սէն-Մարտէն կից ընթեռնու զայս անուն եւ գրէ « Ղատաղանն » :

95. Ի գիրս Հայոց այս անուն գրի Հուլաու զան. իսկ յԵւրոպացոց Հուլագու-Խան, որ զառաջինն թագաւորեաց ի Մուղլայց ի վերայ Պարսից. եւ մեռաւ յամին 1165 ի սահմանս Մարաղայի, յիւրում ձմերանոցի :

96. « ԶՊալպաքն որ է Արեգ » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « զԲալբաք եւ ըստ այլազգեաց Պալպէք. կամ Խլիու բաղաբն որ է Հելիուպօլիս՝ այսինքն Արեգ բաղաք » . ի բայ թողեալ զաւելորդ կրկնութիւնս Սէն-Մարտէնի՝ խօսեցուք սակաւ մի գրաղաքէս : Էր սա մի ի հնագոյն քաղաքաց Խորին Ասորոց : Երկրացիք կոչեցին զայն Բաալբեգ զոր Յոյնք թարգմանեցին ի լեզու իւրեանց Հելիօ-պօլիս կոչելով, Հայք ևս՝ Արեգ քաղաք, որ է բաղաք արևու. վասն զի անդ կանդնեալ էր շքեղ տաճար արևու ի մարմարիոնէ որոյ աւերակք ի զարմանս կրթեն տակաւին զուղեորս : Կարմաթք այրեալ աւերեցին զայն յ912

ամի, որ հազիւ սակաւիկ մի ոգի առեալ՝ վերստին առաւ և գերեցաւ ի Յովհաննիսէ Զմէկկայ :

97. Ուղուր, որպէս ասացաւ ի ծանօթ. 88, էր ցեղ Թաթարաց եւ ունէր գիր առանձին զոր ընկալան յետոյ Մուղալք: Զլեզուն Ուղուրաց Սէն-Մարտէն ի *Mémoires sur l'Arménie*. II. եր. 275. Համարի Թուրքաց թէ և Ռէշիդ-էդ-Ռին հաւատարմացուցանէ թէ Մանգու-խան ունէր առ իւր զատենադպիրս որ գրէին զհրովարտակս իւր ի լեզու Պարսից, Զինաց, Տիրեւոաց, Տանղուտաց և Ուղուրաց :

98. Լեզուք Մուղալաց եւ Թաթարաց համարին ընդհանրապէս իբրև խումբ իմն բարբառոյ : Ըստ Մալոբ-Բրեօնի. Տիեզ. աշխարհագր. Ա. եր. 570-571. լեզուք Թաթարաց, Բուխարաց և Օսմանեան Թուրքաց են ի միոջէ գերդաստանէ, յորում գտանին արմատք յոլով Քերմանաց լեզուի. իսկ Մուղալացն լեզու ճոխ է ձայնաւորօք և դաշնակաւոր բառիւք :

99. « Եւ էր ածեալ զբռամբ զփոքրիկ թագաւորն Սոնաց զՌաւիթ » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « Եւ էր ածեալ զբռամբ զփոքրիկ թագաւորն Սիւնեաց զՌաւիթ » : Զայս կրկնէ եւ յԱ. հատորին եր. 213. համարելով այսպէս զՌաւիթ ոմն թագաւորեալ ի Սիւնիս ի 1251 : Յայս վրիպակ տեսանի անկեալ եւ բազմահմուտն Զամէեան Հ. Մ. որպէս է տեսանել ի պատմութեան Հայոց. Ք. եր. 245 : Առիթ սխալանացս ոչ այլ ինչ է, ըստ իս, բայց եթէ մերձաւորութիւն հնչման Սոնաց և Սիւնեաց, յորմէ մարթ էր խորշիկնոցա եթէ դոյզն ինչ մտադրութեամբ ընթեռնուին զՕրբէլեանն եւ զԿիրակոս վ. Քանձակեցի :

Սկսցուք նախ յՕրբէլեանէն : Սա ի պատմութեան նահանգին Սիսական (ըստ մեր տպագրութեան) էր. 39-46 եւ 61-65. խօսի զԹագաւորելոյ ցեղին Սիւնեաց ի Բաղս, ապա էր. 76 « զքնաջինջ սպառմանէ այնր Թագաւորութեան . եւ զվախճանէ Սիսական ազգի » որ եւ էր. 82 այսպէս աւարտաբանէ « ահա զայսօրինակ բարձաւ տէրութիւն Սիւնեաց եւ Բաղաց . եւ եղև վախճան տոհմին Սիսակայ եւ նախարարութեան Սիւնեաց . քանզի ամենայնքն որ կային յառաջագոյն յաւուրս Սմբատայ եւ Սահակայ՝ իւրաքանչիւրքն՝ էր որ անզաւակ մնացին, եւ էր որ կիսօրեայ փոխեցան, էր որ սպանան եւ գերեցան . եւ մնացեալ էին միայն այս Գրիգոր եւ Սմբատ որք այսու օրինակաւ բարձան » :

Յետ զիտելոյ մեր զկատարած տէրութեան Բաղաց եւ Սիւնեաց յամին 1167, մատիցուք արդ խոեսութիւն բանից նոյն Օրբէլեանի որ զՂաւիթն այն ցուցանէ լինել յօտար աշխարհէ, վասն զի ի տալ նորա զգոհարն ցԹանկրէղուլն ասէ « եթէ ես ի դուրս գամ եւ քաղաքորեմ իմոյ աշխարհիս . առ իս բերցե՛ս . եւ տա՛մ քեզ երկիր եւ քաղաք զոր դու խնդրես . ապա թէ ոչ երանեմ եւ ի Սոնաց աշխարհէն . այդ քե՛զ լիցի » : Եւ ինքն անցեալ գնաց եւ եմուտ յամուր եւ յանձուկ աշխարհն Սոնաց . եւ այլ ոչ ել անտի միև յե. մտաւ անդէն » : Եթէ ըստ Չամչեան Հ. Մ. եւ Սէն-Մարտէնի Ղաւիթս այս էր Սիւնեաց Թագաւոր, եւ բանտարկեալ յիւրում աշխարհի՞ գիա՞րդ ապաքէն կարէր փախչել ի Սիւնեաց ի Սիւնիս, որ յայնմ ժամանակի քորքրովին նուաճեալ էր ի Թաթարաց : Բայց եւ այսու

ոչ բաւականացեալ՝ ի մէջ առից և զժամանակակիցն
Կիրակոս վ. Գանձակեցի. ըստ որոյ եր. 170 երկու
էին զայսու ժամանակաւ Դաւիթ անուն թագաւորք
Վրաց, մին որդի Ռուսուդանի, եւ փախուցեալ առ
Սոնս (ըստ Վրաց՝ Սուանեթ) միւսն՝ պոռնկորդի Լա-
չայ Գէորգիի որ օծաւ ի Մցխիթայ ձեռնադրութեամբ
Հայոց : Սոնայ աշխարհն, որ կոչի ցայժմ նովին
անուամբ է յիշատակեալն ի Ստրաբոնէ. եր. 79 եւ
477. Սիւան եւ ի Վրացի ժամանակագրէն Սուանեթ
անուամբ, և է անձաւ և անոր ձգեալ զեզերրք Ենկուր
և Յզենիս ծղալի գետոյ, ի խոխոմս Կովկասու ի հա-
րաւոյ, ըստ մասին հպատակ Դադեան իշխանին
Մինգրելիոյ, ըստ մասին՝ ազատ. թիւ ամենեցուն նո-
ցա հասանէ 30,000. հոգիս : Ինքեանք զինքեանս
կոչեն Շնաւ (Chenau), սերեալ են ի Վրաց, ունին
բարբառ խառն, և բաժանին ի մեծ և ի փոքր Լիխ-
վայս և ի Լեչխում :

Կիրակոս. եր. 187-188 պատմէ զիշխանանալն
Բաշուլին, զամրանալն Ռուսուդանի յանձաւս Սուա-
նեթի, զթագ կապելն Դաւիթ՝ որդւոյ իւրոյ, զառա-
քելն զնա առ Բաթու, եւ սորա առ մեծ խանն. ըզ-
սրտմտութիւն Բաշուլին ընդ ապաւինիլն Ռուսու-
դանի առ Բաթուն, զթագաւորեցուցանելն զմիւս
Դաւիթ՝ (որ է Դ. ըստ կարգի անուան ի թագաւորս
Վրաց) պոռնկորդի Լաչայ Գէորգիի, զառաքումն
սորա առ մեծ խանն, եւ զտնօրէնութիւն այսորիկ.
ըստ որոյ Լաչայեան Դաւիթն թագաւորելոյ էր ի
Թիֆլիզ, և Ռուսուդանեանն նստեալ ի Սուանեթ
սպասելոյ էր մահու նորա : Ս. Ս. Ս. եր. 190. զկալա-

նաւորին Դաւթի Լաչայեան, զանարգանսն որոյ տարաւ. և եր. 234-236 զխախտուտ նորա յամուրան Սուանեթոյ ապստամբեալի Թաթարաց : Եւ զայս ամենայն հաւաստէ Կիրակոս վ. լեալ յաւուրս Մանգու-խանին յար և նման Օրբէլեանին. որով և տեղի տան ամենայն տարակոյսք, և ուրուական թագաւորն Սիւնեաց լինի արդեամբ թագաւոր Վրաց :

100. Ըստ Ռաշիդ-էդ-Դինի կոչի սա Մանկկախան. էր անդրանիկ որդի Տուլի խանի եւ յաջորդ Գայիւկի. մեռաւ յամին 1257 թագաւորեալ ամս 8 : Սէն-Մարտէն յաւելու թէ սպիտակն ասի մուղալերէն չաղան, եւ արծաթն՝ օլետերէն մօնգոուն. յորմէ կարծէ յառաջ եկեալ մանգուն զոր մօղալագիտաց թողում դատել ինձէն խոստովանեալ զանգիտութիւն :

101. Սխալի Օրբէլեանն համարեալ զՄանգուխան որդի Գայիւկ խանի որում յաջորդեցաւ միայն, գրով, որպէս ասացաւ ի 100 ծանօթութեանն, անդրանիկ Տուլի խանին :

102. Գրի և Ղարա-Ղօրում, ի Սէն-Մարտէնէ՝ Կարախօրում, և ի Կիրակոս վ. Գանձակեցոյ՝ Ղարու-ղրում ի սահմանս Ղատիոյ. եր. 135. որ եւ էր նախ մայրաքաղաք Ռանգ իշխանին Կերայտաց, որպէս ասացաւ ի ծանօթութեանն 88 : Դիրք քաղաքիս ոչ է տակաւին ճշգիւ ծանուցեալ, թէ և ըստ Արեւ-Ռէմիւզատի դնի ի ձախմէ Որգոն գետոյ, և չինեալ ըստ Ռաշիդ-էդ-Դինի ի Հոթթայ խանէ :

103. « Եւ զի քրիստոնեայ էր օրինաւոր Մանգու զանն » թարգմանէ Սէն-Մարտէն « Mongou-khan

était pieux » որ չէ հարազատ խմատ բնագրին. զի Օրբէլեանն զհաւատոյ խանին խօսի և ոչ զգործոյ նորին. սակայն թողենալ զայս ի մի կողմն՝ քննեացուք սակաւիկ մի եւ զհաւատս Մուշալ թաղաւորաց : Ի 88 ծանօթութեան տեսար թէ Ջինգիզ-Խան՝ հիմնադիրն ահագին պետութեանս Թաթարաց, եկաց և մեռաւ անկրօն և թաղեցաւ ըստ ծիսի Մահմետականաց : Ի բազմաց հետէ յիշատակ լինի յայլ և յայլ պատմագիրս զառաքելութենէ Նետտրականաց առ Թաթարս, Ղալմուխս, Կիրկիզս, Մուշալ եւ այլ խուժս հիւսիսոյ, եւ զինի՝ քարոզչաց Մահմետեան գենի. սակայն, որպէս երեւի յիրաց ազգացս, ոչ Նետտրականութիւնն նախ և ոչ Մահմետականութիւնն զկնի զօրեցին արմատանալ երբէք առ վայրենիս այսոսիկ, որք ընդդարս յոլովս ընդգրկեալ պաշտեցին զՇամանութիւն և զլամանութիւն՝ կրկին վիժածս Բուդդայութեան հանդերձ անհեղեղ դրօշելօք իւրովք եւ ծանրաբեռնեալ ամենայն սնասրաշուութեամբ, որպէս է տեսանել և առ մեօք, թէ և մահմետականութիւն թեակոխէ յանցեալ դարէ հետէ զօրանալ առ նոսա :

Արինահեղ պատերազմք Թաթարաց ընդ մահմետական Խորազմեանց, Պարսից եւ Տաճկաց, անխտրութիւն նոցա ընդ կրօնս հալատակեալ ազգացն, խորամանկ քաղաքականութիւն նոցա եւ թերեւս ընդադօտ ծանօթութիւն բրիտոնէութեան և արարողութիւնք ինչ ուսեալ ի Նետտրականաց, համբաւեցին զնոցանէ իբրեւ գրքիստոնէից. յորմէ խաբեցան առ հասարակ, որպէս Օրբէլեանն ի Սինիս, նոյնպէս

Լիւդովիկ Թ. ի Քաղղիա և պապքն ի Հռոմ: Այլ
պատճառ այսր ամենայնի էր, որպէս ասացաւ ի վերոյ,
կամ առ ի դիւրաւ չահիլ զբարեկամութիւն քրիստո-
նէից կամ դոյզն ինչ խմորումն նոցա Նեստորակա-
նութեամբ որ չէ ընդհատ ինչ ի Մահմետականու-
թենէ: Սմին իրի և Ռուբրիք (Rubriques) առաքեալ
յարքայէն Քաղղիոյ ի Լիւդովիկայ Թ. առ Մանգու
խան, առ ի քարոզել նմա զքրիստոնէութիւն, ամե-
նայն ուրեք ծաղրեցաւ. և ապարդիւն յետս դարձաւ:
Տէս Աշխարհագրական և պատմական Բառագիրքն
Դէզորբիի և Բաշէյի. Բ. եր. 2348: Ըստ այսմ և
Յովհաննէս Դիւբլան դը Կարբի եւ այլ կրօնաւորք
առաքեալք ի պապէն Իննոկենտեայ Դ. ի Թաթարս-
տան յամին 1246 առ ի քարոզել նոցա զՀռովմէակա-
նութիւն: Չասացեալս ցուցանեն նաեւ զազանական-
կոտորածք քրիստոնէից, աւերածք աշխարհաց նոցա
և աշտարակք կանգնեալ ի գլխոց նոցա, որք առաւել
քան զչափն յայտնի կացուցանեն թէ ոչ գոյր ի նոսա
ամենեւին ոչ յիշխանս և ոչ իսոսկականս նշմարանք ինչ
քրիստոնէութեան: Աիրակոս վ. Փանձակեցի, իբրեւ
ականատես վկայ, լաւ ևս նկարագրէ զսուտ քրիստո-
նէութիւն բարբարոսացս, որ եր. 160. այսպէս խօսի
զնոցանէ « որչափ եւ կամէին՝ կանայս առնէին....
ուր եւ հանդիպէին այլազգեաց՝ անխտիր խառնա-
կէին.... սլաշտօն ինչ ոչ գոյր առ նոսա կամ երկր-
պագութիւն. բայց ստէպ զանուն Աստուծոյ յիշէին
յամենայն իրս. (յայսմ սխալի Աիրակոս. իբր զի
քանդրի բառն նշանակէր երկինք եւ ոչ Աստուած)
զայս թէ զէն Աստուծոյ գոհանային եւ կամ թէ

զայլ ոմն Աստուած կոչէին, մեր ոչ գիտեմք. եւ ոչ
ինքեանք եւ » . դարձեալ եր. 117-118 « Ի ԶԿԹ
Թուականին... յանկարծակի... յոլով գունդը զօրաց-
Թաթարաց... եկեալ յաշխարհն Աղվանից՝ գալ ան-
ցանել յաշխարհս Հայոց եւ Վրաց. եւ զոր ինչ գտա-
նէին ի ճանապարհին՝ զսմեկեմեանս արոյ ճարսկ տային՝
զմարդ եւ զանասուն, մինչեւ զշունս անգամ... եւ համբա-
ստութեան գայր զնոցանէ թէ մոգք են եւ քրիստոնեայք
հաւատովք, եւ նշանագործք, եւ եկեալ են ի վրէժխնդրո-
քիս քրիստոնէից որ ի բռնութենէ Տաճկաց. եւ ունին
եկեղեցի վրանաւ եւ խաչս սքանչեւագործ... եւ այսպիսի
ստութեան համբաւօք լցաւ աշխարհս մեր. վասն այսո-
րիկ ոչ ամբացան բնակիչք աշխարհիս. մինչեւ երէց մի
աշխարհական ստեալ զժողովորդ իւր՝ խաչիւք եւ բուր-
վատիւք մոմեղէնս վատեալ՝ ընթացաւ ընդ առաջ նոցա,
եւ նոցա սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին առ հասարակ »
եւայլն : Զինքնակալս Թաթարաց կռուեալ արարօք զօ-
րաց եւ զօրապետաց նոցա՝ վատթարագոյն քան
զանհաւատս տեսանեմք :

104. « Ռէշիդ-էդ-Ռին գրէ արքայուն :

105. « Ըստ Ռէշիդ-էդ-Ռինի առ Սէն-Մարտէնի,
էր սա գուստը Զակեմբույի՝ եղբոր Վանք խանի՝ ար-
քային Կերայտաց, եւ կոչիւր Սիւրկուխեթնի-Բիբի :

106. Ըստ Սէն-Մարտէնի զպատուանունս զայս
Մուղալք Եջան, եւ Մանչուք՝ Եջեն կոչեն :

107. Կիրառութիւնս փայիզայ ապահովագրոյ ի Զի-
նաց երեւի անցեալ առ Մուղալս ըստ Սէն-Մարտէնի.
առ որս այսպիսի տախտակը կոչին փայի :

Հատ. Բ :

21.

108. Հաւասարապէս ի կիր առ Ռուսս, առ Պարսիկս, առ Սրաբս եւ առ Թուրքս, նշանակէ հրաման :

109. « Եւ այնպէս մեծաշուք ճոխութեամբ դարձաւ այսրէն՝ բերեալ և ընդ ինքեան այր ի դրանէ արքունի « Սէն-Մարտէն ընթեռնու « եւ այնպէս մեծաշուք ճոխանայր յարքունի » որ տարբերի ի մերոցն և ոչ իսկ ընծայէ իմաստ ինչ :

110. « Զփողահանսն » որ է հանք արծաթոյ եւ կապարի ի Վայոց ձոր, Սէն-Մարտէն ընթեռնու « փողահանսն » որ նշանակէ և ոչ ինչ :

111. « Զպատգազն » մեր ընթեռնու Սէն-Մարտէն « պատխաղ » եւ թարգմանէ lieutenant հակառակ մտաց հեղինակին . այս բառ է պարսկական . և դրի բազուխաստ, որ նշանակէ քննիչ, վերահասու :

112. Սեւինճ բէկ ոմն և Շարափաղին՝ դիւան այսր աշխարհի » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « Սեւինճ բէկ եւ Շարափաղին ի դիւանին այսր աշխարհի » մոռացեալ թէ Օրբէլեան դիւան բառիւ ցուցանել կամի ոչ զատեանն այլ զատենակալն : Շարափաղինն է աղաւաղութիւն Շէրիֆ-էդ-Ռինի, որ էր տեղակալ Արղունի, որ թէև գերծաւ յարդար պատուհասէ Մանգու խանին միջնորդութեամբ Սմբատայ . այլ ըստ Աիրակոս վ. Գանձակեցւոյ, էր այր անօրէն և եղեռնագործ :

113. « Ոչ գիտէր Արղունն եթէ որով պատուեսցէ զՍմբատ » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « ոչ գիտէր Արղունն՝ թէ որով սիրով և սրատուով պատուեսցէ զՍմբատ » որ տարբերի ի մերոցն : Ընդ մէջ 113 եւ

119. ծանօթութեանց պատահեցաւ ակամայ վրիպակ
ի բնագրին, զոր յայտ արարեալ աստ ի գիտութիւն
ընթերցողաց՝ հայցեմ ներողութիւն :

119. Սէն-Մարտէն « աստ և անդ մակբայն առեալ
ի տեղի անդաստանի » թարգմանէ « il abandonna...
quelques bourgs et quelques champs » փոխանակ
դրելոյ « il abandonna par-ci par-là quelques vil-
lages et quelques fermes ».

120. Մայրափայտն յայտնի է և անկարօտ մեկնու-
թեան. իսկ սնուարն, զոր Սէն-Մարտէն ընթեռնու
զնուար կամ նուար, թուի լինել թաթար լեզուաւ
տեսակ մի մայրի ծառոյ :

121. Զդառն դաշտն (Ալա դաղ) Հ. Ղ. Ինճ. Ի
Ստորագրութեան հին Հայաստ. եր. 267. ընթեռնու
Պառնոյ դաշտ եւ դնէ առ Պառնեաւ, ուր չիւր այն-
պիտի ինչ : Ռէշիդ-էդ-Ղին և այլ արաբացի և պար-
սիկ պատմագիրք զդաշտն Մուղանայ կոչեն նա եւ
Ալադաղ : Ի սոցա կարծիս է և Հ. Ղ. Լոնդ վ. Ալի-
շանեան՝ հեղինակն Տեղագրոյ Հայոց մեծաց : Բայց
գիտել արժան է զի Հուլագու արար մեծամեծ չինու-
թիւնա եւ կանգնեաց աշտարակ աստղաբաշխական
առ ծովական Մարաղայի. որ եւ եկաց եւ մեռաւ
անդէն :

122. Բերքայ կամ Բերքէ էր, ըստ Ռէշիդ-էդ-
Ղինի, չորրորդ որդի Տուշիի՝ անդրանկանն Զինդիդ-
խանի : Յետ մահուան Բաթույի՝ եղբոր Բերքայի,
որդիք նորա Սարդախն եւ Ուլուղչի սակաւօրեայք
եղեալ միմեանց յաջորդեցին. յետ որոյ թաղաւ.

րեայ Բերքայ՝ որդի Բաթույի, ի վերայ Խիչաղայ
յամին 1254 և մեռաւ ի 1266 առ Տերեկ դետով :

123. Սակաւ ինչ տարբերութիւնք երեւին ընդ
բուն արձանագրութիւնն փորագրեալ ի սին եկե-
ղեցւոյն Տաթևոյ և ընդ որ գտանի ի պատմութեան
Ստեփաննոսի Օրբէլեան : Ըստ այսմ բուն արձա-
նագիրն ունի « իշխող էի » : Այլ տարբերութիւնք
արձանին են « տուի... Շնհէր իւր սահմանովն, լե-
րամք և դաշտիւ » անդ պակասին. « և ի Խոտաղետ
և ի Խոտ զմեր ձեռատունկ այգին, և զՅուր » . դար-
ձեալ՝ յարձանագրին է « և ի Բորտի... և եպիսկոպոսք
տեղւոյս Տէր Հայրապետ... վասն մեր... աւագու-
թիւն... մնա՛ հարամ... եւ են վկայք... արք եպիսկո-
պոս Նորավանից... » :

124. Յարձանագրին դնին զիւղք չորս . թէ և ի
թուելն իստորեւ երեւին դարձեալ վեց . այսինքն,
Շնհէր, Խոտ, Յուր, Հարժիս, Բորտի, Քեթիվան :

125. Փետրարն, որպէս յայտ է, ոչ է հայերէն .
այլ պարսկերէն, առ որս գրի փէյղամբէք և նշանակէ
պատգամաբեր . սոյնպէս և ասիղարն առ Պարսիկս
է ոճ նշովից :

126. Սէն-Մարտէն ընթեռնու « Ապաղանին » .
գրի և Աբակա-ղան , էր սա որդի Հուլաւույի և եղև
թագաւոր արդարակորով և խաղաղասէր . եւ յա-
թոռ իշխանութեանն յամին 1264 և մեռաւ ի 1281 :
Փոյթ կալաւ զբարգաւաճանաց ժողովրդեան իւրոյ և
վանեաց զյարձակումն Թաթարաց ի Խորասան :
Սակաւ ամուսնութեան իւրոյ ընդ դստեր Միքայէլի

Պալէօլոգի եւ յաճախակի յարարերութեանցն ընդ
թագաւորաց Եւրոպիոյ համբաւեցաւ սա իբր հաւա-
տացեալ :

127. « Յանձնէ զնա Արղունին եւ Սահիպին »
Սէն-Մարտէն ընթեռնու « հանէ զնա Արղունին և
Սահիպին » որ ոչ ինչ նշանակէ ի հայերէնն . զոր
պատշաճ վարկաք յայտ առնել ընթերցողաց :

128. « Բարձրացուցեալ » պակասի առ Սէն-
Մարտէնի . ուստի և իմաստն կաղայ :

129. « Կորուսանել » Սէն-Մարտէն ընթեռնու
ներհակ իմաստին « կործանել » :

130. « Եւ գտանէր սատակեալ զՌուսուդան »
թարգմանէ Սէն-Մարտէն « il parvint à faire périr
Rhousoutan , հակառակ մտայ հեղինակին որ կամէր
ասել de retour chez soi , il trouva Rhoussoudan
morte : Դարձեալ՝ զԹաւանդն ընթեռնու Խոյանդն :

131. « Զլցեալն » գրէ Սէն-Մարտէն « լնանե-
ցեալ » ըստ ոճոյ աշակերտելոցն Փռութագանդային
Հռոմայ :

132. « Եւ զի այր ուժեղ եւ սրտեայ եւ պատե-
րազմող էր , եւ հասակաւ ահարկու , յամենայն պա-
տերազմունս յոր և երթայր մեծամեծ քաջութիւնս
եւ անպարտելի զօրութիւնս ցուցանէր » Սէն-Մար-
տէն ունի « եւ զի այր ուժեղ՝ սրտեայ , եւ պատե-
րազմող էր . եւ հասակաւ ահարկու յամենայն պա-
տերազմունս : Յոր եւ երթայր մեծամեծ յաղթու-
թիւնս առնէր . եւ անսպարտելի զօրութիւնս ցուցա-
նէր » : Ըստ այսմ է եւ թարգմանութիւնն :

133. « Որ էր որդի Դաւթի թագաւորին, որ ալա-
կասեաց ի 719 թուականին » Սէն-Մարտէն ըն-
թեռնու « որ էր որդի Դաւթի թագաւորին, և այս
էր յամի Տեառն 1270 » փոփոխելով ամենայն ու-
րեք (ինքն կամ նախորդ իւր) զհայ թուականն
ի Քրիստոսին :

134. Թագուդար, ըստ Ռէշիդ-էդ-Դինի և
Աբուլֆարաջի, էր եղբայր Աբաղայի, և եօթնե-
րորդ յորդուց Հուլագույի : Ի տաճկանալն կոչեցաւ
Ահմադ. և յաթոռն յամի 1282. և գահավէժ լեալ
յետ ամաց երկուց սպանաւ յորդուց եղբօր իւրոյ
Խունխուրտայ (Ղաւն դրաթայի) :

135. Սա ինքն է Խայադ-էդ-Դին-Քայ Խոսրով
Ղըլիճ-Արալան՝ որդի Ռօքն էդ-Դին սուլտանի Իկօ-
նիոյ, որ ըստ Ռէշիդ-էդ-Դինի սպանաւ յԵզնկայ
քաղաքի յամին 1284 կամ 1285 :

136. « Չոր հանեալ ի բանոյ կապանացն թա-
գաւորեցուցին » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « Չոր
հանեալ ի բանոյ կապանացն թագաւորեցին » որ
արտաքոյ է կանոնաց հայերէն լեզուի :

137. Յետ անկման Թագուդարայ Խօջայ-Շէմս-
էդ-Դին-Սահիպ-Դիւանն փախեալ ի Լարիստան
և կալեալ կտտամահ եղև յամի 1284 յետ վարելոյ
զվէզիրութիւնն ամս 20 :

138. Ըստ այսմ հաշուոյ ժամանակ ձեռնադրու-
թեան Ստեփաննոսի Օրբէլեան յեպիսկոպոսու-
թիւն Սիւնեաց համարի ամս 1287. յորում կոս-
տանդին Բ. յառաջին անգամն և յաթոռ հայրապե-

տութեան Հայոց, որ եւ ընկեցեալ յետ երից ամաց միւսանգամ հայրապետացաւ յամին 1307, յոր եկաց այլ եւս ամս 16 :

139. Յամին 1287 յորում ձեռնադրեցաւ Ստեփաննոս Օրբէլեան յեպիսկոպոսութիւն, Սիւնիք բաժանեալ էր յայլ եւ յայլ առաջնորդութիւնս . և արքեպիսկոպոսքն Հայրապետ եւ Յովհաննէս նրստէին ի Տաթեւ, Սարգիս և Գրիգոր ի Վայոց ձոր, և այլք՝ այլուր, յոյր սակս յուղեցան ի միջի վրդովք բազումք :

140. Երեքին հետեւեալ տողքս « զգեցուցանեն նմա զհայրապետական զգեստն ոսկեթել հիւսուածով . եւ դնեն թագ պատուական ի գլուխ նորա . զայս կաթողիկոսն » պակասին առ Սէն-Մարտէնի :

141. « Իսկ ի գալ նորա » Սէն-Մարտէն ընթեռնու « իսկ ի գնալ նորա » որ է բոլորովին հակառակն, իբր զի որպէս տեսանի անդ, մատենագիրն պատմէ զգարձ Ստեփաննոսի Օրբէլեան ի Արիւկիոյ ի Սիսական, առ հայր իւր :

142. Դեմետրէս այս՝ որդի Դաւթի Սօսլանայ, ել յաթոռ տէրութեան Վրաց յամին 1272 եւ ստանաւ ի 1289 ի դաշտին Մուղանայ հրամանաւ Արղուն խանի :

143. « Յիւրում ձեռակերտ դամբարանին » ընթեռնու Սէն-Մարտէն « յորոյ ձեռակերտ դամբարանին » որ սրբազրութեան արէտս ունի :

144. Սա ինքն է Յովհաննէս Օրբէլեան որ յետ մահու Ստեփաննոսի եկաց յառաջնորդութիւն

Սիւնեաց վարերով միանգամայն եւ զտէրութիւնն աշխարհական. արար սա թուղթս եւ ճառս աստ ուածարանական, հետեւեցաւ շաւղաց նախորդին իւրոյ. յոյր սակս եւ ատելութեան Հ. Մ. Չամչ. արժանացաւ որպէս եւ նախորդն իւր :

145. Սկսեալ « յԵւ արդ ո՞վ ընթերցողք » բանէ մինչ ցվերջն պակասի առ Սէն-Մարտէնի :

146. Սա ինքն է Կոստանդին Բ. ի Կատուկէ, օծաւ յամին 1287. և յետ կալոյ ամս երիս յաթոռ հայրապետութեան Հայոց՝ արքորեցաւ ի սակս գծտութեան արքային Հեթմոյ Բ. : Վերստին կալեալ զաթոռն ի 1307 ամի, և կայեալ ցամն 1323 մեռաւ ի պարարտ ծերութեան :

147. Հռովկայ ոչ առաւ յԱլիոյ որ յԱրաբացոյ Սայիֆ-էդ-Ղին-ալ-Ալֆի կոչի. այլ ի Մալեք-ալ-Աչրեֆ Սալահ-էդ-Ղինէ, յամին 1292 : Տէս պատմութիւն Մամեւուկայ Եգիպտոսի արարեալ ի Թագիւմ-էդ-Ղին-Ահմեդ-Մակրիզիէ :

148. ԶԱնտիոք ա՛ռ Բիբարս կամ՝ Բիյբարս սպանիչն Կուտուզի. որ նախ՝ դաշնակցութեամբ Քրիստոնէից եհար զԿերբուղայ՝ զօրապետն Հուլազուխանի, և ապա ստեալ դաշին իւրոյ ա՛ռ ի նոցանէ ըզՔարազ, զԱեֆեդ, զԵաֆայ և զԱնտիոք յամի 1260 կոտորեալ ինմա 17,000 անձինս և զերեալ 100,000 :

149. Տրապոլիս կոչի յԵւրոպացոյ Տրիպոլի, է քաղաք հնոյն Փիւնիկիոյ առ Միջերկրականաւ, առաւ ի Խալիլ-Աչրաֆայ՝ սուլտանէն Եգիպտոսի :

150. « Կորնթացոյ քաղաքն Աւրայիս » ոչ է

յԱսորիս կամ ի Պաղեստին. այլ ի Յունաստան. ուր ոչ գոյր Կորնթացւոյ քաղաք. այլ Կորնթոս քաղաք, յանուանակից կրճի, որոյ ներքին բերդն կոչէր Ակրա-Կորնթոս : Աքայիս կոչէր բոլոր Յունաստան ընդ կայսերութեամբ Հռոմայեցւոյ, եւ յառաջն փոքրիկ աշխարհ ինչ Յունաստանի հանդերձ 12 քաղաքօք յարեւմտից Պեղօսօնէսի : Իսկ քաղաքն, զորմէ բանս է, ի հնումն կոչէր Պտողէմայիս, ի միջին դարու՝ Աբր, Աքեայ կամ Սէնժան դ'Աբր, ոչ հեռի ի Կարմեղ լեռնէ, ուր ապաստանեալ էին երեսփոխանք թաղաւորացն Նապլի, Կիպրոսի, Գաղղիոյ, Անգղիոյ, Պապին, Պատրիարքն Երուսաղէմի, իշխանն Անտիոքայ, երեքին զինուորական կարգք Խաչակրաց եւ ժողովուրդ բազում Վենետիկեցւոյ, Գենովացւոյ, Պիզացւոյ, Հայոց, Մուղլացւոյ ևայլն, ամեներին վառեալ հակառակութեամբ և նախանձու ընդդէմ միմեանց : Խալիլ-Աչրաֆ յետ երկամեայ պաշարման առ Պտողէմայիս ի 16 Յունիսի 1291 ամի և խուր անխընայ կոտորեաց զապաստանեալսն ինմա :

151. Բազում անգամ խօսեցեալ եմ զիրաց կարգացս եւ բացատրեալ զպաշտօն եւ զպարտաւորութիւնս նոցա : Կարևոր համարիմ սակայն յաւելուլ աստանօր թէ զլիտվին անհիմն է չարախօսութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեան ընդդէմ Օսալիտալիէ (զորս ըսպիսաղուն կոչէ) ասպետացն վասն զի, որպէս երևի ի Տիեզերական պատմութենէ Կեսաբու Կանտիւ, ԺԲ. եր. 388. ի ժամանակի պաշարմանն նոքա սաստկագոյնս կռուեցան քան այլք :

եւ յետ առման Պատդէմայիսայ, հազիւ թէ 16 անձինք մազապուր զերծեալ՝ ապրեցան ի Ախաբոս :

152. Գրի եւ Պեհեանի, բերդագիւղ երրորդ Հայոց, ոչ հեռի յԱռաքան գետոյ. արդ Բեան կոչի :

153. Անհիմն է ամենեւին զրոյցս իմասին հաստատելոյ Գրիգորի Ակայասիրի զաթոռ հայրապետութեան Հայոց ի Հռովմայ. առ որով եւ նա ինքն Ճօսլին տակաւին ոչ տիրէր այնմիկ. ուստի եւ ոչ կարէր վաճառել զայն կաթողիկոսաց մերոց : Գրիգոր Ակայասէր, որպէս յայտ է, օծաւ ի Ծամնդաւ ի 1071. եկաց յԱնի ի 1074, անց յԵգիպտոս ի 1076, ի Կոստանդնուպօլիս ի 1082. եւ հանգեաւ ի Ռասպան ի 1105 : Ապա Գրիգոր Գ. Պահլաւունի օծեալ կաթողիկոս ի 1113. եւ նստեալ Ժամանակս ինչ ի Ծովք դղեկի, գնեաց ի կնոջէն Ճօսլինի զղղեակն Հռովմայ ի 1147. ուր եւ նստաւ ինքն եւ յաջորդք իւր մինչև ցառումն այնորիկ յԱւրեֆայ՝ սուլտանէ Եգիպտոսի, յամին 1192 :

154. Նեստոր անուն կաթողիկոս Ասորոց անձանօթ է իզիրս մեր. եւ չկարէ լինել մի ի յաջորդացն Միխայէլի Ասորոց՝ բարեկամին և թղթակցին մերոյն Ներսիսի Շնորհալոյ, վասն զի իյիշատակարանի գրոցն պատմութեան (Թարգմանեալ ի Հայ յամի 1248) Միխայէլի, որ համարի վախճանեալ ի 1199 ամի, յիշատակի յաջորդն իւրմօր Իգնատէ անուն որ եւ չկարէր բնականաբար կոչիլ Նեստոր ի սակս մեծի ատելութեանն որ ընդ Յակոբիկ եւ Նեստո-

րեան Ասորիս : Իցէ՞ Նեստորս այս պատրիարքն
Նեստորական հերետիկոսաց, որ նստէր ի Մարաղայ,
առ որում օթեւանս կալաւ նաեւ արքայն մեր Հե-
թում Բ. յորժամ գնաց ի տեսութիւն Ղազան
խանին :

155. Ելեալ ի լատին կամ յոյն sella բառէն,
նշանակէ աթոռ կամ դահ. եւ փոխարեքարար՝
առաջնորդութիւն կամ թէմ :

156. Յօրինակաց մերոց երկուքն ունէին քուսել
կարծիս իմն տալով թէ իցէ բառ հայկական, որ ոչ
գտաւ ի բառագիրքն հայկազեան : Թերեւս նշանակէ
քսել այսինքն խօսիլ յունկն այլոյ. ըստ որում ունիմք
եւ յաշխարհիկ լեզուն մեր քախակ, քախալ որ նշա-
նակէ ճառել յունկն ուրուք, որպիսի է եւ սովորու-
թիւն խորհրդականաց ասիական ժողովրդոց : Իսկ
երրորդն ունէր ուսել այսինքն ուս ընդ ուս կանգ-
նել, որպիսի է առ Յոյնս սովորութիւն եկեղեցա-
կանաց, որոց ի ժամ պատարագին մերձ կացեալ
միմեանց կատարեն զխորհուրդ սրբոյ հաղորդութեան
յորժամ պատարագէ արքեպիսկոպոսն կամ պատ-
րիարք նոցա :

157. Աւետումն ամենասուրբ Աուսին կամ Աւե-
տիքն է ի թուոյ անշարժ տօնից եկեղեցւոյ մերոյ.
Եւ պաշտի անխափան յ7 Ապրիլի եւ ոչ ի 6ն :

158. Աւանդութիւն խթմանն առ մեզ եւ եթ
պահեալ տեսանի՝ յայլ քրիստոնեայս գոլով անհե-
տացեալ : Թէ եւ բազում խոյզ և խնդիր արարի-
խմատեանս եկեղեցւոյ, ոչ կարացի դտանել ոչ

զսկզքնաւորութիւն այնորիկ, ոչ զսահմանադիրն եւ ոչ զժամանակն յորում մուտ կալաւ առ մեզ սովորութիւնս այս: Այս ինչ անտարակուսելի է թէ ոչ է այն նորամոյժ. եւ զսկիզբն այնորիկ խնդրելի է յերկրորդ կամ յերրորդ դարս քրիստոնէութեան: Վասն զի պահք նախահաւատ քրիստոնէիցն յերկրորդ եւ յերկրորդ դարս՝ յաւուրս չորեքշաբաթու եւ ուրբաթու տունջենական էին, այսինքն սկսեալ յառաւօտէ տէէին ցիններորդ ժամն երեկոյի, յորում պահեցողքն խթէին ի կերակուր: Հաւանական է կարծել թէ յետ ժամանակաց, յորժամ տունջենականն փոխեցաւ յամբողջական, եւ յաւելան շաբաթապահք եւ քառասնորդականն, այնուհետեւ խթումն պահեցաւ ճրագալուցից Ծննդեան եւ Յարութեան՝ երկուց մեծախորհուրդ տօնից Հաւատոյ մերոյ: Տես Քծագրութիւն պատմութեան եկեղեցւոյ. Իննոկենտեայ վարդապետի. Փ. Ա. եր. 33-34. (ի Ռուս): Զարմանալի է արդարեւ տեսանել ի Մարական ասացեալ հատածին Ռուսաց զմեր սովորութիւն խթման. թէ եւ աղքն այն, որպէս յայտ է, ըստ մեծի մասին յունականին զհետ երթայ կարգաց եւ կրօնից:

159. Հեննետիկոն է բառ յունական, որ եւ գրի Հէնետիկօն, էր հրովարտակ միաբանութեան զոր եհան յամին 482 կայսրն Չենոն ի խնդրոյ Ակակիոսի՝ հայրապետին Առստանդնուսօլսի, առ ի հաշտեցուցանել զՔաղկեդոնականս ընդ ոչ Քաղկեդոնականացն. որ ծնաւ նորանոր շփոթս:

160. Կրկին հատածքս վարդապետական բանից

Սրբոյն Գրիգորի Սբանչեւագործի եւ Աթանասի Աղեքսանդրիոյ, շարայարեալք իվերջէ ձեռնարկին զոր արեւելեան եկեղեցականք եւ աշխարհականք առաքեցին առ Գրիգոր Է. Անաւարդեցի, թարգմանեալ երեւին ի յետնոյ կարի խակ եւ աղաւաղ ոճով, կամ թէ այլայլեալ ի կռուասէր անձանց : Մեք տպեցաք զայնս որպէս եւ էին ի մեր օրինակս, եւ զի չունէաք առ մեզ իպանդիստութեան աստ զամբողջ գիրս Գրիգորի Սբանչեւագործի կամ Աթանասի, ոչ կարեմք ասել ինչ զվաւերականութենէ կամ զանհարազատութենէ այնոցիկ : Այսու ամենայնիւ ո՛չ զանց արասցուք դնել աստէն զհատուած մի Աթանասի զոր օրինակեցաք ի դպրոցին Սկիւտարի յամին 1851. ի լինելն մեր ի Կոստանդնուպօլիս, որ եւ է այսպէս « խոստովանիմք զՈրդին Աստուծոյ, նախ քան զյաւիտեանս, մշտնջենաբար ծնեալ ի Հօրէ. իսկ ի վերջին աւուրս, վասն մերոյ փրկութեան ի Մարիամայ ծնեալ ըստ մարմնոյ, որպէս աստուածազան Առաքեալն ուսուցանէ ասելով « յորժամ եկն լրումն ժամանակաց, առաքեաց Աստուած զՈրդին իւր որ եղեւ ի կնոջ » . և գոլ զնոյն Աստուած եւ Որդի Աստուծոյ ըստ հոգւոյ . իսկ որդի մարդոյ ըստ մարմնոյ, ոչ երկուս բնութիւնս, զմին երկրպագելի եւ զմին աներկրպագելի. այլ մի բնութիւն Աստուծոյ Բանին մարմնացելոյ, եւ երկրպագեալ հանդերձ մարմնով իւրով միով երկրպագութեամբ. այլ եւ ոչ երկուս որդիս » եւ այլն : Զհամեմատութիւն կրկին թարգմանութեանցս այլոց թողեալ՝ մեր ի զբաղումն մեր փութասցուք :

161. Արղուն թագաւորեաց ի Դավրէժ յամէ 1284 ց 1291, սպանեալ զհօրեղբայր իւր զԹադուղար (Թաքօղօր), որ եւ տաճկացեալ կոչեցաւ Ահմէդ խան, փոխեաց զկուստունան ի մզկիթս եւ դառն հալածանս յարոյց ի վերայ քրիստոնէից. Բուսա՛ սիրելին իւր, տնտեսեաց զպետութիւնն ընդ նովաւ : Յետ սպանման սորա եկաց ի նոյն գործ մեծիմաստն Սաադ-էդ-Դօլայ Հրէայն, ընդդէմ որոյ նախանձու գրգռեալ մեծամեծաց տէրութեանն՝ զնա եւս սպանին յամին 1290 :

162. Բուն անուն սորա էր Սաադ-էդ-Դօլայ, եւ էր ազգաւ Հրէայ, բարեկամ քրիստոնէից եւ ատելի մահմետականաց : Եկաց վէզիր Աբաղա խանին, իմաստութեամբ տնտեսեաց զՊարսս, զԱրարիս, զՀայս, զՎիրս եւ զԱսորիս, եւ սպանաւ յամի 1290 ի Մահմետականաց :

163. Բայտու խան էր թոռն Հուլադու խանին, եւ թագաւորեաց ամիսս ինչ միայն յետ սպանանելոյ զնախորդնիւր զՂայ զաթու խան : Ինքն եւս յետ սակաւուց զահալէժ եղև, եւ սպանաւ ի Ղազան-խանէ՛ յորդոյ Արղունի :

164. Տախտն իլեզու Թուրքաց նշանակէ զահ թագաւորութեան :

165. Քեղաթուն, զոր այլք կոչեն Այ-Աաթուն, էր եղբայր Արղունի. որ սպանաւ յամին 1294 :

166. Այսինքն է դրամաթուղթ, մուծեալ նախ առ Չինս ի Չինգիզ-խանեանց, զոր Քեղաթուն, յետ սպառելոյ զգանձս պետութեան իւրոյ ի չոպլութիւնս կամեցաւ մուծանել առ հպատակս իւր :

որոյ վասն եւ հակառակութիւն կրեալ՝ կորոյս զաթոռ իւր եւ զկեանս յամին 1294 :

167. Անորոշ բանք Օրբէլեանին կարծիս տան ընթերցողաց թէ դաշտն Սրավայ էր յայս կոյս գետոյն Երասխայ, ի սահմանս Հայաստանի, զոր չեղև մեզ գտանել թէ եւ բազում խնդիր արարաք : Իցէ՞ այս դաշտն Սրուանայ (Շիրվանայ) կամ Սավայ քաղաքին Տաբարիստանայ :

168. Ղազան-խան կալաւ զաթոռ Մուղալացն Պարսից յետ սպանանելոյ զԲայտու խան. եւ աչակերտեցաւ մահմետեան զենի սաղըրեալ ի Նաւրուդէ՝ վէզիրէ իւրմէ, և 100,000 Թաթարք ընդ նմա : Փոյթ կալաւ կարգաւորել զտէրութիւն իւր, եղչափա եւ կշիռս, ջնջեաց զյեղուզակս, եւ կացոյց սուրհանդակս : Ի մտի եղապատամբել ի մեծ խանէն Թաթարաց եւ վանեաց զյարձակումն նոցա յամին 1296 : Ասկա արչաւանս եղ ի Միջագետս և յԱսորիս և կալաւ զՀալէպ, զԵմէս, զԴամասկոս. ամենայն ուրեք անթիւ չարիս հասուցանելով Քրիստոնէից քակելով ամենայն ուրեք զտաճարս նոցա. այսպէս և զկռապաշտիցն և կրակապաշտիցն կռատունս եւ կրակատունս եւ կանգնելով մզկիթս ի տեղի : Եզիպտացիք զօրաժողով լեալ յարձակեցան յԱսորիս եւ տիրեցին ամենայն քաղաքացն եւ գաւառաց Ղազանի, որ ի կսկծոյ սրտին մեռաւ յամին 1304 ի 13 Մարտի :

169. Այս անձն թուի նոյն լինել զոր Վիրք Խուլթօ խան կոչեն և Կլափրօթ՝ Խան չաթու խան :

170. Նաւրուզն Պարսից շեզոյին որ արդարեւ

ի մեր լեզուն թարգմանի նաւասարդ, էր վէզիր Ղազան խանին, եւ այր յաղթօղ ի պատերազմի : Սա է որ յաղթեաց զօրաց մեծ խանին Թաթարաց յամին 1296. եւ ինքն ապստամբութեան աղաճաւ սպանաւ :

171. Մարաղայ է քաղաք հին Ատրպատականի յելից ծովակին Ուրմիոյ. ուր նստան ոմանք ի խանից Թաթարաց :

172. Կաթողիկոսարանն Մարաղայի ոչ էր Ատրուոյ ուղղափառաց. այլ Նեստորականաց : Շիրթութիւն իմն տեսանեմ յոճ բանիս, և ի տեղի Բայտուլի արժան համարիմ կարդալ ամենայն ուրեք Ղազան. վստեղի այն ամենայն չարիք յաւուրս սորա գործեցան :

173. Նոր իմն է գրոյցս, եւ արժանի տեղեկութեան. ըստ որում անծանօթ է ամենայն պատմագրաց մերոյ, եթէ Օրբէլեանն արքայի անուամբ զՀեթում իմանայ, որոյ, տուեալ ասէ, զքոյր իւր կնութեան Խութլուչահ՝ զօրապետին Ղազան խանի :

174. Հրէ, որպէս եւ ասացաք յառաջագոյն, էր հին քաղաք Վրկանաց եւ ոչ անդր բան զՄալր որ էր մայրաքաղաք Խորասանի :

175. Մալր, զոր Պարսիկք և Եւրոպացիք Մեմլիկոչեն, էր մայրաքաղաք Խորասանի, ուր թաղեցաւ Ալպ-Ալսլանն Սալջուկեան :

176. Նշաւուր է աղաւաղեալն Նիշապուրի՝ (Նիշապուհ) նշանաւոր ի պատմութեան մերում տխուր

յիշատակուաւ կապանաց եւ չարչարանաց սուրբ քահանայիցն մերոց եւ նախարարաց յամին 454 յանօրէնն Յագիերտէ, եւ է բաղաք յաշխարհին Պարթեւաց : Աստ նստան առ ժամանակ մի Սալջուկեան սուլտանք Պարսից, ուր եւ ծաղկեցան բանաստեղծք յողով, ընդ որս եւ Շէյխ Ֆէրիդ-էդ-Դին Աթար : Թիւ բնակչացն է 2,000 երդ :

177. Մէթեուլէթ է Օսաստան Վրաց կամ ձորն Արագվայ գետոյ ի ծործորս Կովկասու ընդ մէջ Փշաւայ եւ Խեւսուրայ, եւ ոչ կարի հեռի ի բերդաշինէն Մուխրանայ :

178. Ոչ պարծիմք գիտել զՎրաց լեզու, որպէս Օրրէլեանն նկրտի հմուտ այնմ երեւցուցանել զանձն. բայց եւ այնպէս՝ հանդերձ մերով կիսակատար գիտութեամբ համարձակիմք պնդել թէ Մուղէ-Նախէ ոչ երբէք նշանակէ առ նոսա եկ եւ տե՛ս : Եկ ասի ի լեզուին Վրաց մօտի և ոչ մուղէ որ թուի ելեալ ի մուխի բառէ Վրաց, եւ նշանակէ կաղնի : Գոյ ի Թրիալէթ գաւառի այլ իմն բերդագիւղ կոչեցեալ Մօխի կամ Մօկիս :

179. Չիք աշխարհ Բերքայեանց ոչ առ հինս, ոչ առ նորս : Թաթարք արշաւեցին զառաջինն ի հիւսիսոյ կողմն Կովկասու յամին 1223. եւ յաղթեալ Ռուսաց ի ճակատուն Կալիզայ՝ դարձան յետս : Յետ երեքտասան ամաց (1237) Բաթու միւսանդամ արշաւանս եղ յաշխարհն յայն, եւ կոչեալ զանձն խան Խոջաղայ, բնակութիւն կալաւ առ Վօլգայիւ ուր եւ շինեաց զբաղաքն Սարայ : Ապա խաղացեալ մարտիւ պատերազմի յաշխարհս Բաշկիրաց, Կու-

Մանայ, Բուլղարայ, Լեհայ, Հունգարայ և Ռուսայ առ և աւերեաց զՄոսկովայ, զԿիեվ, զԿրակովի և զայլ երևելի քաղաքս եւ ի հարկի կացոյց զքնակիչսն : Աստի Սէյբան խան՝ եղբայր Բաթույի, առեալ ընդ ինքեան 15,000 զերդաստանս Մուղայ, չոգաւ եւ տիրեաց աշխարհին Սիբերիոյ, որոյ սերունդք իւր թագաւորեցին ի Տօթուք ամս 300 : Բերքի՝ որդին Բաթույի, ժառանգեաց զաթոռ հօր իւրոյ (1263), ետ մեծամեծ ճակատս ի հարաւոյ եւ ի հիւսիոյ Կովկասու. եւ ի հարկի կացոյց զամենայն իշխանս Ռուսայ : Թոռունք Բաթույի թագաւորեցին յաշխարհի անդ Խիչաղ անուամբ (այլ ոչ Բերքայեանց) ցամն 1463 : Եւ ի ժամանակին յորում Ռուսք փորձ փորձեցին թօթախել յանձանց զանարգ լուծն հպատակութեան, տէրութիւն Խիչաղ Թաթարաց բաժանեալ էր 1. ի Խանութիւն Նողայ-Թաթարաց ընդ մէջ Դոն և Դնիեստր գետոյ. 2. ի Խանութիւն Աստրախանի ընդ մէջ Կովկաս լերին եւ Դոն եւ Վօլգայ գետոյ. 3. ի Խանութիւն Խիչաղի ընդ մէջ Ուրալի եւ Վօլգայի. 4. ի Խանութիւն Ղազանի ընդ մէջ Սամարայի և Վեստկայի. 5. ի Խանութիւն Ղաիմ թերակղզւոյ. որոց ամենեցուն տիրեցին Ռուսք :

180. Նողայ (Նուխայ առ Օրբէլեանի) ըստ տմանց էր թոռն Զինգիզ-Խանի, ըստ այլոց՝ իշխան Թուրքմանայ, որ ի սաղըրելոյ Բիբարսի եւ Միքայէլ Պալէօլոգի՝ աներ իւրոյ, գլուխ ամբարձեալ ընդ դէմ խանին Խիչաղաց՝ թագաւորեաց յափն սեաւ ծոցու, ի հարաւային Ռուսիա : Առ Ղուբան գե-

տով թափառին ցայսօր ժամանակի 30,000 գեր-
դաստանք Նօղայ Թաթարաց : Իսկ Սարդախն, որ-
պէս յայտ է, էր որդի Բաթուչին, եւ ոչ թոռն :

181. Մուխրան է բերդաքաղաք Քարթլիի առ-
կուր գետով՝ հաւասար հեռաւորութեամբ ի Մցխի-
թայէ և ի Գօրուայ : Անուն քաղաքաւանիս, կարծի,
յառաջ եկեալ յանուանէ մոխի (կաղնի) ծառոց,
որքանքաւառատութեամբ բուսանին իշրջակայս այ-
նորիկ : Յամին 1513 Կախք եւ Քարթլք արարին
աստէն արիւնահեղ պատերազմ : Լալա փաշայ առ
զայն յամին 1578 : Ի 1479 պատերազմեցան առ
քաղաքաւս Մահմադ փաշայ եւ Սիմէօն՝ արքայ
Վրաց :

182. Իննուկենտ Դ. առաջին եղեւ ի պապս,
որ եղ ի մտի ածեւ ի հաւատս զԹաթարս . մանա-
ւանդ յորժամ լուաւ թէ թագաւորէ առ նոսա քա-
հանայ ոմն Յովհաննէս անուն, կեղծեալ ի Նեպո-
րականաց : Որ եւ ի ժողովին Լիօնի (1245) որոշեաց
առաքել զկրօնաւորսն Լաւրանտ ի Փօրդուքալէ,
զՅովհաննէս ի Կարբոյ եւ զԲենուա ի Պօլօյնէ առ
Բաթու քանակեալ առ Վօլգայիւ, և այլս եւս երիս
այսինքն զՍիմօն, զԱղեքսանդր և զԱլբերտ Սակե-
զինօ ի Հայաստան, առ Բաչու նուին. որք յապուշ
կրթեցան յորժամ լուան թէ պապն ոչ գիտէ տա-
կաւին թէ է նոցա մեծ խան որդի երկնից անուա-
նեալ : Եւ յետս դարձուցին զեկեալսն : Սուրբն Լույիս՝
արքայ Փաղղիոյ, առաքեաց (1247 և 1255) զԱնդրէ
եւ Ռուբրիք կրօնաւորսն հանդերձ մասամբ կե-
նաց փայտին յորդորելով զՄանգու խան ի քրիստո-

նէութիւն : Ռուբրիք պատմէ՝ թէ ետես զՄանգու
խան եւ զիւրան շուրջ պատեալ ի Բուղդայեան,
ի Մահմետական եւ ի Նեստորական քարոզչաց յո-
րոց իւրաքանչիւր ոք ջանայր որսալ զնա յիւր աղանդ,
որ եւ յաւելու թէ « եթէ Ստողաժ տայր ինձ շնորհս
հրաշից, որպէս Մովսիսի ի նախնի դարս, թերեւ
ածէի զնա ի հաւատս » : Աբաղայ խան, յաջորդն
Հուլագու խանի, միշտ պաշտեաց զկուռս թէեւ առ
ի զդէմ ունել Նգիպտոսի Մահմետականացն ցան-
կացաւ դաշնակից լինել քրիստոնէից ի ձեռն Գրի-
գորի Թ : Կուբիլայ խան հարկեաց զիւրան ընդու-
նիլ զկեչոն Լամայեան : Պապն առ ի ստուգել
զսուտ համբաւ քրիստոնէութեան Թաթարաց առա-
քեաց ի նորոյ, յամին 1278 քարոզիչս հինգ ի կարգէ
« կրսեր եղբարց » . որոց առաքելութիւնն ըստ
առաջնոյն ապարդիւն եղլ : Ահմէդ՝ եղբայր Աբա-
ղայի, (1282) յայտնապէս աշակերտեցաւ Մահմետի,
եւ քակել ետ զեկեղեցիս քրիստոնէից : Արդուն՝
յաջորդն Ահմետի, զբաղեալ ի մարտ պատերազմի
ընդդէմ Նգիպտոսի, եւ կարօտ ձեռնառութեան
քրիստոնէից, դիւր արար նոցա ի տէրութեան իւ-
րում, հրաման տալով կանգնել զաւերեալ եկեղե-
ցիս . եւ պապն՝ Ոնորիոս Գ. եւ Նիկիողայոս Գ. ի
նորոյ առաքեցին քարոզիչս առ նոսա : Կանջա-
տու պաշտպան եկաց մահմետականաց, եւ հալա-
ծեաց զքրիստոնեայս : Բայթու ընդ հակառակս վա-
րեցաւ . եւ Ղազան վերստին նորոգեաց զհալածումն
քրիստոնէից թէ եւ սակաւ մի դիւր արար նոցա
յորմէ հետէ ամուսնացաւ ընդ դստեր արքային մե-

բոյ Հեթմոյ Բ : Ահա նկարագիր համառօտ ուրուական քրիստոնէութեան Թաթարաց զորմէ այսպէս պարժանօք խօսի Օրբէլեանն : Թերեւս ոչ որ այնչափ բաղձայր տեսանել զկրօն մեր ի ծաղկի առ նոսա, որպէս ես . յորմէ մեծամեծ բարեաց ակն ունել մարթէր ազգի մերում . այլ զի ոչ արժանացան նոքին տիրապէս երկնապարզեւ շնորհացս, մի խնդացուք եւ մեք յուսով սնոտի : Տիեզ. պատմ. Կեսար Կանտիւ. ԺԱ. եր. 334-366 : Այս ինչ եւ եթ մնայ իբրեւ ճշմարտանման աւանդութիւն թէ Նեստորականք բարոզեցին ոչ միայն առ նոսա, այլ նաեւ առ Չինասկեսալ յամէ Փրկչին 635 . որոց յիշատակարանք գտան ապա ի Յիսուսականաց :

183. ԶՍիրչաղն ոչ ճանաչեմք, եթէ չիցէ սա Գենովացին Բիսկարեւ դը Զիզուֆ, որ դեսպանութեամբ եկն յԱրղունէ առ արքայս Գաղլիոյ եւ Անգղիոյ : Իսկ որդին Արղունի, որ արդարեւ մկրտեցաւ, եւ անուանեցաւ Թէոդոսիոս կամ Խարբանդայ, կոչի յԵւրոպացւոց Ալջապտու կամ Օլգայտու, որ եւ նամակագիր եղեւ առ արքայն Գաղլիոյ յամի 1306 ի Մարաղայէ . որ պահի ցայժմ յարբունի գրատան : Խարբանդայս յետ սակաւուց տաճկացաւ . եւ այնուհետեւ գնալով գնաց եւ վատթարացաւ տէրութիւն Թաթարաց յԱտրալատական մինչեւ բոլորովին բարձաւ :

184. Զբարամն համարիմ ելեալ ի յոյն քրաքս բառէ, յորմէ ծնանի եւ (bras) քրայ գաղղիականն, նշանակէ բազուկ :

185. Յաւուրս Ստեփաննոսի Օրբէլեան, այն է

յերս երեքտասաներորդ դարուն զատուցեալ վիճակը Վայոյ ձորոյ եւ Սիսականի, կամ լաւ եւս՝ Նորավանից եւ Տաթևոյ միացան առ ժամանակ մի. եւ ապա վերադին բաժանեցան յորում են եւ ցայսօր ժամանակի :

186. Զկնի Յովսէփայ Ա. Սիւնեցոյ զաթոռ սուրբ Լուսաւորչին կալաւ ոչ Գիւտ . այլ Մեղիտէ Մանազկերտցի սամ Ծ, զորով զանց առնու Օրբէլեան :

187. Գիւտ ոչ յաջորդեաց , ըստ Օրբէլեանի Յովսէփայ Ա. Սիւնեցոյ . այլ Մովսիսի Ա. Մանազկերտցոյ :

188. Տողբ ինչ սլակասէին յօրինակս մեր .

189. Ի սլաւոմութեան Սիսակայ նահանգին Օրբէլեանն միշտ թուէ երկոտասան գաւառս : Իսկ աստանօր ինքն կամ այլ ոք ի յաջորդաց իւրոց զթիւ նոցին հանէ ի 14. որ , որպէս երեւի , չէր յաւելուած ինչ արտաքուստ . այլ նոր բաժանումն գաւառաց նոյնոյ աշխարհի :

190. Արաբացի թիւքն ցուցանեն զորքանութիւն մարզանից ցորենոյ զոր չէն իւրաքանչիւր իբր գաւառ գանապտուղ , եւ նոյնքան դահեկան (փանահարատ) որ է կէս դուան իբր արոռահարկ , տայ ամի ամի Տաթևոյ վանիցն :

191. Հաբանդ կամ Աբանդ , որպէս անուանք գիւղորէիցն Տեղոյ , Գորուոյ , Խնձորեսկայ եւ այլոց յայտ առնեն , ձգէր զաջոյ աւիամբ Հագարւոյ եւ ըզձախոյ Որոտան կազմելով իբր դելթա ի խառնուրդս

նոցա. եւ համարիւր արեւելեան հիւսիսի սահման Սիսականի, ուր իշխեաց առ ժամանակ մի Հայկա-
զունի ճիւղն Սիսակեանց :

192. Շարակարգութիւն եպիսկոպոսաց Սիւ-
նեաց, որ թուի արարեալ զկնի 1830 ամի, ոչ է
ամբողջական իմն եւ է առանց տարեթուոյ որ յոյժ
դժուարին գործէ գիտել զժամանակ յաջորդելոյ
նոցա միմեանց սկսեալ իչորեքտասաներորդ դարէ
անտի ցաւուրս մեր : Ի 1837 ամի տնօրէնութեամբ
Սիւնհոգոսի սրբոյ Էջմիածնի բարձաւ սլատիւ արբե-
պիսկոպոսութեան Սիւնեաց եւ արեւաւ այլովք հան-
դերձ գաւառս ընդ անմիջական տնտեսութեամբ կա-
թողիկոսին, որոյ տեղակալ արքեպիսկոպոսն նաւի
յերեւան. եւ Տաթեւոյ վանքն եղեւ աթոռ փոխա-
նորդի. ուր եւ ինձ վիճակեցաւ կեալ տեղապահու-
թեամբ ամս ինչ :

0001363

Գրաւոր երկք Կ. Վ. Շահնազարեանց :

— — — — —

Արհեստ թուարանութեան տպեալ ի սուրբ Էջմիա-
ծին :

Տիեզերական աշխարհագրութիւն Արսենի Կոստան-
դեայ՝ թարգմանեալ ի Ռուսէ ի Հայ :

Գծագրութիւն ընդհանուր պատմութեան եկեղե-
ցւոյ արարեալ Իննովկենտեայ վարդապետի՝
թարգմանեալ ի Ռուսէ ի Հայ :

Պատմութիւն Վրաց թարգմանեալ ի Հայէ ի Ռուս :

Ընդարձակ Քրիստոնէական կրօնագիտութիւն՝ հե-
ղինակութիւն :

Նկարագիր պատմութեան Հայոց գաղղիւրէն՝ հե-
ղինակութիւն :

Ղեւոնդ պատ. թարգմանեալ ի Հայէ ի Գաղղիւրէն :

Եղիաբէթ կամ թշուառ դերդաստան արտօրեալ ի
Սիբերիա :

Ուղեւորութիւն ի Սալիցբերգ՝ թարգմանեալ ի Գաղ-
ղիականէ ի Հայ :

Ընդարձակ տեղագրութիւն Հայաստանի գաղղիւ-
րէն՝ հեղինակութիւն :

Պատասխանիք ընդդէմ Բողոքականաց ի պաշտպա-
նութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ :

Երկոտաւաներորդն. :

